

પ્રસ્તાવના

રાધાકૃષ્ણને ‘ઈન્ડિયન ફિલોસોફી’ એ નામના એ ભાગવાળા ગ્રંથમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જે ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે, ને એ વિષયના પ્રમાણુભૂત ગ્રંથ તરીકે આખા જગતમાં વંચાય છે. એમાંના ખીળ ને ત્રીજા પ્રકરણનો — The Hymns of the Rig-veda અને Transition to the Upanisads નો અનુવાદ ‘વેદની વિચારધારા’ દ્વારા ગુજરાતી વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનન્દ થાય છે. વેદ એ ભારતીય પ્રાચીન જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિનો જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે, અને આપણાં ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ આગ્લ સાંથી થાય છે, એટલે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે એની સૂક્ષ્મ, તટસ્થ ને રસિક સમાલોચના આ પુસ્તકમાં થયેલી છે. રાધાકૃષ્ણનની શૈલી ને તેમની નિરૂપણપદ્ધતિ ગુજરાતી વાચકવર્ગને ખડુ ગમી છે, એટલે એને વિષે તો લક્ષ્યામણરૂપે શું લખવાનું હોય ? એમનાં પુસ્તકોના આગવા અનુવાદોને સુસ વાચકો ને વિવેચકો તરફથી જે આવકાર મળ્યો છે તે આ પ્રદીપ્તિ વિશેના ‘મરો હિસ્સો’ થકારે છે, એટલું હું સાબર સ્વીકારું છું. આ જ દેએ કમે કમે ‘ઈન્ડિયન ફિલોસોફી’ એ ગ્રંથનાં બીજાં પ્રકરણોના અનુવાદ પણ આપવાની યોજના છે, ને એ દિશામાં થોડુંક કામ થયું પણ છે.

મૂળ અગ્રેષ્ઠ ગ્રન્થમા લેખકે પોતાના વિવેચનના ઉદ્દેશરણરૂપે વેદ તથા બ્રાહ્મણગ્રન્થોના અનેક સ્થળનિર્દેશો ઠેકઠેકાણે પાદગીપોરૂપે આપ્યા છે. અગ્રેષ્ઠ પુસ્તક વાચનાર નિદ્ધાનો ને અભ્યાસીઓ ધારે સારે એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉઘાડીને તેમાંના વચનો જોઈ શકે, જોકે તેમને પણ એ સર્વ ગ્રન્થો એકસાથે ને ગમે ત્યાં મળી શકતા નથી પણ આપણા સામાન્ય વાચકોને માટે તો એ પુસ્તકો મેળવીને જોવાની શક્યતા નહીંજોવી હોય છે તેથી પુસ્તકની પાછળ જુદા ટિપ્પણ-વિભાગ કરી તેમાં એ સર્વ મૂળ અવતરણો, ગુજરાતી અનુવાદ સાથે, આપેના છે, જેથી વાચકો લેખકના વિવેચનની સાથેસાથે, જે વચનોને ધ્યાનમાં રાખીને લેખક લખે છે તે વચનો પણ જોઈ શકે. રાધાકૃષ્ણને આ વસ્તુને સમતિ આપી છે જે મિત્રોએ આ અનુવાદ લખાતો ને છપાતો જોયો છે તેમણે આ ગોદવણની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે, ને મને આશા છે કે વાચકવર્ગને પણ તે ઉપયોગી નાગશે. આ અવતરણો ને તેના અર્થો આપનામાં મારા મિત્ર શ્રી શકરનાથ ચઢુનાન ભટ્ટે મને ઘણી મદદ કરી છે, ને મારી ઘણી મહેનત બચાવી છે. અર્થો આપનામાં સાચાણુ લખ્યો તેમજ આધુનિક સંશોધનોનો બને એટલો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ વેદના અર્થોને વિષે વિવિધ મતો પ્રસિદ્ધ છે, એ જોતા કેટલીક જગ્યાએ નિદ્ધાન વાચકોને જુદા અર્થો કરવા જેવા લાગે તો તેઓ તે પ્રમાણે કરી શકે છે. અનુવાદ કરતી વખતે ક્યાંક સમજૂતી કે પૂર્તિરૂપે નોંધ આપવા જેવી લાગી તે પાદગીપોમાં આપી અનુવાદ છપાયા પછી કેટલીક વધારે નોંધો આપનાનો વિચાર થયો, તે નોંધો પુસ્તકને છેડે ‘અનુવાદના ટિપ્પણો’ રૂપે આપી છે. એમાં સમિસ્તર માહિતી આપનાનો આશય જરા પણ નથી. માન ક્યાંક ક્યાંક લેખકના વિવેચનની સંદર્ભસાજ પૂર્તિરૂપે જ કેટલીક ઉપકરણો આપી છે. રાધાકૃષ્ણનના આ ગ્રન્થો આપણી પ્રભામાં આપણા પૂર્વજોએ મૂકેલી એ નિશાળ સમૃદ્ધિ વિશે સચિ, ને તેનો વિવેકપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા, જાગૃત કરવામાં નિમિત્તરૂપ નીવડે, એટલી જ આશા આપણે રાખીએ.

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
ખંડ ૧ :	ઋગ્વેદનાં સૂક્તો	૫—૬૮
૧.	વેદ	૫
૨.	સૂક્તોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ	૮
૩.	વેદનું તાત્પર્ય	૧૧
૪.	તત્ત્વચિન્તનની દિશામાં	૧૩
૫.	દેવસૃષ્ટિ	૧૫
૬.	એકેશ્વરવાદની દિશામાં	૩૪
૭.	એકેશ્વરવાદ વિ. અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ	૩૮
૮.	સૃષ્ટિવિજ્ઞાન	૪૭
૯.	ઉપાસના ને કર્મકાંડ	૫૫
૧૦.	નીતિનિયમ અને સદાચાર	૬૦
૧૧.	મરણોત્તર જીવન	૬૫
૧૨.	ઉપસંહાર	૬૮
ખંડ ૨ :	અથર્વવેદ અને ગ્રાહ્યણો	૬૯—૯૦
૧.	અથર્વવેદ	૬૯
૨.	અથર્વવેદના દેવો	૭૨
૩.	યજુર્વેદ અને ગ્રાહ્યણો	૭૫
૪.	યજુર્વેદ અને ગ્રાહ્યણોના દેવો	૭૭
૫.	સૃષ્ટિસર્જન વિષેના વાદ	૮૪
૬.	નીતિનિયમ અને સદાચાર	૮૪
૭.	મરણોત્તર જીવન	૮૭
લેખકનાં ટિપ્પણો		૯૧—૧૪૨
અનુવાદકનાં ટિપ્પણો		૧૪૩—૧૫૪

વેદની વિચારધારા

ખંડ ૧લો : ઋગ્વેદનાં સૂક્તો

ચાર વેદ — વેદના ભાગ . મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ — સૂક્તોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ — સમય અને કર્તા — સૂક્તોના તાત્પર્ય વિશે જુદા જુદા મતો — તેમના તાત્ત્વિક વિચારો — ધર્મ — દેવ — નિર્સર્ગપુત્ર અને માનવપ્રધાની દેવદેવીની ઉપાસના — ધાવાપૃથિવી — વરુણ — ઋત — યૌર્ય — ઉષા — સોમ — યમ — ઈન્દ્ર — નાના દેવદેવીઓ — વેદિક દેવદેવીઓનું વર્ગીકરણ — એકેશ્વરવાદ તરફનું વલણ — નિર્સર્ગની એકપ્રકારતા — તાર્કિક મનની એકવાચ્યતા સાધવાની, વૃત્તિ — ઉપાસનાની વૃત્તિનું પ્રયત્નરણ — એક એક દેવને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવાની વૃત્તિ (અધિદેવવાદ) — વિશ્વકર્મા, બૃહસ્પતિ પ્રજાપતિ, અને દ્વિવ્યગર્ભ — ચિંતન અને દીપ્તિનો ઉદય — તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એકેશ્વરવાદની અપૂર્ણતા — અદ્વૈતવાદ — દ્વિવસુક્તી અને ધર્મ — વેદના સૂક્તોમાં વિશ્વોત્પત્તિને લગતી કલ્પનાઓ — નાસત્રીય સૂક્ત — જગતનો બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ — પુરુષસૂક્ત — આવહારિક ધર્મ — ઉપાસના — યજ્ઞ — નીતિનિયમો અને સદાચાર — કર્મ — તપસ્યાર્થો માર્ગ — વર્ણવ્યવસ્થા — મગ્ન પાણીનું ઇવન — દેવયાન અને પિતૃયાન — નર — પુનર્જન્મ — ઉપસહાર

૧. વેદ

મનુષ્યના મનની જે તવારીખો આપણી પાસે અસારે મોજૂદ છે તેમાં જૂનામાં જૂની તે વેદ છે. વિવસન લખે છે “ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની સહિતાઓ પૂરેપૂરી છપાઈ રહેશે ત્યારે આપણને પૂરતી સામગ્રી મળી જશે, એમાંથી કાઢવાના અનુમાનો વિશે આપણે નિર્ભયપણે અટકળ કરી શકીશું, અને સમાજવ્યવસ્થાની જે જૂનામાં જૂની તવારીખો અસારનાગી આપણી જાણમાં

આવી છે તે તવારીખોના જમાનામાં હિંદુઓની રાજકીય ને ધાર્મિક સ્થિતિ ખરેખર કેવી હતી તેનો સાચો ખ્યાલ આંધી સકીયું. એ જમાનો ગ્રીક સંસ્કૃતિના ઉપક્રાંત કરતાં ઘણો પ્રાચીન હતો; એસીરિયન સામ્રાજ્યના જે જૂનામાં જૂના અવશેષો આજ લગીમાં જણા છે તેથી પણ જૂનો હતો; જૂનામાં જૂનાં હિંદુ લખાણોનો કદાચ સમકાલીન હશે; અને માત્ર મિસરના રાજવંશોથી જ પ્રાચીનનો હતો, પણ એ વંશોને વિષે તો હજુ આપણી પાસે ખાલી નામ સિવાય ખીણ માહિતી નથી જ એમ કહી શકાય. પ્રાચીન કાળના નત્યવિચારમાં જે રસિકમાં રસિક અંશે છે તે સર્વને વિષે આપણને વેદમાંથી પુષ્કળ માહિતી મળે છે. ”^૧ વેદ ચાર છે : ઋગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વ. પહેલા ત્રણનાં નામ, રચનાનો પ્રકાર, અને ભાષામાં જ નહીં, પણ તેમાં વર્ણવેલા વિષયોમાં પણ, અગતાપણું છે, એ સર્વમાં ઋગ્વેદ મુખ્ય છે. વિદ્વાનોનો એકંદર મત એવો છે કે આર્યો તેમનું મૂળ રહેણાણ છોડીને ભારત-વર્ષમાં આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે, કવિપ્રતિભાથી રચાયેલાં કાવ્યો ને ગીતોનો સંગ્રહ લાવેલા, ને તેને તેઓ પોતાની મોટામાં મોટી સંપત્તિ માનતા હતા. નવા દેશમાં જ્યારે ખીજાં દેવદેવીઓના ઉપાસકોની ઘણી મોટી સંખ્યાનો ભેટા થયો ત્યારે તેમને પોતાની એ સંપત્તિ ભેગી કરીને સાચવી રાખવાનો વિચાર આવ્યો; ને પરિણામે તેનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. એ સંગ્રહ તે ઋગ્વેદ.^૨ સામવેદમાં કેવળ યજ્ઞયાગમાં ને સામાજિક ઉપાસનાઓમાં ગાવાનાં સામ (ગાયન) નો સંગ્રહ છે. એમાંનાં ઘણાં સૂક્તો તો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે એમાં જે સૂક્તો મૌલિક છે તેમાં પણ કંઈ ખાસ બોધ કે ચિન્તન નથી. તે બધાં યજ્ઞયાગ વખતે ગાવાના હેતુથી જ ગોઠવેલાં છે. સામવેદની પેઠે યજુર્વેદ પણ યજ્ઞયાગ અને સામાજિક ઉપાસનામાં ઉપયોગી થાય છે. ક્રિયાકાંડવાળા ધર્મને અંગે જે જરૂર બીજા ચર્ચ તે પૂરી પાડવા માટે એ સંગ્રહ કરવામાં આવેલો. બ્હીટની લખે છે : “વૈદિક યુગના પ્રારંભકાળમાં યજ્ઞ એ મુખ્યત્વે ઉપાસકે સ્વેચ્છાએ ને સ્વંતંત્રપણે કરેલી ઉપાસનાની ક્રિયારૂપ હતો. યજ્ઞ કરાવવાનું કામ ધંધાદારી ને ખાસ અધિકારવાળા ઋત્વિજોના વર્ગને સોંપાયેલું નહોતું. તેની ઝીણી ઝીણી વીગતો વિષે નિયમો ધરાયેલા નહોતા. યજ્ઞ કરનારને પોતાની મરજી કાઢે તેવી રીતે યજ્ઞનો વિધિ કરવાની છૂટ હતી. યજ્ઞમાને હૃદયની સ્વેચ્છાથી પ્રેરાઈને દેવતાને જે ભેટ ધરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે

બેટ આપવાનું કામ તેના હાથ કરતા હોય તે વેળાએ તેની જીભ બંધ ન રહે, એટલા માટે યજ્ઞના હોમની સાથેસાથે ઋગ્વેદનાં સૂક્તો ને સામવેદનાં ગાયનો ગાવાનો રિવાજ હતો.....પણ કાળે કરીને એ ક્રિયાકાંડમાં વિધિઓ વધારે ને વધારે નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરતા ગયા: અને છેવટે તેની હારબંધ ચનારી એક એક ક્રિયાને વિષે કડક ને વીગતવાર નિયમો નક્કી થયા. એટલે કદ ક્રિયા વખતે કયા મન્ત્રો બોલાય એ નક્કી થયું; એટલું જ નહીં પણ આખા યજ્ઞની પ્રત્યેક ક્રિયાનો ખુલાસો કરવા, તેનું પ્રયોજન બતાવવા, તેને આશીર્વાદ આપવા, કે તેનું રહસ્ય સમજાવવા માટે, તે ક્રિયા કરતી વેળાએ, બોલવાનાં મન્ત્રો, સૂત્રો ઇત્યાદિનો સંગ્રહ પણ તૈયાર થઈ ગયો...યજ્ઞ વખતે બોલવાનાં આ વચનોને, ‘યજ્ઞ’ એટલે યજ્ઞ કરવો એ ધાતુ પરથી, ‘યજુષ્’ નામ અપાયું.....આ વચનોનો સંગ્રહ તે યજુર્વેદ. તેમાંનાં કેટલાંક ગદ્યમાં છે, ને કેટલાંક પદ્યમાં. જે ક્રમમાં યજ્ઞ વેળાએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તે ક્રમમાં તે ગોઠવેલાં છે.”^૧ ઋગ્વેદની સંહિતા અને બ્રાહ્મણો એ બેના યુગની વચ્ચેના ગાળામાં, જ્યારે કર્મકાંડના પ્રાધાન્યનાળો ધર્મ સારી પેઠે જામ્યો હશે ત્યારે, સામવેદ અને યજુર્વેદના સંગ્રહો રચાયા હોવા જોઈએ. અથર્વવેદને લાંબા સમય લગી વેદમાં ગણાવા જોટલી પ્રતિષ્ઠા મળી નહોતી. છતાં, આપણે અત્યારે જે વિષયનો વિચાર કરીએ છીએ તેની દૃષ્ટિએ તો, તેનું મહત્ત્વ એકલા ઋગ્વેદથી જ ઊતરે એવું છે; કેમકે ઋગ્વેદની પેઠે એ પણ સ્વતન્ત્ર વિચારોનો જ ઐતિહાસિક સંગ્રહ છે. આ વેદ વિચારોના પાછલા યુગે સરજાવેલી કૃતિ છે. તેમાં જુદી જ ભાવના વ્યાપી રહેલી જોવા મળે.છે. વેદિક આર્યો દેશના જે આદિવાસી લોકોને ધીરેધીરે તાબે કરતા હતા તે લોકોને હાથે પૂજા પામતાં નવાં દેવદેવીઓ ને ભૂત પ્રેત પિશાચ આદિની સાથે કામ લેવામાં આર્યોએ સમાધાનની વૃત્તિ ધારણ કરેલી. એ વૃત્તિનું પરિણામ આપણને અથર્વવેદમાં દેખાય છે.

દરેક વેદના ત્રણ ભાગ છે: મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ. મન્ત્રો અથવા સૂક્તોનો સંગ્રહ તેનું નામ સંહિતા. બ્રાહ્મણ મન્ત્રોમાં યજ્ઞયાગ તથા આચારના નિયમો અને ધાર્મિક કર્તવ્યો સમજાવેલાં છે. આરણ્યકો ને ઉપનિષદો એ બ્રાહ્મણોના આખરી ભાગો છે; તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરેલી છે. દેશમાં પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનના જે વિચારો ઊપજ્યા ને ફેલાયા તે

સર્વની માનસિક પૂર્વજમિકા ઉપનિષદોમા મળે છે છેક જૂના ઉપનિષદોમાથી એનરેય અને કૌપીનકિ નડવેદના, કેન અને હંદોગ્ય સામવેદના, ઈશ, તેનિરીય અને બૃહદારણ્યક યજુર્વેદના, ને પ્રથમ તથા મુકક અર્થર્વેદના છે આરણ્યકો બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદની વચ્ચે આવે છે એમનું નામ જ એમ સૂચવે છે કે અરણ્યમા વમનારા માણુમોને ચિંતનના વિષય પૂરા પાડવાનો 'આરણ્યકો'નો ઉદ્દેશ છે બ્રાહ્મણ ત્રથોમા ગૃહ્યે પાગવાના પ્રિધિઓની ચર્ચા કરેલી છે પણ ગૃહ્ય ત્રદાનગ્રામા સસાગ છોડી વનમા જઈ વસે સારે તેને ગૃહ્યગ્રામના ધાર્મિક પ્રિધિઓની અવેશમા દર્શક જોઈએ; એ એને આરણ્યકમાથી મળી ગે છે યજ્ઞયાગમા જે રૂપકો ને આત્મજ્ઞાનના અંગો છે તેને વિશે વાનપ્રસ્થે ચિંતન કરવાનું હોય છે, ને દોમનાગા યનતુ ગ્રામન આ ચિંતન લે છે આરણ્યકો એ બ્રાહ્મણ ત્રથોના યજ્ઞયાગ અને ઉપ નિષદોનું તત્ત્વચિંતન એ જે વચ્ચેની મહાતિસૂચક કડી છે સદિતાઓ કપિઓની કૃતિ છે,^૧ બ્રાહ્મણ ત્રથો ઋત્વિજે ને પુરોહિતોની રચના છે, અને ઉપનિષદ એ તત્ત્વગિજાસુઓના ચિંતનો છે સદિતામા નિર્સર્ગપૂર્ણનો ધર્મ છે, બ્રાહ્મણોમા દર્શનમંડોનો ધર્મ છે, અને ઉપનિષદોમા આત્મજ્ઞાનનો પાછળા કાળમા ધર્મના એ ત્રણ પ્રકાર એકબીજાની જોડાજોડ ચાલ્યા છે, છતાં મૂળે તો તે એક પત્રી એ- એમ જુદા જુદા યુગમા નિર્મિતના, એ વિશે કશી સંકા નથી ઉપનિષદો એ એક અર્થમા વેદિ ઉપાસનાના અનુસવાનરૂપ છે, પણ બીજા અર્થમા તે બ્રાહ્મણોના ક્રિયાકાંડનાગા ધર્મની સામે બળસરૂપ છે

૨. મૂદતોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો સંગોપાગ ઇતિહાસ આપવો હોય તો તેને માટે ઋગ્વેદના સૂક્તોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે એને વિશે આપણે ગમે તે બાબ બાધીએ — તેને અધિકચરી કટિપત કથાઓ માનીએ કે અણુડ રૂપકકથાઓ માનીએ, અધારામા મારેલા શક્ષ ગણીએ કે કાચા માણુસોની રચનાઓ ગણીએ — તોપણ ભારતવાસી આર્યોનાં પત્રીના રીતરિવાજ અને તત્ત્વ ચિંતનનું ઉગમસ્થાન એ સૂક્તોમા છે, અને પાછળના વિચારોને યોગ્ય રીતે મમજવા માટે તેનો અભ્યાસ જરૂરનો છે જગતની ગૂઢતા ઉકેલવા ને સર્લસાના માનની મનના આ પ્રથમ પ્રયાસોમા વસતના વાયુ જેવી કે પ્રભાતના પુષ્પ જેવી તાજગી સાધાર્ને એમળ ગમણીપનાં આપણને વેદમા મળે છે

વેદની જે વાચના આપણી પાસે અત્યારે મોજૂદ છે તે, આર્યો તેમનું મૂળ નિવાસસ્થાન છોડીને ભારતનર્વમાં આવ્યા તે યુગમાં ચાલેલી ઔદિક પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે, ને તેની પાસેથી આપણને વારસારૂપે મળેલી છે એ આર્યો તેમની સાથે કેટલીક કલ્પનાઓ ને માન્યતાઓ લાવેના, તે ભાગત વર્ષની ભૂમિ પર નિકામ પામી અને ચાલુ રહી આ સૂક્તોની રચના, અને સહિતાના રૂપમાં તેમની સકલના, એ બેની વચ્ચે સમયનો લાંબો ગાળો વીત્યો હોવો જોઈએ એકસમૂહ સહિતાયુગના બે ભાગ પાડે છે — જ્ઞેયયુગ, અને મન્વયુગ^૧ જ્ઞેયયુગમાં સૂક્તો રચાયેના એ નરસર્જનનો યુગ હતો એમાં ખરેખરી કવિતા રકુરેલી, અને મનુષ્યોની લાગણીઓ ઊભરાવને ગાનરૂપે તેનો પ્રસાદ ચાલેલો એ યુગમાં આપણને યજ્ઞોનુ નામનિશાન જોના મળતુ નથી મોટેથી ગાઇને દેવોની ઉપાસના કરનામાં આવતી એટલું જ બીજો યુગ તે સૂક્તોના સંગ્રહનો યા પદ્ધતિસર સકલનનો એ વખતે સૂક્તો જે ક્રમમાં ગોઠવાયા તે જ ક્રમમાં આપણને અત્યારે મળે છે એમ કહી શકાય આ યુગમાં યજ્ઞની કલ્પનાઓ ધીરેધીરે ખીનવા લાગી સૂક્તો એકસ ક્યારે રચાયા ને સંધરાયા એને વિષે અટકતો જ કરવાની રહે છે માત્ર આપણે એટલું એકસ જાણીએ છીએ કે ધૃષ્ટિ ખ્રિસ્તના સમય પહેલા આશરે પદ્મસો વરસ પર તે મોજૂદ હતા ઔદિક ધર્મ, જેનો પ્રચાર ભારત વર્ષમાં ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ ને સુમારે થના લાગેનો, તેને વેદના સૂક્તોની જ નહીં, પણ બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો સહિત આખા વૈદિક સાહિત્યની, હસ્તીની જાણ હોય એમ લાગે છે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની યજ્ઞયાગની સકલનાને પાકે પાથે જામતા, અને ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરેપૂરો વિકાસ પામતા, લામો વખત લાગે એ સ્વાભાવિક હતુ^૨ આ નિગાળ સાહિત્યમાં નિચારોનો જે નિમસ દેખાય છે તેને માટે ઓછામાં ઓછા હજાર વર્ષ તો જોઈએ જ એ સાહિત્યમાં કેટલી વિવિધતા ને કેવા ગગનપિહારનું દર્શન થાય છે એ યાદ કરીએ, તો આ સમય વધારેપડતો લામો નથી લાગતો કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો વેદના સૂક્તોને ઈ સ પૂર્વે ૩૦૦૦ ના અરસામાં મૂકે છે, બીજા ઈ સ પૂર્વે ૬૦૦૦ ના અરસામાં એ લોકમાન્ય નિનકે સૂક્તોનો કાળ સુમારે ઈ સ પૂર્વે ૪૫૦૦ નો, બ્રાહ્મણોનો ઈ સ પૂર્વે ૨૫૦૦ નો, અને ગ્રાંથીન ઉપનિષદોનો ઈ સ પૂર્વે ૧૬૦૦ નો ગણ્યો છે યાકોબી સૂક્તોનો

કાળ ઈ સ પૂર્વે ૪૫૦૦ નો માને છે અને તેને ઈ સ પૂર્વે ૧૫ મા સૈકાના માનીએ છીએ, અને અને આપેલી એ સાચ વધારેપડતી પ્રાચીન છે એવો આક્ષેપ તેની સામે નહીં થાય એવી આશા નાખીએ છીએ ?

ઋગ્વેદની સહિતામાં એટલે કે મૂકતોના સમ્રદમાં ૧,૦૧૭ સૂક્તો છે, ને તેમાં કુલ ઋચાઓ આશરે ૧૦,૬૦૦ છે તેના આઠ અષ્ટક પાડવામાં આવ્યા છે ૨ દરેક અષ્ટકમાં આઠ આઠ અધ્યાય છે એ અધ્યાયોના પાછા વર્ગો પાડેલા છે કેટલીકવાર સહિતાને દસ મંડળમાં પણ વહેંચવામાં આવે છે આ વિભાગ વધારે લોકપ્રિય છે પહેલા મંડળમાં ૧૯૧ સૂક્તો છે, અને ગોતમ, કણ્વ આદિ પદરેક ઋષિઓએ તે ગ્રંથ ગણાય છે આ મંડળમાં દરેલી સૂક્તોની ગોઠવણમાં એ- સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રખાયો લાગે છે અગ્નિને હિંદેશીને રચાયેના સૂક્તો પહેલા આવે છે, ધન્વને હિંદેશોવા બીજો નખરે, ને બાકીના તે પૂજી બીજાથી સાતમાં સુધીના છ મંડળ એટલે ૪૮૬૩ સૂક્તો ગ્રંથ મનાય છે, અને તેની ગોઠવણ પણ ઉપર જણાવેલા ક્રમમાં થઈ છે આઠમાં મંડળમાં કશો ચોક્કસ ક્રમ નથી પહેલા મંડળની પેઠે એ પણ જુદા જુદા ઋષિઓની કૃતિ ગણાય છે નવમું મંડળ સોમની સ્તુતિના સૂક્તોનું બનેલું છે આઠમાં ને નવમાં મંડળના ધણા સૂક્તો સામવેદમાં પણ મળે છે દસમું મંડળ પાછળથી ઉમેરાયેલું લાગે છે ગમે તેમ પણ વેદિક સૂક્તોના વિનસની આખરી અવસ્થામાં પ્રચલિત હતા એના વિચારો આ મંડળમાં પ્રગટ થયેના જોવામાં આવે છે એમાં અગાઉની ભકિતભય કવિતાના મૂળ રંગ પર તાત્ત્વિક વિચારની આછી છાયા પડવાથી મૂળની ભભક ફીકી પડી ગઈ છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેના, કલ્પનાથી ભરેલા, સૂક્તો આ મંડળમાં મળે છે આ તાત્ત્વિક કલ્પનાની જોડાણેડ અર્ધવેદના યુગના વહેમથી ભરેલા બાદુ, જતરમતર, જરણમારણ, ઉચ્ચાટન વગેરે અભિચારો પણ તેમાં મળી આવે છે કાવ્યથી ભરેલા સૂક્તોમાં જે માનસ પ્રથમ પ્રગટ થયું હતું તેની પાકટ અવસ્થા આ મંડળના જ્ઞાનની કલ્પનાઓથી ભરેલા ભાગોમાં દેખાય છે, જ્યારે આ અભિચારપ્રયોગો બતાવે છે કે એ અવસ્થામાં વેદિક આર્યો આદિવાસી હિંદીઓના આચાર વિચારથી વાકેફ થઈ ગયા હોવા જોઈએ આ બંને વસ્તુઓ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે દસમું મંડળ પાછળથી રચાયું હોવું જોઈએ

૩. વેદનું તાત્પર્ય

જે સમર્થ વિદ્વાનોએ આ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનો જીવનભર અભ્યાસ કર્યો છે તેમનામા, વૈદિક સૂક્તોમા ઈવી વર્મલાવના ઉપદેશોની છે એ પ્રશ્ન પડત્વે, જુદા જુદા મત ચાલે છે ફ્વીડેરઝ કહે છે કે “ઋગ્વેદની ઉપાસના એ પ્રાચીન લોકોની, બાળકના જેવી, મુઝા પ્રાર્થના છે” પિકટેટ કહે છે કે ઋગ્વેદના આર્યો, ગમે તેવો મદિગ્ધ ને અલુચડ પણ એકેશ્વરવાદ માનતા રોથ, તથા આર્યસમાજના સસ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી એ નિચારમા સમત છે નામમોહન રાય માને છે કે વેદના દેવો તે “પરમાત્માના લિન લિન ગુણોના પ્રતીક છે” જ્વમફી’ડ વગેરે કેટનાઝ બીજા માને છે કે ઋગ્વેદ એ કર્મકાંડના વિધિઓને ધણુ મહત્ત્વ આપનારી એક અતિપ્રાચીન ને અર્વસરકૃત પ્રજ્ઞના યજ્ઞ વખતે ગાનાના, કાવ્યો કે ગાયનો છે બરગેન માને છે કે એ બધા રૂપકાથી ભરેલા છે ભારતના પ્રસિદ્ધ લાખ્યકાર સાયણાચાર્ય સહિતાના દેવોને નિસર્ગની જુદી જુદી શક્તિઓ માને છે, એ વિચારને અભ્યારના યુરોપિયન વિદ્વાનો ટેમ આપે છે સાયણુ કેટલીકના પાછળના બ્રાહ્મણુ ગ્રંથોની ધર્મભાવના અનુસાર વેદમંત્રોના અર્થ કરે છે આ જુદા જુદા મત એકબીજાના નિરોધી છે એમ માનનાની જરૂર નથી, કેમકે એ તો એટલુ જ બતાવે છે કે ઋગ્વેદ સહિતાના સૂત્રો કેના વિનિધ પ્રકારના છે એ સગ્રહમા વિચારકોની અને પેઢીઓના વિચાર સચનાઈ રહેવા છે, એટલે તેમા નિચારના જુદા જુદા અનેક થર જોના મળે છે પણ મુખ્યત્વે આપણે એટલુ કહી શકીએ કે ઋગ્વેદમા એમ મુઝા, નિર્બાજ યુગનો ધર્મ આલેખાયેલો છે એમાના મોગ લાગના મૂકતો સાદા ને મુઝલાવથી ભરેના છે, અને તેમા જે લોકોની ધર્મભાવના વર્ણનાઈ છે તેમને હજુ પાછળની તદ્દગ્ગનો સ્પર્શ થયો લાગતો નથી પાછળના રૂઢિબદ્ધ ને કર્મકાંડવાળા બ્રાહ્મણુ ગ્રંથોના યુગના પણ કેટનાઝ સૂક્તો એમા છે ખામ કરીને છેલ્લા મડગમા કેવલામ સૂત્રો એવા છે જેમા જગતનુ પ્રયોજન અને તેમા મનુષ્યનુ સ્થાન એને વિષે મનુષ્યે કરેના સદ્ગાન ચિન્તનના પરિપક્વ ફળો આપેના છે ઋગ્વેદના કેટલામ સૂક્તોમા એકેશ્વરવાદ પ્રગટ થ.પ છે કેટલીકવાર જુદા જુદા અનેક દેવોને પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માના જુદા જુદા નામો ને અગ્રો માનવામા આવતા, એ વિષે જરા પણ શંકા નથી. પણ

આ એકેશ્વરનાદે આધુનિક જગત માને છે એના અપ્રેક્ષ્ય, અસદ્વિધ, ને નિશ્ચિન રૂપરંગવાળા એકેશ્વરવાદનું રૂપ હતું ધારણ કર્યું નહોતું

ભારતના મહાન વિદ્વાન ને યોગી શ્રી અરવિંદ ધોળનો મત એવો છે કે વેદ ગ્રંથ સિદ્ધાન્તો ને ગૂઢવાદી તત્ત્વચિંત્તાઓના મૂલ્યનોથી ભરેલા છે વેદ મનોના દેવદેવીઓ તે મનુષ્યના મનમાં ચાલતી ક્રિયાઓના મૂર્ત પ્રતીકો છે એમ તેઓ માને છે તેમના મન પ્રમાણે સૂર્ય તે શુદ્ધિ, અગ્નિ તે સકલપ્રશાન્તિ, ને સોમ તે લાગણી છે પ્રાચીન ગ્રીસમાં જે ઓરફીક અને ઇલ્યુઝિનિયન મંત્રદાયો* હતા તેની પેઠે વેદ પણ ગ્રંથ ઉપાસનાવિધિઓવાળો ધર્મ હતો એમ એમનું માનનું છે તેઓ કહે છે ‘ મારું અનુમાન એવું છે કે માનની વિચારના જે પ્રાચીન યુગના ભ્રમ અનુલોચકે ગુપ્ત ઉપાસનાઓવાળા ઇલ્યુઝિનિયન અને ઓરફીક મંત્રદાયો રહી ગયેના, તે કાળની એકમાત્ર મોતી માહિત્યકૃતિ આપણી પાસે રહી ગયેલી, તે સ્વવેદ છે એ જમાનામાં પ્રજાનું આધ્યાત્મિક ને માનસિક જ્ઞાન મૂર્ત ને સાકાર આકૃતિઓ ને પ્રતીકોરૂપી પડદાની પાછળ સત્તાડી રાખવામાં આવ્યું એમ કરવાના કારણ અત્યારે સમજવા મુશ્કેલ છે પણ એમ કરવાથી એ જ્ઞાનનો અર્થ અસા સસારી જીવેથી ગુપ્ત રહેતો, ને માન જેમણે મંત્રદાયની દીક્ષા લીધી હોય એવા લોકોને જ જણાવવામાં આવતો આત્મા અને દેવો વિષેનું સાચું જ્ઞાન અતિ પવિત્ર ને ગૂઢ છે, એવો વિચાર આ ગૂઢવાદીઓનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત હતો તેઓ માનતા કે આ જ્ઞાન સામાન્ય માણસોને માટે નકામું છે, કદાચ હાનિ કારક પણ હોય, અથવા જે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ને અશુદ્ધ જીવેને જણાવવામાં આવે તો તેની નિકૃતિ થાય, તેનો દુરુપયોગ થાય, ને કદાચ તેનું તેજ હણાઈ પણ જાય તેથી સસારમાં ગચ્છાપચ્છા જીવેને માટે અસરકારક પણ અપૂર્ણ એવો બાહ્ય પૂજાવિધિ રહે, અને દીક્ષિતોને માટે આત્મિક સાધના રખાય, એવી યોજના તેમને ગમતી, અને તેઓ પોતાની ભાષાને શબ્દો ને રૂપોના એના વચ્ચે પહેરાવતા, જેમાંથી શિષ્ટ પુરુષો આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢી શકે, અને સામાન્ય ઉપાસકોના સમુદાય ભૌતિક અર્થ કાઢી શકે વેદના સૂક્તોની કલ્પના ને સક્રિયતા આ સિદ્ધાન્તને આધારે થઈ હતી ” આ મતની સામે માત્ર સુરોપિયન વિદ્વાનોના આધુનિક વિચારોનો જ વિરોધ છે એવું નથી.

* જુઓ ‘ ધર્મોનું મિલન ’ (ગદ્યાકૃષ્ણન) પૃ ૩૩-૪૦

સાચાચાર્ય, અને વેદના અર્થને માટે પ્રમાણ્યૂન ગણાવુ પૂર્વમીમાસાનુદર્શન, એમણે પ્રાચીન પ્રણાનિકાને અનુસરીને કરેના અર્થો પણ આથી બનતા છે એટલે, શ્રી અરવિંદ ઘોષના દૃષ્ટિમિન્દુમાં બુદ્ધિચાતુર્ય ગમે તેટલું હોય તોપણ તેમનો મત સ્વીકારતા આપણે ખચાવુ પડે છે વેદના સૂક્તોમાં આત્મજ્ઞાનના સર્વોચ્ચ સત્ત્વો હતા, અને વેદકાળ પછી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની જે પ્રગતિ થઈ તેમાં એ સત્ત્વોનો એકધારો લોપ જ થતો ગયો, એ બનનાભેગ હકીકત નથી મળતી પૂર્ણત્વની અવસ્થામાંથી ઉત્તરોત્તર અનનતિ થતી ગઈ, એ એક મત છે પ્રાચીન માનસની જે અણુધડ ને અધકચરી કંપનાઓ હતી, પ્રજના છેક બાહ્યકાળમાં જે નૈતિક કંપનાઓ ને આધ્યાત્મિક ઝખનાઓ નીપજેલી, તેમાંથી જ પાછળના ધર્મો ને ક્વિનસૂફીઓનો ઉદ્ભવ થયો, એ ખીજો મત છે મનુષ્યના એકદર વિકાસક્રમ વિષે જે ઐતિહાસિક હકીકતો જાણીતી છે તેનો આ ખીજા મતની સાથે વધારે મેળ ખાય છે, ને તેથી એ મત સ્વીકારવો વધારે સહેલો છે.

બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો એ વેદના સૂક્તો પછી તરત જ રચાયેલા છે એમણે એ સૂક્તોના અર્થો વિષે જે મત સ્વીકાર્યો છે તે જ મત અમે પણ એ સૂક્તોની અતર્ગત જ્ઞાનનાનો અર્થ ધ્વજનવામાં સ્વીકારના માગીએ છીએ બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો એ પાછળના ગ્રંથો હોઈ તેમાં સૂક્તોના વિચારોના અનુસંધાન અને વિકાસ જોનામાં આવે છે જગતમાં મનુષ્ય સર્વજ બાહ્ય વસ્તુઓની ઉપાસનાથી શરૂઆત કરે છે, ને આગળ જતા અતર્મુખ બની અંતસ્તત્ત્વને શોધે છે ધાર્મિક વિકાસનો આ જે સામાન્ય નિયમ છે તે ધ્યાનમાં લઈએ, તો સહિતામાં થતી નિસર્ગની બાહ્ય શક્તિઓની પૂજા પરથી ઉપનિષદોના આત્મચિન્તન ને આત્મજ્ઞાનના ધર્મ તરફ થયેલી પ્રગતિ સહેજે સમજી શકાય છે ઉપનિષદો પ્રાચીન નિસર્ગપૂજાની પરવા નથી ગણતા, પણ વેદમાં જે સર્વોચ્ચ જ્ઞાનના અરોહ છે તેને જ ઉપાડી લઈને ખીનવે છે વેદવચનોના અર્થો ધટાવવાની આ રીતનો આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિ સાથે જ નહીં, પણ સાચાચાર્યે રજૂ કરેલી ભારતવર્ષની પ્રખિદ પ્રણાનિકા સાથે પણ પૂરેપૂરો મેળ ખાય છે.

૪. તત્ત્વચિન્તનની દિશામાં

ઇન્દ્રિયગોચર અને બાહ્ય વસ્તુઓને અંગે બની થતી અચિન્ત

દ્વિતીયી એટલે કે તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વગિજ્ઞાસાની વૃત્તિ પહેલવહેલી પુરાણ-
કથાઓ ને ઉપાસનારૂપે પ્રગટ થાય છે. પરમ સત્યના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોના
જે ઉત્તર તે વખતના લોકો સાચા માનતા હોય તે ઉત્તરો આપણને એ
પુરાણકથાઓ ને ઉપાસનાના પ્રકારોમાં જોવા મળે છે એ ઉત્તરો કલ્પના-
માથી જ નિપજ્ઞવેદ્યા હોય છે જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કાર્ધ
દેવદેવીઓને હાથે થતા માનનામા આવે છે. જેમ જેમ કલ્પના પર શુદ્ધિનું
પ્રાપ્ત્ય જામતું જાય છે, તેમ તેમ જગતની દૃષ્ટિગોચર વસ્તુઓ ક્યા શાશ્વત
ને અનશ્વર તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.
જગતની ઉત્પત્તિ ક્યા દેવે કરી તેને બદલે તે ક્યા મૂલદ્રવ્યમાંથી ક્યા ક્રમે થઈ
તેને વિષે અટકળો કરવામાં આવે છે જે આથી તત્ત્વો અથવા મહાભૂતોનું
આ વિશ્વ બનેલું છે તેમને દેવદેવીરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, અને એમ થતાં
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન અને દેવોપાસના બે બેળસેળ થઈ જાય છે ઋગ્વેદમાં આપણને
તત્ત્વચિન્તનની જે પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ જોવા મળે છે તેમાં દેવદેવીઓ
રિપેની કલ્પનાઓ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અને ધર્મ અથવા ઉપાસના, એ સર્વનું મિશ્રણ
થયેલું દેખાઈ આવે છે એ સૂક્તોમાં પ્રગટ થતા વિચારોનું સક્ષિપ્ત વર્ણન
દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, નીતિનિયમ અને સદાચાર, ને મરણોત્તર જીવન, એ
આર જુદા જુદા મથાળા નીચે આપવું ઠીક થઈ પડશે

૫. દેવમૃદ્ધિ

જે ધર્મ ધણા સંક્રાંતિમાં વિકાસ પામતો ચાલ્યો આવતો હોય તેના
મતો ને વિચારો એવા સાદા પારદર્શક ન જ હોય કે તેનાં વ્યાખ્યા ને વર્ગીકરણ
સહેલાઈથી કરી શકાય ઋગ્વેદના સૂક્તોનું એક લક્ષણ એ છે કે તેમાં જુદા

પ્રથમપરપરામાથી નાસી છૂટવાનો કષ્ટક હામ જોખનારા, પ્રાચીન, પણ કનિપ્રતિભાવાળા આત્માઓની ભાવાવેશવાળી વાણી આપણને ઝગવેદમાં મળે છે એ વેદના મન્ત્રો અથવા સૂત્રો કઈક પણ અનૌકસિક દષ્ટિ વડે કે ઠાઈ પણ અતિપ્રાકૃતિક યા અપૌરુષેય ગંઠિત પાસેથી મળેના શ્રુતિજ્ઞાન વડે નહીં પણ શ્રેવળ શુદ્ધ તર્કની મદદથી જ જગતની ગૂઢતાઓનો ખુલાસો આપવાનો પ્રયાસ કરે છે, એટલે અસર એમાં તત્ત્વચિન્તનનો અશ છે એમ કહી શકાય વેદના સૂક્તોમાં જે માનસનું દર્શન થાય છે તે કોઈ એક પ્રકારનું નથી એમાં કેટલાક શ્રવે એના હતા જેમનામાં કસ્તિની ભાવના બિભરાતી હતી, તેમજો આમશના સૌંદર્યો ને પૃથ્વીના આશ્ચર્યોનું જ મનન કર્યાં કર્યું, અને સૂક્તો રચીને તે દ્વારા પોતાના સગીતપ્રિય આત્માનો જોત્તે હાવો કર્યો ઘૌ, વરણ, ઉષા મિત્ર વગેરે હિંદી-ધરિની દેવો આના કનિઓની પ્રતિભામાથી ઉદ્ભવેના હતા એથી રધારે કર્મપરાયણ સ્વભાવનાજા માણસોએ જગતને પોતાની ધારણાઓ પાર પાડવાના સાધન તરીકે વાપરી તેનો લાભ ઉઘાડનાનો પ્રયત્ન ર્યો જગત વિષેનું જ્ઞાન તેમને જીવનમાં માર્ગદર્શન કરાવવા માટે ઉપયોગી થઈ પણ અને જે યુગમાં આર્યો લક્ષ્મીઓ કુળમાં ને જીત મેળવનામાં રામયેના હતા તે યુગમાં ઈન્દ્ર જેવા મનુષ્યનું કામ કરી આપનારા, દેવો કપવામાં આવ્યા ખરેખરી દ્વિલસૂક્ષ્મીની વૃત્તિ — સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા, એટલે કે શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને ખાતર જગતને જાણવા ને સમજવાની ઇચ્છા — ઉત્પાતો ને ઝઝાવાતોના આ યુગને અતે જ દેખાવા પામી એ જ વખતે, માણસો પોતે અજ્ઞાનથી જે દેવોને પૂજતા તેમને વિષે રામ ઉઘાડના બેઠા ને જીવનની ગૂઢતાઓને વિષે ચિન્તન કરવા લાગ્યા એ યુગમાં જે પ્રશ્નો પુછાયા લાગ્યા તેના સન્તોડખરક ઉત્તર મનુષ્યનું મન આપી શક્યું નહીં વેદનો એક કનિ બોલી બેઠો છે ' હુ ' ના પ્રમ-ની વસ્તુ છુ તે હુ જાણતો નથી, મારુ મન ગૂઢતાથી ભરેનું ને મર્યાદિત હોઈ લામે છે સાચી દ્વિલસૂક્ષ્મીના અકુરો મોડા દેખા દે છે એ ખરુ, છતાં વેદના સૂક્તોના કાવ્યમાં ને તેમાં વર્ણવેના આચારમાં જીવન પ્રત્યે જોવાની જે દષ્ટિ તરી આવે છે તે બોધપ્રદ છે જેમ પહેલાં દત્તમ્યા પરથી ઇતિહાસ રચાય છે ને પછી પુરાતત્ત્વના અન્વેષણ પરથી, પહેલાં કીમિયા થાય છે ને પછી રસાયણશાસ્ત્ર જન્મે છે, પહેલાં કુનજ્યોતિષનો અભ્યાસ થાય છે ને પછી ખગોળશાસ્ત્રનો, તે જ પ્રમાણે દ્વિલસૂક્ષ્મી ને વિજ્ઞાનની પહેલાં પુરાણકથાઓ ને કવિતાનો નિકાસ થયા પામે છે

દ્વિસૂક્તી એટલે કે તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વૃત્તિ પહેલવહેલી પુરાણ કથાઓ ને ઉપાસનારૂપે પ્રગટ થાય છે. પરમ સત્યના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોના જે ઉત્તર તે વખતના લોકો સાચા માનતા હોય તે ઉત્તરો આપણને એ પુરાણકથાઓ ને ઉપાસનાના પ્રકારોમાં જોવા મળે છે. એ ઉત્તરો કલ્પના માથી જ નિપજાવેલા હોય છે. જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કોઈ દેવદેવીઓને હાથે થતા માનનામાં આવે છે. જેમ જેમ કલ્પના પર બુદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય જામતું જાય છે, તેમ તેમ જગતની દૃષ્ટિગોચર વસ્તુઓ ત્યાં શાશ્વત ને અનશ્વર તત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થઈ તે શોધનાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જગતની ઉત્પત્તિ ક્યા દેવે કરી તેને બદલે તે ક્યા મૂલદ્રવ્યમાથી ક્યા ક્રમે થઈ તેને વિષે અટકજો કરનામાં આવે છે. જે મ્હાથી તત્ત્વો અથવા મહાબૂતોનું આ વિશ્વ બનેલું છે તેમને દેવદેવીરૂપે કલ્પનામાં આવે છે, અને એમ થતા સૃષ્ટિવિજ્ઞાન અને દેવોપાસના એ ભેગસેળ થઈ જાય છે. ઋગ્વેદમાં આપણને તત્ત્વચિન્તનની જે પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ જોવા મળે છે તેમાં દેવદેવીઓ નિતેની કલ્પનાઓ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અને ધર્મ અથવા ઉપાસના, એ સર્વનું મિશ્રણ થયેલું દેખાઈ આવે છે. એ સૂક્તોમાં પ્રગટ થતા વિચારોનું સક્ષિપ્ત વર્ણન દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, નીતિનિયમ અને સદાચાર, ને મરજોત્તર જીવન, એ ચાર જુદા જુદા મથાળા નીચે આપણે ઠીક થઈ પડશે.

૫. દેવમૃષ્ટિ

જે ધર્મ ધણા સૈકાઓથી વિકાસ પામતો આવ્યો. આમતો હોય તેના મતો ને વિચારો એવા સાદા પારદર્શક ન જ હોય કે તેના વ્યાખ્યા ને વર્ગીકરણ સહેવાઈથી કરી શકાય. ઋગ્વેદના સૂક્તોનું એક લક્ષણ એ છે કે તેમાં જુદા જુદા અનેક દેવોના ઉલ્લેખ કરેલા છે. ધણા દેવદેવીઓના નામો આપેલા છે, ને તેમની સ્તુતિ અને ઉપાસના કરેલી છે. છતાં કેટલાક સૂત્રોમાં અમૂર્ત, નિરાકાર તત્ત્વને વિષે ઊંડું ચિંતન કરેલું જોઈને આપણે હક થઈ જઈએ છીએ. અનિપ્રાચીન અર્ધસમ્પૂર્ણ દશાની એકદેવપૂજા, અને વ્યવસ્થિત તત્ત્વ ચિંતનવાળા દ્વિસૂક્તી, એ બેની વચ્ચેનો ગાળો વણા મોટો ગણાય, ને એક છોડીને બીજા પર આવડુ એટલે ધણી પ્રગતિ થઈ કહેવાય. ઋગ્વેદના સૂત્રોના ધર્મમાં વિચારના ત્રણ ચર દેખાઈ આવે છે — નિર્સર્ગની વિવિધ શક્તિઓરૂપી અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના; એકદેવવાદ તથા એકધરનાદ, અને અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ.

આ અર્થ કરતા એક અગત્યનો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે 'દેવ' શબ્દનો અર્થ અયોક્ષ્ય છે, ને ઘણી જુદી જુદી વસ્તુઓ સૂચવના તેનો ઉપયોગ થાય છે. "માણસને દાન આપે તે દેવ," એવો પણ એક અર્થ ધરાવનામા આવે છે. ઈશ્વર એ દેવ છે કેમકે તે આપુ જગત આપે છે ઇતિર મનુષ્યોને જ્ઞાન આપનાર નિદાન તે પણ દેવ. સૂર્ય, ચંદ્ર અને આમગ દેવ છે કેમકે તેઓ આખી સૃષ્ટિને પ્રકાશ આપે છે પિતા માતા, અને આત્મજ્ઞાન આપનાર આચાર્ય પણ દેવ છે. અતિથિ પણ દેવ છે 'દેવ' શબ્દના અનેકવિધ અર્થમાથી જે અર્થ ઈશ્વર વિશેની આપણી આધુનિક વ્યવસ્થાને સંદેશ પણ મળતો આવતો હોય તે અર્થને જ આપણે અહીં ધ્યાનમાં લેવાનો છે એ રીતે જોતા 'દેવ'નો અર્થ છે હુતિમાન અર્થાત્ તેજસ્વી.

મનુષ્યના મનરૂપી કારખાનામાં આવી રહેલી, દેવો બનાવવાની ક્રિયા જેટલી સ્પષ્ટ સ્વવેદમાં દેખાય છે તેટલી બીજે ક્યાય દેખાતી નથી. તેમાં આપણે મનુષ્યના મનના ઉપક્રાંતી નવીનતા ને તેજસ્વી લવ્યતાની જાખી કરી શખએ છીએ જુની રૂઢિ કે પ્રાચીન પ્રણાલિકાએ હજુ એ મનની ગતિને કંઈ ની દેખાતી નથી વિચારોના ઇતિહાસમાં પ્રથમ આરભ જેડુ કર્વ હોતુ નથી, એટલે આપણે કાઈપણ એક જગાએથી શરૂઆત કરવી પડે છે કુદરતની ઇલેક્ટ્રિક શક્તિઓને દેવદેવીરૂપે કલ્પનામાં આવી એ ઘટનાથી પણ આપણે ધારીએ તો શરૂઆત કરી શકાય, અને એમ બતાવી શકાય કે એ દેવદેવીઓને ધીરેધીરે ઊંચે ચડાવીને, છેવટે તેઓ નીતિપ્રવર્તક ને નીતિનક્ષક તથા અનૌકિક સત્ત્વો છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી. વેદના સૂક્તોના પહેલાં વહેનાં વ્રજાઓ કુદરતના દેખાવો જોઈ, પોતાની મુગ્ધતાને લીધે ને અજ્ઞાતપણે રામતા કનિવ્યની દૃષ્ટિ એમના સ્વભાવમાં જન્મથી જડાયેલી હતી. એટલે નિર્સર્ગના દરેક જોતા તેમના મનમાં એટલી તીવ્ર લાગણી ઉપજતી ને તેમની કલ્પના એટલા પ્રમગ્ન વેશથી ચાલના માણતી કે એ દરેક જાણે સજીવ બની જતા ને તેમાં ચેતન સ્ફુરવા માણતુ કુદરત પર પ્રેમ કેમ રાખવો એ એમને આવડતું સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના અદ્ભુત આશ્ચર્યો — આત્મા અને સૃષ્ટિનો યોગ સાધનારી એ શૂદ્ધ ક્રિયાઓ — માતન્મય યાત્રીજવાની કળા તેમણે આધી હતી તેઓ સકળ સૃષ્ટિને સજીવ, સચેતન માનતા, ને તેની સાથે

વાતચીત કરી શકતા નિર્સર્ગના કેટલાક તેજસ્વી અગો તેમની નજરે સ્વર્ગની બારીરૂપ લાસતા, ને તે વાટે પરમાત્મા આ ધૃષ્ટિર નિનાની પૃથ્વી પર નજર નાખે છે એમ એમને લાગતું ચદ્ર અને તારા, સમુદ્ર અને આકાશ, ઉપા અને સધ્યાને તેઓ દેવરૂપ માનતા નિર્સર્ગને નિર્સર્ગરૂપે માનીને જ કરેલી આની પૂજા, એ વેદકાળના ધર્મનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ હતું

થોડા જ વખતમાં શાન્ત, સ્વસ્થ, નિરાગ્રહી ચિન્તનની શરૂઆત થાય છે પરિણામે વસ્તુભાવમાં રહેલા અતસ્તત્ત્વ સુધી પહોંચનાનો પ્રયત્ન બાણેઅબાણે થવા માડે છે માણસ પોતાના જેવા જ રૂપગુણવાળા દેવો બનાવવાના ઉદ્દેશમાં પડેલો છે આખા જગતમાં અસરકૃત ને અર્ધસરકૃત મનુષ્યના ધર્મમાં માણસના જેવા જ રૂપગુણવાળા દેવદેવીઓની પૂજા થતી જેવામાં આવે છે ભૌતિક જગતમાં જે અવ્યવસ્થા ને અધાધૂંધી વર્તે છે તેનાથી અન્તેય માનીને ખેસી રહેનાતું આપણને સ્વતંત્ર નથી આપણે કોઈ પણ રીતે એનો ભેદ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને જીવનને વિષે કઈક સિદ્ધાન્ત મનમાં બાંધીએ છીએ તેમ કરતા આપણા મનમાં એટલી પ્રતીતિ હોય છે કે આપણી પામે જીવનને વિષે કશો જ સિદ્ધાન્ત ન હોય તેના ઢરતા ભયે કામ ચનાઉ પણ કઈક સિદ્ધાન્ત હોય તે સારું આપણે ત્રાભાનિકપણે એમ માની લઈએ છીએ કે કુદરતમાં પણ આપણા જેવી જ લાગણીઓ છે, અને કુદરતના દશ્યોની પાછળ કોઈ સજીવ તરવો કામ કરી રહેવા છે ને તે તરવોની શક્તિ વડે જ કુદરતમાં જુદા જુદા બનાવો બને છે, એમ કહીએ ડીએ ' આપણા પોતાના મનમાં જેવી વિવિધ ક્રિયાઓ ચાલે છે તેવી જ ક્રિયાઓ વિશ્વમાં પણ ચાલે છે, અને નિર્સર્ગના દશ્યોને ફેરફારો કોઈ શક્તિઓની ધન ં અનુસાર ચાલે છે, એમ માનીએ છીએ આ સિદ્ધાન્ત અને 'સચ્ચેતનનાદ' (એનીમીઝમ) ને નામે ઓળખાતો સિદ્ધાન્ત ખે એ જ છે એમ માની લેવું એ ભૂલ છે, કેમકે આખી સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર કઈક ચૈતન્ય વિનસી રહેતું છે એવો વિચાર, જે સિદ્ધાન્તની આપણે વાત કરીએ છીએ તેની પાછળ રહેલો નથી એ તો એક પ્રકારની અનેકદેવપૂજા છે, અને હિંદુસ્તાનમાં નિર્સર્ગના જે અનેક સુદ્ધ અને ભવ્ય દશ્યો દેખાઈ છે તેને જ દેવદેવી રૂપે કંઈપી તેમની સ્તુતિ ને ઉપાસના કરવામાં આવે છે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જન્મથી જગ્યેની ધર્મજ્ઞતિ આ રીતે પ્રગ્ થાય છે માણસ કોઈ ઝઝૂમી

રહેલી આદ્યતમાથી ઊગરી ગયો રોય, કે કુદગતની પ્રચલ શક્તિઓની આગળ પોતે સાન તુરંત ને અસહાય છે એવું જ્ઞાન તેને થયું રોય, એવે સમયે — તેના અંતરમાં ઊંડી વર્મજ્વાળના તીવ્ર રૂપમાં જળી રોય એવી ક્ષણોમાં — તેને લાગે છે કે ઈશ્વર આપણી માથે હાજર હજૂર છે તેને વાવાઝોડમાં ઈશ્વરની વાણી મંજગાય છે, ને સમુદ્રના મોજા નાત પડે તેમાં ઈશ્વરનો હાથ ખાય છે છેક યુરોપના સ્ટોર્મિક સમ્રાટના * સમય સુધી આપણને આ પ્રકારની વૈષ્ણવતાઓ જોશ મળે છે ક્રિસ્ટિયન નામનો સ્ટોર્મિક લેખક કહે છે “ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ઝકત, અને મનુષ્યોએ દેવોના રૂપ ધારણ કરેના છે ” † જે જગત આપણને ચર્મચર્મ પડે દેખાય છે તે ઉપરાંત એક અદૃશ જગત પણ પડેલું છે એવી શ્રદ્ધા વેદકાળના આર્યોને હતી એ સારી વાત છે એ વિષે એમના મનમાં લેશ પણ શંકા ન હતી દેવો છે જ એમ એ લોકો માનતા નિર્સર્ગના દુઃખોની નિર્સર્ગરૂપે ઉપાસના, તથા એ દૃશ્યોને માનવરૂપધારી દેવદેવીરૂપે કલ્પી તેની ઉપાસના, એ વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકાઓ હોય એમ દેખાય છે ‡

વૈદિક આર્યો અને ધરાનીઓ માનવકુળની એક જ શાખામાંથી ઊતરી આવેલા હતા, અને તેમની વચ્ચે મુખ્યકૃતિ અને ગુણ એ બંનેની બાંધતમા વાગ્ય મળતાપણ હતું, એ વાત ઇતિહાસમાં સર્વમાન્ય ચર્ચાચૂકલી છે જે મૂળ નિરાસસ્થાનમાં તેઓ ભેગા રહેતા હતા તે છોડીને તેઓ હિંદ અને ધરાનમાં આવ્યા, અને એ મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં તેઓ એક સચુક્ત પ્રજા તરીકે રહ્યા હોય તે જ ન્યારે જીવનની જરૂરિયાતો વધના લાગી, રહેવાની જગ્યા ઓછી પડી, અને સાહસવૃત્તિ જળી, સારે તેમને એ માતૃભૂમિ છોડીને જુદી જુદી દિશામાં નવા નવા ક્ષેત્રોની મોઢમાં નીકળવું પડ્યું † હિંદ અને ધરાનના પ્રાચીન ધર્મો ને તત્ત્વવિચારોમાં સરખાપણાના આટલા બધા અંશે જોનામાં આવે છે, તેનું આ જ દારણ છે ડો મિલ્સ કહે છે “ વેદનું સરકૃત ને રામાયણ મહાભારતનું સરકૃત એ બેની વચ્ચે છે તેના કરતાં કૃષ્ણધર્મ સામ્ય છે ” ‡ આપણે ને અવસ્તાની વચ્ચે છે ” જે દેશોની લ છે † આર્યો ભાગતનમાં આવ્યા ત્યાં તે

આદિવાસીઓને જોયા. એ દસ્યુઓ કાળી ચામડીવાળા, ગોમાંસ ખાનારા, ને ભૂત પ્રેત પિશાચની પૂજા કરનારા હતા. તેમને જોતાં જ આર્યોને તેમનાથી અળગા રહેવાનું મન થયું. ‘અમે ઊંચા ખવાસના છીએ ને અમારી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે,’ એ જાતના ગર્વમાંથી જ આ અતડાપણાની વૃત્તિ જન્મી હતી. ને એમાંથી જ વધીને આગળ જતાં જાતિભેદ અને ઊંચીનીચપણાની ભાવના પેદા થવા પામી. પોતાના ધર્મને બોળાવાડમાંથી બચાવી શુદ્ધ ગમ્ખવાની આતુરતા આર્યોનાં મનમાં હતી; તેને લીધે તેમણે પોતાના ધાર્મિક સાહિત્યનો સંગ્રહ કર્યો. ‘સંહિતા’ શબ્દનો અર્થ જ સંગ્રહ છે. તે પરથી એમ જણાઈ આવે છે કે આર્યો ને અનાર્યો ભારતવર્ષની ભૂમિ પર બેગા થયા તે કાળમાં ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હશે. બે સગી બહેનો જેવી આ હિંદી ને ધરિની પ્રજાઓ, વિખૂટી પડતા પહેલાં, સમાન આદરથી જે હિંદી-ધરિની દેવોને માનતી ને પૂજતી તે દેવોથી જ આપણે વેદના દેવો વિષેની આ રૂપરેખાનો આરંભ કરીશું.

આ જગત અપૂર્ણ ને અધૂરું છે; માણસ નિર્બળ છે; તેને કાંઈ ઉચ્ચતર સત્ત્વની, માર્ગદર્શકની, મિત્રની, કંઈ ટેકા કે આશ્રનની, જરૂર રહે છે, જેના પર તે આધાર રાખી શકે ને વિપત્તિવેળાએ જોને ધા નાખીને બોલાવી શકે — આવી લાગણી મનુષ્યના થાકેલા હારેલા હૃદયમાં ઊપજવી સ્વાભાવિક છે. વેદના એ પ્રાચીન યુગમાં, અનંતત્વ માટેની આ ઝખના આકાશના અનંત, અમર્યાદ ને તેજસ્વી પટથી સંતોષાય એટલી સારી રીતે ખીણ કાઢ વસ્તુથી સંતોષાય એમ નહોતું. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારામાં પરિવર્તનો થાય છે, વાવાઝોડાં આવે છે, ને વાદળાં વિખેરાય છે; પણ આકાશ તો સદાકાળ તેવું ને તેવું જ રહે છે. દૌર એ માત્ર હિંદી-ધરિની દેવ નથી, પણ હિંદી-યુરોપી દેવ છે. તે દીર્ઘ કાળ લગી ટકી રહે છે; ને ગ્રીસમાં ઝચસરપે, ઇટલીમાં જ્યુપીટર (ઘૌષ્પિતર) રૂપે, અને ઇયૂન પ્રજાઓમાં ટીર અથવા ટાઇફિડે દેખા દે છે. દેવ શબ્દનો મૂળ અર્થ હતો છુતિમાન અર્થાત્ તેજસ્વી. પાછળથી તે સર્વ તેજસ્વી તત્ત્વોને — સૂર્ય, આકાશ, તારા, ઉષા, દિવસ વગેરે સર્વને — લાગુ પાડવામાં આવ્યો. સર્વ તેજસ્વી કે જ્યોતિર્મય વસ્તુઓમાં જે મર્ય-સામાન્ય તત્ત્વો હતાં તે સૂચવનાર એ વ્યાપક શબ્દ યર્ષ પડ્યો. પૃથ્વી પણ યોગ્ય જ વખતમાં દેવી ગણાવા લાગી. સરસ્વતીમાં કદાચ આકાશ (ઘૌ) અને

પૃથ્વીનાં ભૌતિક અંગો — લંબાઈ (ર્જા), પહોળાઈ (મદિની), ફળદ્રુપતા (ઘૃતતરી) આદિ — તરફ જ કવિઓનું ધ્યાન ગયું હશે એમ લાગે છે.^૧ પૃથ્વીના ગુણ વર્ણવતાં ‘મધ આપનારી’ (મરુદુષા) અને ‘દૂધથી ભરેલી’ (પયસ્વતી) જેવાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. પણ થોડા જ વખતમાં ઘાવાપૃથિવીના જોડકાને મનુષ્યના જેવા ગુણો છે એમ કદપચમાં આવે છે; અને કહે છે કે તેમને ‘કદી વૃદ્ધત્વ આવતું નથી’ (અજરે) ને તેઓ ‘પિતા’ છે, ‘માતા’ છે, વગેરે. તેઓ વિશ્વને સુખ આપનારાં, સર્વજ્ઞ, પ્રેમજ્ઞ, ઉદાર, પુરુષધીર છે, એમ કહીને એ નૈતિક ગુણોનો પણ ઉમેરો કરવામાં આવે છે.^૨ પહેલાં ભૌતિક તત્ત્વોની ને પછી માનવરૂપધારી શક્તિઓની ઉપાસના, ને માનવરૂપમાંથી આગળ વધીને દૈવી તત્ત્વની ઉપાસના, એમ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ યઈ હોય એ સંભવિત છે. આખા જગતમાં સદુથી પહેલી પૂજા પૃથ્વી અને આકાશ (ઘૌ) ની થયેલી. તેમને પહેલાં નોખાં ને સ્વનત્ર તત્ત્વો માનેલાં; પણ થોડા જ વખતમાં તેમની વચ્ચે લમસંબન્ધ બંધાયો. પૃથ્વીને ફળદ્રુપ માતા માનવામાં આવી, ને ઘૌષ્પિના તેમાં વીર્યનું સિંચન કરે છે એમ મનાયું. ગ્રીક મહાકવિ હોમરનાં ગ્લોત્રોમાં પૃથ્વીને “દેવોની માતા, અને નક્ષત્રવાન આકાશની પત્ની” કહીને સંબોધેલી છે.^૩ ધરતીમાતા અને ઘૌષ્પિતા એ વિશ્વનાં માતૃપિતા છે. તેઓ જન્મમાત્રને જન્મ આપે છે, ને તેમને પોપણનું સાધન પૂરું પાડે છે. ઋગ્વેદમાં તેમને સામાન્ય રીતે દિવ્યનથી જ સંબોધેલાં છે: એટલા માટે કે તેઓ એ મળીને એક જ દેવતાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચેનાં સર્વ તત્ત્વો — સૂર્ય, ઉપા, અગ્નિ, વાયુ ને પર્જન્ય — એ ઘાવાપૃથિવીની સંતતિ છે. ઘાવાપૃથિવી એ માણસોનાં તેમજ દેવોનાં માબાપ છે.^૪ દેવોની સંખ્યા જેમ વધતી ગઈ તેમ પ્રથમ એ બહુલો કે ઘાવાપૃથિવીને બનાવ્યાં કોણે? “જેણે વિશ્વને સુખદાયક એવાં ઘાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કર્યાં, જેણે ઉભય લોકને અત્યંત કુશળતા વડે રચ્યા, જેણે ઘાવાપૃથિવીને સખત બંધ વડે બાંધ્યાં, તે આ દેવ દેવોમાં સદુથી કુશળ છે.”^૫ આ સર્જનશક્તિ અગ્નિ,^૬ ઇન્દ્ર^૭ અથવા સોમમાં^૮ છે એમ કહ્યું છે. બીજા દેવોને પણ એ માન આપવામાં આવ્યું છે.^૯

વરુણ એ આકાશનો દેવ છે. ‘વરુણ’ નામ ‘વર’ એટલે કે ‘ઠાંકવું’ અથવા ‘વ્યાપી વળવું’ એ ધાતુ પરથી આવ્યું છે. વેદનો વરુણ તે જ

ગ્રીસનો ઉરેનોસ અને અસ્તાનો અહુરમઝદ છે તેની ઉત્પત્તિ કુદરતી ઘટનામાથી થઈ છે એ દેખીતું છે વરુણ પ્રિથ્વેને ઢાકે છે અથવા વ્યાપી વળે છે તે તારાજડિત આકાશના આખા સિંતાગને, “તેમાના સર્વ પ્રાણીઓ તથા તેમના નિવાસસ્થાન સહિત, ઝબ્લાની પેઠે ઢાકી દે છે”^૧ મિત્ર એ વરુણનો નિલનો સાથી છે ‘મિત્રાવરણ’ એ શબ્દમા વરણ અને મિત્ર બે એક જોડકારૂપે વપરાય છે સારે તેનો અર્થ સત અને દિવસ, અંધકાર અને પ્રકાશ થાય છે વરણની આકૃતિનું સતત રૂપાન્તર થતું જાય છે, તેમા નવા નવા સદૃશ્યોનું આરોપણ કરવામા આવે છે, અને તેમ કરતા તે વેદનો સહુથી વધારે નીતિમાન દેવ બને છે તે જગત પર ચોકી રાખે છે (વિશ્વદર્શન — બધું જોનાર — છે), પાપીઓને સખ કરે છે, અને તેની ક્ષમા માગનારાઓના પાપ માફ કરે છે સૂર્ય તેની આખ છે, આકાશ તેનું વસ્ત્ર છે, અને વાયુ તેનો શ્વાસ છે ૨ નદીઓ તેની આસાથી વહે છે ૩ તેના ધાકને લીધે સૂર્ય પ્રગશે છે, અને તારા તથા ચન્દ્ર પોતપોતાને નિયત માર્ગે ચાલે છે ૪ તેના નિયમ વડે આકાશ અને પૃથ્વી જુદા જુદા ટકી રહેના છે તે જગતની ભૌતિક અને નૈતિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખે છે. તે મનસ્વી દેવ નથી, પણ ‘ધૃતવ્રત’ એટલે કે દૃઢ નિશ્ચય-ગો ને નિયમ પ્રમાણે ચાલનારો છે બીજા દેવો વરુણ રાજની આણુ માને છે ને તેની આસાને અનુસરે છે તે સર્વસ છે, એટલે અતરિક્ષમા ઊડતા પખીઓના પગના, સમુદ્રમા ચાલતા નાવનો માર્ગ, અને વાયુની ગતિ તે જાણે છે એક ચક્ર પણ તેની જાણ બહાર ફરકી શકતું નથી તે દેવાધિદેવ છે, દેવોનો રાજા છે, અપરાધી પ્રત્યે કઠોર અને પાપનો ખસ્તાવો કરનાર પ્રત્યે દયાળુ છે નૈતિક જગતનો જે સનાતન નિયમ તેણે પોતે સ્થાપ્યો છે તેનું તે પોતે પણ પાલન કરે છે છતાં તેની સામે અપરાધ કરનારાઓને તે દયાલાવે ક્ષમા કરવા તૈયાર હોય છે “જેમણે પાપ કર્યું હોય તેમના પ્રત્યે પણ તે દયા કરે છે”^૫ વરુણને ઉદ્દેશેના લગભગ સર્વ સૂક્તોમા પાપની કબૂલાત અને પશ્ચાત્તાપની સાથે સાથે પાપને માટે ક્ષમા પણ ચાચેની જોવામા આવે છે ૬ તે બતાવે છે કે પાપનો ભાર અને પ્રાર્થનાની શક્તિ એ બનેનો ખ્યાન આર્થ કવિઓને હતો

વેદમા કરેલી વરુણની આ ઉપાસનામા પાપનું ભાન, અને દેવની ક્ષમાશક્તિ પ્રિયે વિશ્વાસ જોવામા આવે છે પાછળથી વૈષ્ણવ અને ભાગવત

સપ્રદાયમાં સચુલ ઈશ્વરની ઉપાસનાના પ્રતિપાદનની સાથે લક્ષિતમાર્ગ પર વિશેષ ભાર દીધેલો છે, તેનું મૂળ આ પ્રાચીન વસ્તુઓપાસનામાં જોઈ શકાય છે. અધ્યાપક મેકડોનેન કહે છે કે “ જિયા પ્રકારના એકેશ્વરવાદમાં પરમેશ્વરશ્રી સંપ્રદાઈના જે ગુણો કલ્પનામાં આવે છે તેને મળતા ગુણો વેદના વસ્તુમાં છે ”^૧

વસ્તુ જે નિયમનો ગ્રહક અને નિયન્તા છે તે નિયમને ‘ઋત’ કહેવામાં આવે છે. ઋતનો અક્ષરાર્થ છે ‘વસ્તુમાનનો નિયત ક્રમ’. ઋતની કલ્પના સૂચવે છે કે જગતમાં નિયમ અથવા કાયદાની આણુ ને ન્યાયનુ સામ્રાજ્ય આવે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાની ગતિ, અને દિવસરાત તથા ઋતુચક્રના વારાફરતી એ બધાની નિયમિતતા જોઈને મૂળ એ કલ્પના સૂઝી હોવી જોઈએ. ઋત એટલે ચોક્કસ નિયમ અનુસાર ચાલનારી વિશ્વની વ્યવસ્થા. વિશ્વમાં જે કોઈ વસ્તુ નિયમિત રીતે આવે છે તે દરેક ઋતના ચિદાન્તને અનુસરે છે. આપણી ઇન્દ્રિયો વડે જેનો અનુભવ થાય છે તે જગત એ ઋતનો પડઝાવો કે પ્રતિબિંબ છે, અને એ પરિવર્તનોના વમળોમાં અવ્યય ને અવિકારી રહેનારુ શાશ્વત સત્ય તે તો ઋત જ છે. સૃષ્ટિનું સર્જન થતા પહેલાં પણ ઋત હરતીમાં હતું એમ વેદના ઋષિઓ માને છે. જગતની સદા બદલાતી ઘટમાળમાં એ અનશ્વર ઋતના જ વિવિધ રૂપોનું દર્શન થાય છે. એટલે ઋતને સર્વનો પિતા કહેલો છે. “ મરુતોની સાથે ઇન્દ્ર અમારા ગ્રહણ માટે સૂર્યયોગમાંથી દુરથી કે ઋતના સદનમાંથી આવે છે ”^૨ વિધ્યુતે ‘ઋતનો ગર્ભ’ કહેલો છે. ઘાવાપૃથિવી ઋતને લીધે જ ટકી રહેલા છે.^૩ શાશ્વત ને અવિકારી મત્ વિશેની જે ગૂઢનાદી ક’પના પાછળથી ખીલેલી તેના પ્રથમ ચિહ્નો અહીં દેખાય છે. અરિચ્છ નિયમ એ જ સત્ છે. જગતમાં જે કંઈ હિતિગોચર કે ઇન્દ્રિયગોચર છે તે તો અરિચ્છ આભાસ છે, અધૂરી નકલ છે. સત્ તત્ત્વ એક, અખંડ ને અવિકારી છે, અમારે જગતની અનેક વસ્તુઓ બદલાય છે ને નાશ પામે છે. થોડા જ વખતમાં એમ મનાવા લાગે છે કે આ વિશ્વતન્ન એ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેવની ચોક્કસ ઇચ્છા પ્રમાણે આવે છે, એટલું જ નહીં પણ તે નીતિ અને પુણ્યના નિયમને પણ વશ વર્તે છે. દેવો પણ એ નિયમનું ઉપવહન કરી શકતા નથી. ઋતની કલ્પનામાં આપણે ભૌતિક સૃષ્ટિના એક અરિચ્છ નિયમને દેવપદ આપેલું જોઈએ છીએ.^૪ “ સૃષ્ટિનો, સૂર્ય ચંદ્ર અને તારાનો, સમાર અને સાજનો, દિવસ અને રાતનો, નિશ્ચિત થયેલો માર્ગ અથવા

ગતિકમ, ” એવો ‘ઋત’ શબ્દનો મૂળ અર્થ હતો. ધીરેધીરે એમ મનાવા લાગ્યું કે એ મનુષ્યોએ અનુસરવાનો નીતિમાર્ગ છે, એટલું જ નહીં પણ એ પુણ્યમાર્ગે દેવોએ પણ ચાલવું ઘટે છે. “ ઉપા ઋતને માર્ગે — રસ્તો સારી પેઠે બાણીતો હોય એવી રીતે — ચાલી જાય છે. તે કદી દિશાઓની બહાર પગલું મૂકતી નથી. સૂર્ય પણ વરણે આંકી આપેલે ઋતને રસ્તે ચાલે છે.”^૧ આખું વિશ્વ ઋતના પાયા પર ઊભું રહેલું છે, ને તેની મર્યાદામાં રહીને ચાલે છે.^૨ ઋતની આ કલ્પના પરથી વર્ણવે ‘કર્તવ્ય’ને ઉદ્દેશીને લખેલી પંક્તિઓ યાદ આવે છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે: “તું તારાઓને કુમાર્ગે જતા રોકે છે; અને પ્રાચીન સ્વર્ગો પણ, તારે લીધે, તાનું ને બગવાન રહે છે.”

ભૌતિક જગતમાં જે સ્થાન નિયમનું છે તે સ્થાન નૈતિક જગતમાં સદગુણનું છે. નીતિમય જીવન એટલે સુરીકુ સંવાદી જીવન અથવા સુવ્યવસ્થિત ને એકરાગચાળું જીવન, એવી જે કલ્પના ગ્રીક લોકોમાં હતી તેનું પણ અહીં સ્મરણ થાય છે. પહેલાં વરણ ભૌતિક સૃષ્ટિની સુવ્યવસ્થા સાચવનાર મનાતો; તે આગળ જતાં નીતિનિયમનો રક્ષક (ક્ષત્રસ્ય ગોપા) અને પાપની સગ્ન કરનારો મનાય છે. ઘણી જગ્યાએ દેવોની પ્રાર્થના મનુષ્યને સન્માર્ગે ટકાવી રાખવા માટે કરવામાં આવે છે. “હે ઈન્દ્ર, અમને ઋતને માર્ગે લઈ જાઓ; સર્વ પાપોની ઉપર થઈને સન્માર્ગે દોરી જાઓ.”^૩

ઋતની કલ્પના સ્વીકાર્યાં તેની સાથે જ દેવોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો. હવે પછી વિશ્વમાં આકર્ષિતક તત્ત્વો મા મહાબૂતોના આધિગા ક્રોધથી નીપજેલી અંધાધૂંધી ચાલતી નથી, પણ સુમધુર સવાદ ને એકરાગ સાધનારી કોઈ એક શક્તિની ઈચ્છા કામ કરતી દેખાય છે. જ્યારે જ્યારે અનારથા આપણને લલચાવે, અને આપણી આત્મશ્રદ્ધાના ભૂકા ઊડી જાય, ત્યારે આ પ્રકારની શ્રદ્ધા આપણને આશ્વાસન આપે છે; ને આપણું રક્ષણ કરનાર કોઈ શક્તિ ખેંચેલી છે એટલે આપણે સુરક્ષિત છીએ, એવું જ્ઞાન આપણાં મનમાં પેદા કરે છે. સંસારમાં ગમે તેવા બનાવો લાલે બને, છતાં આપણને એટલી ધારણ રહે છે કે કુદરતમાં જે સુંદર વ્યવસ્થા ચાલે છે તેને મળતો ન્યાય ને નીતિનો નિયમ નૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવર્તે છે. જેમ આવતી કાલે સૂર્ય ઊગવાનો જ છે એ વિષે કશી શંકા નથી, તેમ સત્ય ને સદાચારનો

વિજય અચૂક થવાનો જ છે. ઋતને ભરોસે રહીને આપણે આપણું નાવ દંકારી શકીએ છીએ.

મિત્રદેવ વરુણનો સાથી છે, અને ધણીવાર બેનું આવાહન સાથે કરવામાં આવે છે. મિત્રનો અર્થ કેટલીકવાર સૂરજ ને કેટલીકવાર પ્રકાશ થાય છે. તે પણ સર્વદર્શી ને સત્યપ્રિય દેવ છે. મિત્રાવરણ બંને મળીને ઋતની રક્ષા કરે છે ને પાપની દામા આપે છે. ધીરેધીરે મિત્રનો સંબન્ધ પ્રભાતના તેજ સાથે ને વરુણનો રાત્રિના આકાશ સાથે જોડાતો જાય છે. અર્ચમા અને ભગની સાથે મિત્રાવરણને પણ આદિત્ય, એટલે કે અદિતિના પુત્રો, કહેલા છે.

સૂર્ય તે આપણો સૂરજ. ઋગ્વેદનાં દસ સૂક્તો તેને ઉદ્દેશીને ગાયેલાં છે. સૂર્યની ઉપાસના કરવાની ઊર્મિ માણસને આપોઆપ થઈ આવે છે. સૂર્યપૂજા એ ગ્રીક ધર્મનું આવશ્યક અંગ હતી. પ્લેટોએ તેના ગ્રંથ ‘રિપબ્લીક’માં સૂર્યપૂજાની પ્રશંસા કરેલી છે, ને તેનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે. તે સૂર્યને સદૃશણ અને સદાચારનું પ્રતીક માનતો. ધરિત્રમાં પણ સૂર્યપૂજા થતી જોવા મળે છે. સૂર્ય એ જગતમાં પ્રકાશનો દાતા ને જીવનનો પોષક હોઈ, તેનામાં અશૌકિક શક્તિ છે એમ મનાયું છે. તે સચરાચરનો — જંગમ તેમજ સ્થાવર સર્વનો — આત્મા છે (સૂર્ય આત્મા જગત્તસ્તુયથ). તે સર્વદર્શી છે, જગતનો જાસૂસ છે. તે માણસોને ઊંઘમાંથી જાગાડી કામે લગાડે છે, અને પ્રકાશ આપે છે (જ્યોતિઃકૃદસિ સૂર્ય). “સૂર્ય બંને જગતમાં ફરી ધળવાને ઊગે છે. તે માણસોને જુએ છે. જે કંઈ સ્થાવર કે જંગમ છે તે સર્વનો તે રક્ષક છે. મર્ત્ય લોકમાં જે પાપ અને પુણ્ય થાય છે તે એ જુએ છે.”^૧ સૂર્ય જગતનો સર્જક (પ્રસવીતા જનાનામ્) અને શાસક બને છે.

સવિતા એ પણ સૂર્યનું જ એક રૂપ છે. તેની સ્તુતિ ઋગ્વેદનાં અગિયાર આખાં સૂક્તોમાં કરેલી છે. તેને સોનેરી આંખવાળો (હિરણ્યાક્ષઃ ઋ. ૧; ૩૫; ૮), સોનેરી હાથવાળો (હિરણ્યહસ્તઃ ઋ. ૧; ૩૫; ૧૦), ને સોનેરી જીભવાળો (હિરણ્યજિહ્વઃ ઋ. ૬; ૭૧; ૩) કહેલો છે. એને કેટલીકવાર સૂર્યથી જુદો પાડવામાં આવ્યો છે,^૨ છતાં ધણીવાર તો સવિતા એ સૂર્ય જ છે એમ ખતાવેલું છે. સવિતા એ માત્ર સોનેરી દિવસનો તેજસ્વી સૂર્ય જ નથી,

રાતનો અદૃશ્ય સૂર્ય પણ છે તેનામા લબ્ય નૈતિક તત્ત્વ પણ ભરેલું છે, કેમકે પાપી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેની પાસે પાપ માટે ક્ષમાની ચાચના કરતા કહે છે -
 “હે સવિતા, અમે અજ્ઞાનથી, નમગાઈથી, ગર્વથી, કે મનુષ્યસ્વભાવને લીધે, જે હાઈ પાપ તારા પ્રત્યે, દેવો પ્રત્યે કે મનુષ્યો પ્રત્યે, કર્યા હોય તે તુ દૂર કર ”* ગાયત્રીમંત્ર પણ સવિતાશ્રી સૂર્યદેવને જ સમોદારામા આવેલો છે
 “અમે સવિતૃદેવના તે વરેણ્ય ભર્ગવું ધ્યાન ધરીએ છીએ એ દેવ અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગે દોરો ”** “હે સવિતૃદેવ, સર્વના સરજનહાર, અમારા દુ ખો દૂર કરો, અને જે શુભ વસ્તુઓ હોય તે અમને આપો, ”+ એ જે યજુર્વેદનો મંત્ર ધણીનાર ગવાય છે, તે પણ સવિતાને ઉદ્દેશીને જ કહેયો છે

ત્રિષ્ણુ એ પણ સૂર્યનું જ એક રૂપ છે ત્રિષ્ણુ સર્વ લોકનું પાલન કરે છે ૨ તે ત્રિવિક્રમ દેવ છે તે મોટા મોટા ગ્રણુ ઝગ્યા ભરીને સર્વ લોકને — પૃથ્વી, સ્વર્ગ, અને મનુષ્યની નજરે દેખાતા સર્વ ભુવનોને — વ્યાપી વળ્યો છે
 “હે વિષ્ણુદેવ, તમારા મહિમાનો પાર કાઈ પામી શકતું નથી પૃથ્વી પરથી તો અમે તમારા બે જ લોકને — પૃથ્વી અને અતરિક્ષિતે — જોઈ શકીએ છીએ તમારુ પોતાનું પરમ ધામ તો તમે એકલા જ જાણો છો ”૩ ઋગ્વેદમા ત્રિષ્ણુનું સ્થાન ગૌણ છે, જોકે ભવિષ્યમા તેમને ઘણું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થના નિમયિત છે પણ વૈષ્ણવધર્મનું મૂળ ઋગ્વેદમા મળી આવે છે ત્યાં વિષ્ણુને જુહ્વચ્છર (મોટા શરીરવાળા, અથવા જગત જેનું શરીર છે એવા) એ નામે સંબોધેલા છે, અને ઉપાસકોના બોલાનતાવિંત તે આની પહોંચે છે એમ કહ્યું છે ૪ માણસને જગા કરી આપના માટે વિષ્ણુ નણનાર પૃથ્વીને ફરી વળ્યા, ને તેનો વિસ્તાર વધાર્યો, એમ પણ કહ્યું છે ૫

પૂષા એ સૂર્યદેવનું બીજું એક રૂપ છે તે ગેનાજોનો દેવ ને પશુધનનો રક્ષક હોઈ, મનુષ્યનો મિત્ર હોય એમ લાગે છે તે ગ્રવાસીઓ ને એકૂતોના દેવ ■

રસ્કીન કહે છે “જે માણસ યોગ્ય રીતે વિચાર કરે છે તેને જેટલું

* ત્વમ્સવિતુર્રેણ્ય મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ. ધિયો યો ન પ્રચોદયાત્ । ઋ ૩, ૬૨, ૧૦.

+ વિધાનિ દેવ સવિતૃર્હૃત્તાનિ પરાણવ । યદ્ મદ તપ્ર આણવ । ઋ

ગામીયે ઉપામા દેખાપ છે તેટલું બીજું કંઈ વસ્તુમા દેખાતું નથી ” અખૂટ ને અમર્યા એની પ્રભાતમળની છટા, જેમાથી દરરોજ સનારે પ્રકાશ અને ચેતન સૂરી નીખે છે, તે ઉપાદેવી અને છે (ગ્રીસમા તે ઇગ્નોસ દેવી છે) અધિનો તેમજ સૂત તેને ચાહે છે પણ સૂર્ય પોતાના સોનેરી કિરણો વડે તેને આનિગન કરના જાય છે સા જ ઉા અયોપ ચર્ષ જાય છે

જે અધિનો (અધિનો) નું આવાહન પચસેક આખા સૂક્તોમા, અને છૂટ્ટ બાધુ બીજા ઘણામા, કરેલું છે ૧ અધિનો એમ્સાથે જન્મેના બે ભાઈનું, કદી છૂટ્ટ ન પડનારું, બેડક છે તેઓ તેજ અને પ્રકાશના તેજસ્વી સ્વામીઓ, બગનાન, અપગ, ને ગરુડના જેવા વેગથી દોડી શકે એના છે તેઓ ઘાંના પુત્રો છે, ને ઉપા તેમની બહેન છે માન્યતા એની છે કે દિનસ રાત વચ્ચેના સધિપ્રકાશના કુદરતી દસ્ય પરથી તેમની દેવરૂપે કૃપના થયેલી છે તેથી ઉપા અને સધ્યા બેના જુદાજુદા સધિપ્રમશ માટે બે અધિનો કહેવામાં છે તેઓ ધીરધીરે દેવો ને માણસોના વેદ અને છે તેઓ અનેક પ્રકારના અમરકારો કરે છે, જીને પાન ને પુરકને પત્ની આપે છે, દપતીપ્રમની તથા પ્રાણની રક્ષા કરે છે, અને દીન દુખી પીડિતોને સર્વ પ્રમગના દુખ અને ત્રામમાથી ઉગારે છે

અદિતિનું નામ પાછળ આવી ગયું છે અનેક દેવો તેના પુત્રો હોઈ આદિત્ય કહેવાય છે અદિતિ શબ્દનો અર્થ છે ‘અમાપ અમર્યા અમર્યાદ’ આપણી આસપાસ દરો દિશામા જે અદ્ય, અનત તત્ત્વ વ્યાપી વળેલું છે તે તત્ત્વને માટે એ નામ યોગ્ય હોય એમ લાગે છે પૃથ્વી, અતરિક્ષ અને આકાશની પારના અનત વિસ્તારને પણ એ નામ અપાય છે આ જગતમા ને તેની પાર જે કંઈ છે તે બધાનું તે અનત અધિજ્ઞાન છે “ અદિતિ એ જ ઘુનોક, અદિતિ જ અતરિક્ષ, તે જ માતા, તે જ પિતા, તે જ પુત્ર છે અદિતિ એ જ સર્વ દેવો છે તે જ પચજનો છે જે કંઈ જન્મ્યું છે તે અદિતિ છે જે કંઈ જન્મવાનું છે તે પણ અદિતિ છે ” ૨ સર્વત્ર ફેલાયેલી, વસ્તુમાત્રને વ્યાપી વળનારી, ને સર્વને જન્મ આપનારી કુદરતનું — પાછળથી સાખ્ય દર્શનમા જેને પ્રકૃતિ કહી છે તેનું — જ પ્રાચીન સ્વરૂપનાર્ણવ જાણે આપણે ‘અદિતિ’ એ નામે વેદમા થયેલું જોઈએ છીએ

કુદરતની જે એક ઘણી અગત્યની ઘટનાને દેવરૂપ અપાયું છે તે છે

અગ્નિ ૧ અગ્નિનુ મહત્વ એકલા ઈન્દ્રના કરતા જ ઊતરતુ ગણાયુ છે, ને ઓછામા ઓછ બસો સૂકતોમા તેની સ્તુતિ કરવામા આવી છે સૂર્ય પોતાની ગરમીથી માણસોને દઝાડતો ને સગમી ઊડે એના પદાયેનિ બાળતો, તે નેદને અગ્નિ સજાગાનનાનો વિચાર માણસને સૂઝ્યો હશે અગ્નિ વાદળામાથી વીજળીરૂપે આવતો ચક્રમકના પથ્થર ધસીને પણ તે સગમાવી શકાય છે ૨ અરણીના બે લાકડા ધસીને પણ દેવતા પાડી શકાય ત્રીજુ પુરાણકથામાના ઔમિથિયસતી પેઠે માતરિશ્વા સ્વર્ગમાથી અગ્નિને પાછો લઈ આવેયો, ને તે સાચનનાનુ કામ તેણે ભુગુઓને સોપેનુ, એમ મનાય છે ૩ અગ્નિદેવને પિશગ દાઢી, અણીદાર જડમા, ને બગતા દાત છે, એના એના વર્ણન આપેના છે, તે પરથી દેખાઈ આવે છે કે એ અગ્નિદેવ તે આપણો દેવતા જ છે લાકડું કે ઘી એનો આદાર છે તે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રાત્રિના અધકારને દૂર કરે છે તે જ્યારે વન પર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તેનો રસ્તો કાળો (કૃષ્ણાશ્વા ૧ ક ૨, ૪, ૬) હોય છે, ને તેનો અનાજ આકાશની મેઘગર્જના જેવો ગાજે છે તે ધૂમકેતુ છે, ક્રમકે ધુમાડો એ એનો કેતુ એટલે કે ધ્વજ છે એક ઋચ્યામા અગ્નિની સ્તુતિ કરતા કહ્યું છે " હે અગ્નિ, હુ તમને આ સમિધ આપુ છુ તે સ્વીકારો, જોરથી સગમો, ને તમારો પરિત્ર ધુમાડો ઊંચે ચડવો, તમારી ધૂત્રશિખા વડે છેક ઉપરના સ્વગને સ્પર્શ કરો, ને સૂર્યના કિરણો સાથે ભળી જાઓ " આમ અગ્નિ માત્ર પૃથ્વી પર ધરમા ને અગ્નિકુડમા જ રહેતો નથી દેખાતો, પણ આકાશમા ને અંતરિક્ષમા પણ સૂર્ય ને ઉપારૂપે, અને વાદળામા વીજળીરૂપે, રહેતો દેખાય છે તે સર્વથેઽ દેવ (દેવતમ ૧ ક ૧૦, ૭૦, ૨) છે, ને ઘાવાપૃથિવીને તેણે પેદા કર્યો છે, એમ થોડા જ વખતમા મનાવા લાગે છે અગ્નિની દહનના સાકાર મગીને જેમ જેમ નિરાકાર ચતી ગઈ, તેમ તેમ તેમા ભવ્યતાનો અંશ પણ વધતો ગયો છે તે દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે મધ્યસ્થી કરનાર*, ને સર્વનો સહાયક, બને છે એક ઋચ્યામા કહ્યું છે " હે અગ્નિ, તમે વરણને અમારા યજમા લઈ આવો સ્વર્ગમાથી ઈન્દ્રને અને અંતરિક્ષમાથી મરુતોને લઈ આવો " ૪ બીજુ એક ઋચ્યામા કહ્યું છે " અગ્નિને હુ મારા પિતા માનુ છુ અગ્નિને આપ્તાન માનુ છુ અગ્નિને ભાઈ તેમજ સખા પણ માનુ છુ " ૫

મનુષ્યને ઉન્માદ ચગ્રવનાર, પ્રેરણા આપનાર, ને અમૃતત્વ દેનાર સોમ, તે અવસ્તાના હૌમ દેવને, અને ગ્રીસના સુરા તથા દ્રાક્ષના અધિષ્ઠાતા ડાયોનીસસ દેવને, મળતો આવે છે એ સર્વ દેવોના સપ્રદાય તે સુરાપાન કરનારના સપ્રદાય છે. દુષ્ટી માણસને પોતાના દુષ્ટ અકુળાડી દેના માટે કઈક વસ્તુ જોઈએ છે તેને જ્યારે કેશી પીણુ પહેવવડેલું મળી આવે છે ત્યારે તેને હર્ષના રોમાચ આવે છે તેને ઉન્માદ તો ચડે જ છે, પણ તે માને છે કે એ દૈવી ઉન્માદ છે આપણે જેને આત્મદર્શન, આકસ્મિક સાક્ષાત્કાર, ક્રાન્તદર્શન, વિશાળ ઉદારતા, ને વ્યાપક સહૃદયતા કહીએ છીએ તે બધા પેદા થાય છે ત્યારે આત્મા એક પ્રકારની પ્રેરણા, અભ્યનોર્મિ કે સમાધિની સ્થિતિમાં હોય છે આત્માને એવી પ્રેરણા ચગ્રવનાર પીણુને દેવરૂપ માનવામાં આવે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી બહીટની કહે છે “નિર્સર્ગની અદ્ભુત શક્તિઓ ને ધટનાઓની ઉપાસના એ જ સાદા ને સરળ મનવાદના આધેતો ધર્મ હતો એટલે, સોમરસમાં ચિત્તને બદલાવવાની ને કામચનાઉ ઉન્માદ પેદા કરવાની એવી શક્તિ છે કે તેને લીધે માણસ પોતાની જન્મસિદ્ધ શક્તિ કરતા વધારે મોટા કામો કરવા પ્રેરાય ને કરી શકે, એમ એમણે જોયું કે તરત એમને સોમરસમાં કઈક દૈવી અંશ દેખાયો તેમને લાગ્યું કે એ દેવ છે, અને તેણે પાન કરનાર માણસોમાં દેવના જેવી શક્તિ આવે છે જે છોડમાંથી એ રસ નીકળતો તેને તેમણે આધિઓનો રાજા કહ્યો તેમાંથી સોમરસ કાઢવાની ક્રિયા યજ્ઞરૂપ ઘર્ષ પડી એ કાળમાં વપરાતા સાધનો (ખાદ્યલિપો, સાબેલું વગેરે) પવિત્ર ગણાયા આ સપ્રદાય ધણો પ્રાચીન હતો, એનો પુરાવો ઈરાનના અવસ્તા સાહિત્યમાં આવતા તેના ઉલ્લેખો પરથી મળે છે પણ ભારતવર્ષની ભૂમિ પર તેને નહુ જોમ મળેલું એમ દેખાય છે”^૧ સોમને પૂરેપૂરું માનવરૂપ અપાયું નથી સોમનો છોડ ને તેનો રસ બંને કવિની નજર આગળ એટલા તાદરશ છે કે તેને દેવરૂપ આપવાનું તેનાથી સહેજે બની શકતું નથી છોડને ખાડીને તેમાંથી રસ કઢાવો હોય તે વખતે ગાવા માટે સોમના સૂક્તો રચાયેલા હતા “હે સોમ, ધ્વનિ પાવા માટે તને અમે કાઢ્યો છે માટે, અતિરાશ રવાદિષ્ટ ને મદ ચગ્રવનારી ધારે તું વલે જા”^૨ ખીજા એક ઝગ્યામાં ઉપાસક ગાના લાગે છે “અમે સોમ પીધો છે અમે અમર થયા છીએ અમે જ્યોતિમાં પ્રવેશ કર્યો છે અમે દેવોને ઓળખ્યા છે”^૩

શારીરિક કેદને આત્માની મસ્તી માની લેનાનો ભ્રમ એકવા વેદ્યુગમા જ હતો એવું નથી વિવિધમ જેમ્સ કહે છે કે દારૂ પીનારના નશામા ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર કરનારના કેદ અથવા અભાનોર્મિનો કંઈક અશ અથવા છટા રહેવા છે કેહી પીણુ પીને કે કેહી પદાર્થ ખાઈને શરીરને નશો ચકાવનાથી તે દ્વારા આપણે ઈશ્વરનું દર્શન કરી શકીએ છીએ, એવી એક માન્યતા ચાલે છે સોમ ઔષધિ તરીકે કામમા આવે છે, અને તે આધળાને આખ ને પાગળાને પગ આપે છે, એમ ધીરે ધીરે મનાવા લાગે છે^૧ સોમને ઉદ્દેશીને રચેયુ નીચેનું સુદર સૂક્ત બતાવે છે કે તે વેદના આર્યોને કેટલો બધો પ્રિય હતો

“હે સોમ, જે લોકમા પ્રકાશ અખડ રહે છે, ને ન્યા સૂર્યને રાખેલો છે, તે અમર ને અક્ષય લોકમા મન મૂકો,

ન્યા વિવસ્વતનો પુત્ર રાજ છે, ન્યા સ્વર્ગનું શુષ્ઠ સ્થાન છે, ન્યા મોટી મોટી નદીઓ વહે છે, ત્યાં મને અમર બનાવો।

સ્વર્ગોમાના ત્રીજા સ્વર્ગમા, ન્યા સ્વેચ્છાનુસાર વર્તી શકાય છે, ને ન્યા જગત તેજથી ભરેલું છે, ત્યાં મને અમર બનાવો ।

ન્યા કામનાઓ ને સંકલ્પો વસે છે ન્યા તેજસ્વી સોમનું પાત્ર છે, ન્યા અન્ન છે ને તૃપ્તિ છે, ત્યાં મને અમર બનાવો

ન્યા આનંદ અને આમોદ છે, ન્યા હર્ષ ને આહવાદ વસે છે, ન્યા આપણી કામનાઓની કામના તૃપ્ત થાય છે, ત્યાં મને અમર બનાવો ”

ઉપર આપેના સૂક્તમા વિવસ્વતના પુત્રનો ઉલ્લેખ છે એ પુત્ર તે ઋગ્વેદનો યમ અવસ્તામા તેને વિવહ્વતનો પુત્ર પિમ કહેનો છે યમને ઉદ્દેશીને ત્રણ સૂક્તો રચાયાના છે તે મૃતાત્માઓનો અગ્રણી છે, દેવ છે તેના કરતા અધિક અશે મૃતાત્માઓનો રાજા છે મર્ત્ય મનુષ્યોમા પહેલવહેલો મરનાર, પરલોકનો રસ્તો શોધી કાઢનાર, ને એ પિતૃયાત્ર પર આથીને જનાર તે હતો કે પાછળથી તે યજ્ઞમાન બનીને નવા આવનારાઓનું સ્વાગત કરે છે તે પિતૃનોકના રાજ્યનો રાજા છે, કેમકે તેનો સૌથી લામો અનુભવ એને છે કેટલીકવાર એને સૂર્યાસ્તનો દેવ કહીને સમોધેનો છે^૨ આજ્ઞાણુ મન્યોમા યમ માણસોનો ન્યાય કરનાર ને તેમને પાપની સજા કરનાર બને છે પણ ઋગ્વેદમા તો તે માત્ર રાજા જ છે (યમ રાજાન્મ્ । જ ૧૦, ૧૪ ૧) ગ્રીક

લેખક દ્યુશિયને હિરેકવીટસના મોમા એક વાક્ય આ પ્રમાણે મૂક્યું છે
 “ માણસો કાણુ ? મર્ત્ય દેવો દેવો કાણુ ? અમર મનુષ્યો ” આ વચન કેટલું
 ખરું છે એનું ઉદાહરણ ચમ પૂરું પાડે છે

પર્જન્ય એ આર્યોના આકાશનો દેવ હતો. આર્યો હિંદુસ્તાનમાં દાખલ
 થયા તે પછી તેણે ઇન્દ્રનું રૂપ ધારણ કર્યું લાગે છે, કેમકે આર્ય કુળની
 બીજી શાખાઓને ઇન્દ્રનું નામ જાણીતું નથી. વેદમાં પર્જન્ય એ આકાશનું જ
 બીજું નામ છે “ ભૂમિ મારી માતા છે ને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું. પર્જન્ય પિતા
 છે તે અમારું પાવન કરે ”^૧ અર્થાત્ વેદમાં પૃથ્વીને પર્જન્યની પત્ની કહેલી છે.^૨
 પર્જન્ય વાદળો ને વરસાદનો દેવ છે.^૩ તે દેવરૂપે આખા જગત પર રાજ્ય
 કરે છે. આખું બ્રહ્માંડ તેની અંદર વસે છે. જગત ને સ્થાપર સર્વ વસ્તુનો
 તે આત્મા છે.^૪ એની પણ નિશાઓ છે જેમાં પર્જન્ય રાજ્ય વાદળો કે
 વરસાદના અર્થમાં વપરાયો છે.^૫ મેંકસમૂહનો મત એવો છે કે વેદનો પર્જન્ય
 તે જ નિધુઆનિમાનો મેઝર્જનાનો દેવ પરકુનાસ છે.^૬

નિર્સર્ગની જે ધર્મનાઓ મનુષ્યના મનમાં લપ અને ચથરાટની લાગણી
 પેદા કરે છે તેમાં વરસાદના તોફાન ને વાવાઝોડની બરોબરી કરી શકે એવી
 કોઈ ધર્મના નથી. ઇન્દ્ર કહે છે “ હા, હું જ્યારે વાદળોના કડાકા ને
 વીજળી મોકલું છું ત્યારે તમને મારે વિષે આસ્થા ઊપજે છે ” ઇન્દ્રને
 ઉદ્દેશીને રચાયેલા સૂક્તો પરથી ખ્યાલ બાધીએ તો તે વેદનો સૌથી લોકપ્રિય
 દેવ લાગે છે. આર્યોએ ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જોયું કે તેમની આબાદી,
 આજની પેઠે, વરસાદની મટેર પર આધાર રાખે છે. એટલે વરસાદનો દેવ
 એ સ્વાભાવિકપણે ભારતનાસી આર્યોના રાષ્ટ્રીય દેવ થઈ પડ્યો.^૭ ઇન્દ્ર એ
 અતરિક્ષનો, નીન આકાશનો, દેવ છે. ગ્રીક દેવોમાં જેવો ઝ્યુસ તેવો
 ભારતના દેવોમાં ઇન્દ્ર છે. તેની ઉત્પત્તિ નિર્સર્ગની ઘટનામાંથી થયેલી સ્પષ્ટ
 દેખાય છે. તે વજ્રધારી છે, ને અધિકારને જીતે છે. તે આપણને પ્રકાશ ને
 ચેતન, જોમ ને તાજગી આપે છે. સ્વર્ગ તેની આગળ નમન કરે છે, ને
 પૃથ્વી તેને આવતા જાણી કપે છે. ઇન્દ્રનો આકાશ ને વાવાઝોડ સાથે જે
 સમન્ધ છે તે ધીરેધીરે જુનાતો જાય છે. તે સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી આદિનો
 સરજનહાર, આખા વિશ્વનો ને તેમાં વસતા પ્રાણીમાત્રનો રાજા બને છે.
 તે જગતનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે. તે બધું જ સાલજે છે ને જીએ છે. તે

માણુસોનાં મનમાં સારામાં સારાં વિચારો ને ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.^૧ વરસાદ ને વાવાઝોડોના દેવ વજ્રધારી મધવા સુકવણાં પાડનાર ને અંધકાર પેદા કરનાર અસુરો પર વિજય મેળવે છે; અને દસ્યુઓ સામેનાં આર્યોનાં યુદ્ધોમાં વિજયવંત યુદ્ધદેવતું રૂપ ધારણુ કરે છે. એ યુગ ભારે પ્રવૃત્તિનો હતો, ને લોકો વિજય અને સામ્રાજ્ય મેળવવાના સાહસમાં રોકાયેલા હતા. વિદ્યાર્થી આદિવાસીઓની સાથે કરોડો સંખન્ધ રાખવાની ઈન્દ્ર ના પાડે છે. “જે શ્રેષ્ઠ ને વીર દેવે જન્મતાવેંત પોતાના પરાક્રમ વડે દેવોનું રક્ષણ કર્યું, ને જેના બળ તથા પરાક્રમને લીધે ઘાવાપૃથિવી અને કાપી ઊઝ્યાં, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેણે કાંપની પૃથ્વીને સ્થિર કરી, જેણે હાલતા પર્વતોને સ્થિર કર્યાં, જેણે વિશાળ અંતરિક્ષને માર્યું, ને છુલોકને ટકાવી રાખ્યો, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેણે અહિને મરીને સપ્ત સિન્ધુને ઊડાવી, જેણે વસના અંધનમાંથી ગાયોને મુક્ત કરી, ને જેણે એ પથ્થરમાંથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેને વિષે લોકો પૂછે છે કે ‘એ ધોર ઈન્દ્ર ક્યાં?’ ને કહે છે કે ‘તે નથી જ,’ જે શત્રુઓની સંપત્તિ તેમને ત્રાસ દઈને હરી લે છે, તેના પર તમે શ્રદ્ધા રાખો, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. અશ્વો, ગાયો, ગામડાં, ને તમામ રથો જેની આસામાં રહે છે, જેણે સૂર્ય ને ઉપાને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, જે પાણીનો પ્રેરક છે, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જેની મદદ વિના માણુસો જીતતા નથી, જેને યુદ્ધ કરનારા રક્ષણુ માટે ખોલાવે છે, જે વિશ્વનો પ્રતિનિધિ બન્યો છે, ને જે જળરા માણુસોને હેઠા પાડે છે, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે. જે મોટાં પાપ કરનારાઓને, ને અશ્રદ્ધાવાળાઓને વજ્ર વડે હણે છે, જે બહાર્ષ હાંકનારને બહાર્ષ હાકવા દેતો નથી, ને જે દસ્યુઓનો હણનાર છે, — હે લોકો, તે ઈન્દ્ર છે.”^૨ યુદ્ધમાં સહાયતા કરનાર ને વિજય અપાવનાર આ દેવમાં દેવોના ઉત્તમોત્તમ ગુણો છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે આકાશ, પૃથ્વી, પાણી ને પર્વતો^૩ પર રાજ્ય કરે છે; વેદના દેવમંડળમાં વરુણુ અગ્રસ્થાન બોગવતો હતો લાંથી તેને ધીરેધીરે હક્ષવી તે સ્થાન પોતે લે છે. વરુણુદેવ લગ્ન, ન્યાયી, શાન્ત, ધૃતમત છે. આર્યોએ જે લગ્નઈચ્છા, જીત, ને સતત પ્રવૃત્તિના યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે યુગને માટે વરુણુ કામનો રહ્યો નથી. એટલે, વરુણુને સ્થાને ઈન્દ્રની જે સ્થાપના થઈ એ મહાકાન્તિના પડઘા કેટલાંક સૂક્તોમાં સંભળાય છે.^૪

ભારતવર્ષમાં વસેલા જુદા જુદા જાતિસમૂહો જેમની ઉપાસના કરતા એવા ખીજ દેવાની સાથે પણ ઈદ્રને યુદ્ધમાં જિતવું પડ્યું હતું. એ લોકો પાણી,^૧ અશ્વત્થ વૃક્ષ^૨ વગેરેને પૂજનારા હતા. જે અમુરોની સાથે ઈદ્રને લડવું પડ્યું તેમાંના ધણુ, વૃત્ર સર્પની^૩ પેટે, એક એક જાતિસમૂહના દેવ હતા. ઋગ્વેદના કાળમાં ઈદ્રનો એક ખીજે શત્રુ તે કૃષ્ણ હતો. તે કૃષ્ણ નામના લોકોનો વીરપુરુષ હતો, ને પાછળથી દેવ તરીકે પૂજવા લાગેલો. ઋગ્વેદની એક ઋચામાં કહ્યું છે : “વેગવાન કૃષ્ણ દસ હજાર યોદ્ધા સાથે અંશુમતી (યમુના) ના કિનારા પર રહેતો હતો. ઈન્દ્રે પોતાની શક્તિ વડે આ મોટી ગર્જના કરતા સેનાપતિને વિગે જાણી લીધું. તેમણે આપણા દિતને ખાતર એ ફર સેનાનો નાશ કર્યો.”^૪ એ ઋચાનો આવો અર્થ સાચણાચાર્યે સૂચવ્યો છે; ને કૃષ્ણપૂજના સંપ્રદાયને અંગે એ કથા આપણે માટે કામની છે. પાછળનાં પુરાણોએ પણ ઈદ્ર અને કૃષ્ણના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે. સંભવ છે કે કૃષ્ણ એ ઋગ્વેદકાળની ગોપ જાતિ, જેના પર ઈન્દ્રે વિજય મેળવેલો, તેનો દેવ હશે. પણ તેણે પોતાની ગુમાવેલી પ્રતિજ્ઞ ભગવદ્ગીતાના સમયમાં ધણે અંશે પાછી મેળવી લીધી; અને કૃષ્ણ તેજ ભાગવત સંપ્રદાયનો વાસુદેવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો વિષ્ણુ, એવી માન્યતા પ્રચલિત થવાથી કૃષ્ણને તેનું અગાઉનું સ્થાન ફરી પ્રાપ્ત થયું. એની ઉત્પત્તિ ને એનો ઇતિહાસ આવાં સંકુલ હોવાથી તેને ભગવદ્ગીતાનો પ્રણેતા, પરમાત્માનો અવતાર, તથા યમુનાને કાંઠે બંસી બળવતો ગોપાલ વગેરે વિવિધ રૂપ પ્રાપ્ત થયાં છે.^૫

ઈન્દ્રને પડખે અનેક અંતરિક્ષવાસી નાના નાના દેવો છે — વાત અથવા વાયુ, એટલે કે પવન; વાવાઝોડાના દેવ મરુતો; અને ગર્જના કરનાર રદ્ર. વાયુને વિગે એક કવિએ ગાયું છે : “એ ક્યાં જન્મ્યો ને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ? તે દેવોનો શ્વાસ છે, ને વિશ્વનો ગર્ભ છે. એ દેવ મરણ આવે ત્યાં ફરે છે. તેનો અવાજ સંભળાય છે, પણ તેનું રૂપ દેખાતું નથી.”^૬ વાત એ હિંદી-ધરિની દેવ છે.

હિંદુસ્તાનમાં વરસાદનાં વાવાઝોડાં તો ધણાં થાય છે. તેનું દેવરૂપ તે મરુતો. એ વાવાઝોડાં વિગે મેક્સમૂલર લખે છે : “ધૂળ અને વાદળાંને લીધે આકાશ કાળું થઈ જાય છે, ઝડપાં પાંદડાં ફાટવારમાં ખરી પડે છે, ડાળાઓ કાંપે છે, ડાંખળાઓ તૂટી જાય છે. પૃથ્વી કાંપતી લાગે છે, પહોડો હાલતા ભાસે છે,

ને નદીઓના પાણીમા ઉગળા ને ફીણુ આવે છે ”^૧ મરુતો સામાન્યપણે બળનાન ને મિનાશક હોય છે, પણ કેટલીકવાર દયાવાન ને હિતકારી પણ બને છે તેઓ જગતને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પનનના ઝપાટાથી ફટકારે છે, અથવા તો હવાને સાફ કરે છે ને વરસાદ લાવે છે ^૨ તેઓ ઈન્દ્રના સાથી ને ઘોના પુત્રો છે ઈન્દ્રને કેટલીક જગ્યાએ મરુતોમા જ્યેષ્ઠ કહેલો છે તેમના બીજાશુ રૂપને લીધે, તેમને કેટલીકનાં ઉગ્ર ને બળનાન એના રુદ્રદેવના પુત્રો કહેના છે ^૩ ઋગ્વેદમા રુદ્રનુ સ્થાન બહુ ગૌણ છે તથા જ આખા સૂક્તોમા તેની સ્તુતિ કરેલી છે તે હાથમા વજ્ર ધારણુ કરે છે, ને આકાશમાથી વીજળીના ચમકારા કરે છે પાછળથી તે કવ્યાણુકારી શિનુ રૂપ ધારણુ કરે છે, ને તેની પૂજનો એક સ્વતન્ત્ર સમ્રદાય સ્થપાય છે ^૪

આવી જ રીતે જેમનો મિકાસ થયેલો એવી કેટલીક દેવીઓ પણ ઋગ્વેદમા મળે છે ઉપા ને અદિતિ દેવીઓ છે સિંધુ નદીને એક સૂક્તમા દેવી કહીને તેની સ્તુતિ કરેલી છે ^૫ સરસ્વતી એ પહેલા એક નદીનુ નામ હતુ, તે ધીરેધીરે વિદ્યાની દેવી બને છે ^૬ વાક્ એ વાણીની દેવી છે અરણ્યાની એ અરણ્યની દેવી છે ^૭ પાછળના શાકત સમ્રદાયે ઋગ્વેદની દેવીઓનો ઉપયોગ કરે છે તિમિરનો નાશ કરનાર ને પાપને બાળી નાખનાર દેવી પ્રકાશનુ ચિન્તન કરતા વેદકાળના આર્યો શક્તિ અથવા પરમાત્માની ચિચ્છકિતની સ્તુતિ કરતા, ને કહેતા “હે વર દેનારી દેવી, તમે આવો તમે અક્ષર છો, અમિનાશી છો, બ્રહ્મની બરોમરી કરનારા છો ”^૮

માણુસો ભૌતિક તત્ત્વોથી આગળ વધીને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓનો વિચાર કરના લાગ્યા, પ્રકૃતિના જડ તત્ત્વોને છોડી માનવરૂપધારી દેવદેવીઓને પૂજવા લાગ્યા, એટલે પછી મનુષ્યના ગુણો ને લાગણીઓરૂપી નિરાગર દેવદેવીઓની ઉપાસના કરવાનુ સહેલુ યર્થ પશુ એના ધણાખરા દેવદેવીના ઉત્તેજ ઋગ્વેદના છેના મુળમા આવે છે, તે બતાવે છે કે તેમની ઉત્પત્તિ પ્રમાણુમા મોડી યર્થહોવી જોઈએ મનુ,^૯ અદ્વા^{૧૦} વગેરેની સ્તુતિ કરેલી જોનામા આવે છે ખરા દેવમા જે કેટલાક ગુણો હોય તે ગુણોને પણ દેવ માનવામા આવે છે ત્વષ્ટા, જેને કેટલીકનાર સનિતાનુ^{૧૧} જ એક રૂપ માનવામા આવે છે, તે વિશ્વનો બનાવનાર અથવા ધડનાર છે તેણે ઇન્દ્રનુ વજ્ર ધડેલુ, બ્રહ્મણુસ્પતિની ખરશુને ધાર ચડાવેલી, દેવોને સોમ પીવાના

પાત્રો બનાવી આપેના, ને સર્વ સજીવ વસ્તુઓની આકૃતિઓ ધરેલી બ્રહ્મણુરૂપિત ધણો પાછળથી ઊપજ્યો દેવ છે જે યુગમા યજ્ઞો થવા લાગેના તે યુગમા એ દેખા દે છે મૂળ તો તે બ્રહ્મ એટલે કે સ્તુતિનો દેવ હતો, પણ થોડા જ નખતમા યજ્ઞનો દેવ બની ગયો. શુદ્ધ વૈદિક ધર્મની ભાવના, અને પાછળની બ્રહ્મણુ ત્રયોની ભાવના, એ વચ્ચેની સંક્રાન્તિનું દર્શન આપણે આ દેવમા કરી શકીએ છીએ.

૬. એકેશ્વરનાદની દિશામાં

આગળ ઉપર અર્ચવેદ વિષેની ચર્ચામા આપણે જોઈશું તેમ, આર્ચ જગતની સીમા બહારના, ને વિચારની જુદી જ દેક્ષામાથી નીપજેલા, દેવદેવીઓ વૈદિક દેવમંડળમા દાખલ થવા પામ્યા હતા. દેવદેવીઓની આટલી મોટી બીડ જામી એને લીધે બુદ્ધિ થાકી ગઈ એટલે એક દેવ એ ખીજા કોઈ દેવનું જ રૂપ હોઈ તેનાથી અભિન છે એમ કહેવાની, અથવા બધા જ દેવોને બેગા કરવાની, વૃત્તિ બહુ વહેરેથી દેખાવા લાગી હતી દેવોનું વર્ગીકરણ કરનાના જે પ્રયત્નો થતા તેમા દેવોને પૃથ્વી, અતરિક્ષ અને આમાસ એમ ત્રણ ક્ષેત્રમા વહેંચી નાખવામા આવ્યા દેવો ૩૩૩ છે, અથવા તો ૩ એ આમ્હાનાળી ખીજા કોઈ સખ્યા નોટલા છે એમ પણ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યું છે. એ દેવો જ્યારે એમના એક કામ કરવા હોય ત્યારે તેમના જોડકાનું સાથે આવાહન કરનામા આવે છે કેટલીકના 'મિશ્રદેવ' એ વ્યાપક નામ હોળ તમામ દેવોને બેગા કરી તેમની સ્તુતિ કરાય છે દેવોની સંકનનામા ઘટક પદ્ધતિ કે વ્યવસ્થા દાખલ કરવાની આ જે વૃત્તિ છે તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એકદેવનાદ કે એકેશ્વરવાદમા જ આવે દેવદેવીઓનું મોટું ટોળું એકખીજની સામે લગાઈઝડઝડ કરતું હોય અને અરાજકતા ને અધાધૂધી મચાવતું હોય, 'એના કરતા એ જ દેવ કે ધર્મશ્રીની ઉપાસનામા વધારે સરળતા ને વધારે સુસંગતિ છે, એ તો દેખીતું છે

માણસને ધર્મશ્રીને વિશે સાચી કલ્પના સૂઝે તે પછી તેને એકેશ્વરવાદ પર આવ્યા વિના ચાલતું જ નથી. પરમેશ્વર તો એક જ હોઈ શકે પરમ ને અનન્યચિન્ન એના બે સત્ તત્ત્વો હોઈ શકે જ નહીં. વેદના જમાનામા ઠેરઠેર એ પ્રશ્ન પુછાતો કે અમુક દેવ તે ખીજા કોઈ દેવે સરજેલો છે કે કેમ ?

જે દેન જન્મ પામેયો કે સરજેલો હોય તે પરમેશ્વર હોઈ જ ન શકે સૃષ્ટિની ક્રિયાઓનું તથા દેવોના સ્વરૂપ વિષેનું માણસનું જ્ઞાન જેમ વધતું ગયું તેમ અનેક દેવો ઓગળીને એકરસ થયા લાગ્યા જ્યોતમા એક જ તત્ત્વ કામ કરે છે એ કલ્પનાની ઝાંખી ઝડતની કલ્પનામાં થઈ હતી, તેણે પણ એકેશ્વરવાદને મદદ કરી નિર્સર્ગની ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓનો ખુલાસો આપના માટે જે ધણા દેવદેવી માનવાની જરૂર હોય, તે નિર્સર્ગમાં રહેલી એકતાનો ખુલાસો આપના સારુ વિશ્વભર ને વિશ્વવ્યાપી એવો એક જ દેવ માનવાની જરૂર કેમ નહીં ? નિર્સર્ગના નિયમ વિષે વિશ્વાસ રાખવો એનો અર્થ જ એ કે ઈશ્વર એટલે એમ માનવું ને તેના પર આસ્થા રાખવી એક ઈશ્વર વિષેની આ કલ્પના જેમ જેમ આગળ વધતી જાય તેમ તેમ વહેમનું જોર ધટતું ગયું કુદરતના નિયમમુક્ત ને વ્યસ્થિત તન્ત્રમાં કોઈ દેવદેવીને મનસ્વીપણે દબન કરવાની છૂટ રહેતી નથી એવી છૂટ હોય ત્યારે જ વહેમ ને નિયારના ગોળાળાનું જોર જામે છે, ને અનેક દેવદેવીની માનતા ને બાધાઆખડી ચાલે છે વરુણની ઉપાસનામાં આપણે એકેશ્વરવાદની લગોનગ પહોંચી જઈએ છીએ તે ન્યાયી છે, માનવહિતકારી છે, પુણ્યને ઉત્તેજન આપનાર છે, એટલું જ નહીં દયાવાન પણ છે, વગેરે અનેક નૈતિક ને આધ્યાત્મિક સદ્ગુણો તેનામાં છે, એના એના વર્ણનો ઋગ્વેદમાં આપેના છે એ દેવતા જે રથૂન યા લૌકિક અગો છે તે જૂનાની, યા તેના પ્રત્યે પ્રમાણમાં ઓછું ધ્યાન આપવાની, અને તેના જે ઉચ્ચતર ને આધ્યાત્મિક અગો છે તેના પર વધારે ભાર દેવાની, વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે માણસ અને કુદરત, ઈહલોક તથા પરલોક સહુની ઉપર વરુણ રાજાનો અમન ચાલે છે તે માત્ર બાહ્ય આચાર જોતો નથી, અંતરની શુદ્ધિ પણ માગે છે મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિને એક ઈશ્વરની કલ્પના પર પહોંચ્યા વિના એનું જ પાણું નથી એને લીધે, જેને અંગ્રેજીમાં 'હેનોથીઈઝમ' કહે છે તે વૃત્તિ વેદમાં દેખાય છે એ શબ્દ મેક્સમૂનરે બનાવ્યો છે તેનો અર્થ એ છે કે વારાફરતી એક એક દેવ, જાણે મોટામાં મોટો ને એકમાત્ર દેવ (વેદના પોતાના શબ્દ વાપરીને ક્ષીએ તો, દેવતાં દેવતામ અથવા દેવેષુ અવિદેષુ) હોય, એની રીતે એની સ્તુતિ કરી તે પણ આ વાદમાં તર્કદષ્ટિએ જોતા નિયારદોષ રહેલો છે એમાં હૃદય તો આગળ વધવાનો ખરો માર્ગ બતાવે છે, પણ શુદ્ધિ એ

રસ્તે જવાની ના પાડે છે. દેવો અનેક ન હોઈ શકે, કેમકે હૃદયમાં રહેલી ધર્મવૃત્તિ એવી અનેકતા માનીને સનેપ પામતી નથી. માણસ અંધારામાં કાંકાં મારતો એકેશ્વરવાદને માર્ગે ચાલે છે ત્યાં તેને અગાધાનાં ‘હેનોથીર્ધ્રિમ’* મળી આવે છે, એમ કહી શકાય. મનુષ્યનું નિર્જન મન જે વસ્તુને શોધવા નીકળ્યું છે તે હજુ તેને મળી નથી; તેને માટેની એની ઝંખના તો હજુ ચાલુ છે. જે તત્ત્વ સર્વોત્તમ અને પરાત્પર છે તે અત્યંત ગૂઢ ને દુર્દર્શ છે, અને માણસે કરેલી પ્રચલિત કલ્પનાઓ અધૂરી હોઈ એ પરમ સત્યનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે, એવું તીવ્ર જ્ઞાન તો વૈદિક આયેતિ હનુ. ‘અધિદેવ’ યા ‘દેવતમ’ અથવા સર્વોત્તમ દેવ તરીકે પૂજના સર્વ દેવો એક જ હારના ને સમાવડિયા છે; માત્ર તેમાંના એકને તે કાણુ પૂરતું સર્વોચ્ચ સ્થાન અપાય છે એટલું જ. એક દેવ સર્વોત્તમ ગણાય એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા દેવો હસ્તી ધરાવતા જ નથી. કેટલીકવાર સાવ નાના દેવોને પણ ‘દેવતમ’ કહેવામાં આવે છે. જેવી કવિની ભક્તિ, અને જેવી તેની ધારણા. એક કવિ કહે છે : “વરણુ ઘી છે, વરણુ પૃથ્વી છે, વરણુ અંતરિક્ષ છે, વરણુ વિશ્વ છે ને બીજું બધું જ છે.” કેટલીકવાર અમિને સર્વદેવરૂપ વર્ણવવામાં આવે છે. કેટલીકવાર ઇન્દ્રને ‘અધિદેવ’ કે ‘દેવતમ’ કહેવામાં આવે છે. જે દેવની સ્તુતિ ચાલતી હોય તે એટલા વખત પૂરતો જાણે બીજા સર્વ દેવોની સંયુક્ત છબિરૂપ બની જતો હોય એવો ભાસ થાય છે. પણ આધ્યાત્મિક અનુભવમાં મુખ્ય વસ્તુ તો એ હોય છે કે ઉપાસક ઉપાસ્યને, અથવા કહો કે ભક્ત ભગવાનને, સર્વભાવે શરણે જાય છે, ને સર્વસ્વ — પોતાનું વ્યક્તિત્વ સુદ્ધાં — તેને શરણે અર્પણ કરી દે-છે. એવું સ્વાર્પણ — અથવા બીજા શબ્દમાં કહીએ તો એવો પ્રપત્તિયોગ — તો માત્ર એક જ ઇન્દ્રને વિષે શક્ય છે. આમ ધર્મ અને ઉપાસનાને માર્ગે તર્કશુદ્ધ રીતે આગળ વધતાં વધતાં વચ્ચે ‘અધિદેવવાદ’ અથવા ‘હેનોથીર્ધ્રિમ’ પર આવ્યા વિના

* વેદ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એ અર્થમાં ‘અધિદેવ’ શબ્દ વાપર્યો છે (યો દેવેવ-ધિદેવ એક ભાસીત્ ૧ ક્ર. ૧૦; ૧૨૧; ૮) તે પરથી આનો કામચલાઉ પર્યાયશબ્દ ‘અધિદેવવાદ’ બનાવી શકાય; જેમાં એક દેવને સર્વ દેવોમાં ‘અધિદેવ’ માનવામાં આવે છે તે, દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એ અર્થમાં દેવતમ શબ્દ પણ યજુર્વેદમાં છે : યો દેવો દેવતમઃ ૧ ક્ર. ૪; ૨૨; ૩. — અનુવાદક

રહેવાય જ નહીં. જલમશીદ કહે છે : " અનેકદેવવાદ ધણો વપરાધને જૂનો ને જરૂર યથા જય; તેને ઝીણા ને ખારીક ભેદ પાડતાં ન આવડે; તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેનારો એક પ્રકારનો એકદેવવાદ ઉત્પન્ન થાય; જેમાં દરેક દેવ રાજદંડ ધારણ કરે પણ એકે ટકાવી ન શકે; એનું નામ તે 'હેનોથીઈઝમ' ".^૧ આ વર્ણન ખરું નથી.

દરેક દેવને વિશ્વનો સજ્ઞા માનવામાં આવતો હોય; વિશ્વકર્મા એટલે કે વિશ્વના રચનારના અને પ્રજાપતિ એટલે કે ભૂતમાત્રના અધિપતિના ગુણોનું આરોપણ વારાફરતી દરેક દેવને વિષે થતું હોય; અને ખાસ કરીને એ અનેક દેવો તે ખરેખરા માનવરૂપધારી ન હોય પણ ઝાંખી ને અરુપ કલ્પનારૂપ જ હોય; ભારે તે જુદા જુદા દેવોની વ્યક્તિગત વિશેષતાઓ ગાળી નાખવાનું, ને જે સામાન્ય કાર્યો તે બધા કરતા હોય તે કાર્યોને જ એક સ્વતંત્ર દેવરૂપે કલ્પવાનું, કામ સહેલું થઈ પડે છે.

વરુણની ઉપાસનામાં ધૃશ્વર વિષેની કલ્પના ધીરેધીરે ઉચ્ચતર ને નિરાકાર બનતી દેખાય છે; ધર્મને લગતી તાર્કિક વિચારસરણી દેવોને એક-બીજામાં ભેળસેળ કરી નાખે છે; 'અધિદેવવાદ' અથવા 'હેનોથીઈઝમ' આગળ વધીને એકેશ્વરવાદની દિશામાં પ્રયાણ કરતો દેખાય છે; અખિલ સૃષ્ટિમાં એક જ નિયમ કામ કરે છે એમ ઝડતની કલ્પના સૂચવે છે; અને મનુષ્યનું મન સ્વભાવતઃ અવ્યવસ્થામાંથી કંઈક વ્યવસ્થા કે પદ્ધતિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે; — આ બધાને લીધે, મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળાં અનેક દેવદેવીની ઉપાસનાને ખસેડી, તેને ઠેકાણે એક, અદ્વિતીય ને નિરાકાર એવા ધૃશ્વરની ઉપાસના પ્રચલિત કરવામાં મદદ થાય છે. એ સમયમાં વેદના પ્રજ્ઞાઓને તાલાવેલી એ શોધવાની લાગી હતી કે પોતે અજ્ઞાને અને અનશ્વર, એક ને અદ્વિતીય હોય એવો, આ વિશ્વનો કર્તા કોણ હશે? એવો એકેશ્વરવાદ સ્થાપવાનો તર્કશુદ્ધ રસ્તો તો એ જ છે કે પહેલાં એ સર્વ દેવોને એક ઉચ્ચતર તત્ત્વના — અથવા કહો કે દેવાધિદેવના — તાબામાં લાવવા; ને એ તત્ત્વ કે દેવમાં આ નાના દેવોનાં કામકાજ પર અંકુશ રાખવાનું સામર્થ્ય છે એમ કલ્પવું. એમ કરવાથી, એક જ દેવ ખરેખરે મહાશ્વરની જે ક્રમશઃ છે તે નૃપ, યજ્ઞ, અને છતાં ભૂતકાળ સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રાખી શકાયું. ભારતનો તત્ત્વવિચાર

ગમે તેટલો સાહસિક ને સત્સનિષ્ટ હોવા છતાં, તેનામાં કંઠેરતા ને અસમ્યક્તાનો અંશ જરા પણ ન હતો. સામાન્યપણે લોકોને અકારા ચર્ચ પકડવાનું તેને સ્વતંત્ર નહીં, તેથી તે મોટે ભાગે તો મતભેદના પ્રસંગોમાં બાંધછોડ કરીને પનાવટ કરતો. પણ નિર્દય તર્ક તો અદેખો શેઠ રહ્યો; એટલે તેણે પોતાની અવગણના થપાવું વેર વાળ્યું. પરિણામે આજે હિંદુ ધર્મ, તેની ઉદારતા ને સંપ્રાદાયિક વૃત્તિને લીધે, ફિલસૂફીઓ, ધર્મો, પુરાણકથાઓ, ને જતરમંતરનો શંભુમેળા બની ગયો છે. જે અનેક દેવો હતા તેઓ પરમાત્માનાં જ વિવિધ રૂપો યા અંગો છે એમ મનાવું. તેઓ પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં રાજ્ય કરતા, ને પરમાત્મા તેમને માથે વિરાજતો અધ્યર્થી સમ્રાટ હતો. એ દેવોની પામે જે સત્તા હતી તે તેમને બીજાએ આપેલી હતી. તેઓ સૂચા હતા, સમ્રાટ નહીં. ગોટાળાથી ભરેલી નિર્સર્ગપૂજના મનસ્વીને સ્વચ્છંદી દેવો તે આગળ જતાં વિશ્વની વિવિધ શક્તિઓરૂપે પૂજવા લાગ્યા; ને તેમની પ્રવૃત્તિ એક વ્યવસ્થિત નિયમ અનુસાર ચાલવા લાગી. ઇન્દ્ર અને વરુણ સુદાં વિશ્વના એક એક અંશના અધિપતિ બની ગયા. ઋગ્વેદના પાછલા ભાગમાં વિશ્વકર્માને સર્વોચ્ચ પદ અપાયું છે. તે સર્વદર્શી દેવ છે. તેને બધી જ બાબતોએ આંખો છે, મુખ છે, બાહુ છે, પગ છે. પોતાનાં હાથ અને પાંખ હલાવીને તે ઘાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સર્વ બુદ્ધનોને જાણે છે. પણ મનુષ્યો તેને જાણી કે કળી શકતા નથી.^૧ જૈનપતિ પણ એ સર્વોચ્ચ પદનો ઉમેદવાર છે.^૨ ધણી જગ્યાએ એ સ્થાન મુશ્મલપતિને મળ્યું છે.^૩ પરમાત્માને ભૂતમાત્રના એકમાત્ર પતિ તરીકે વર્ણવ્યો છે ત્યાં તેનું નામ હિરણ્યગર્ભ આપેલું છે.^૪

૭. એકેશ્વરવાદ વિ. અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ

વેદની સંહિતાના કાળમાં પણ આપણને કેવળ નિરંકુશ કલ્પનાઓ ને તરંગોનો ગગનવિહાર જોવા નથી મળતો; ગંભીર વિચાર ને તત્ત્વજિજ્ઞાસા પણ જોવા મળે છે. એનો પુરાવો એ છે કે દરેક વસ્તુ વિષે શંકા ને પૂછપરછ કરવાની વૃત્તિ ધણીવાર જોર કરતી દેખાય છે. જગતની જે હકીકતો જોવામાં આવે તે વગરવિચારે ખરી માની લેવાને જલ્દે, ઊંડા જતરીને તેનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિ માણસના મનમાં હોય છે; ને તેને લીધે જ કુદરતની વિવિધ ઘટનાઓની પાછળ અનેક દેવદેવીઓની કલ્પના કરવી પડે છે. “સૂરજ રાતે

ક્યાં હોય છે ? ” “ તારા દહાડે ક્યાં જાય છે ? ” “ સૂરજ નીચે પડી કેમ જતો નથી ? ” “ રાત અને દિવસ, જેમાં પહેલું કાણુ ને પછી કાણુ ? ” “ વાયુ ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે ? ”^૧ આના પ્રશ્નોમાંથી ને જય તથા આશ્ચર્યની લાગણીમાંથી જ વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીનો જન્મ થવા પામે છે. વળી દેવદેવીઓની અનેક આકૃતિઓની યોજના ને કલ્પનાના તરંગોની પાછળ પણ આપણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ફાંફાં મારવાની જન્મસિદ્ધ વૃત્તિ ડોકિયાં કરતી જોઈએ છીએ. ધણા દેવો કલ્પવામાં તો આવ્યા. પણ માનવહૃદયની ઝંખના અનેક દેવદેવીવાળા દેવમંડળથી તૃપ્ત થાય એમ નહોતું. એ સર્વ દેવોમાં ખરો દેવ કયો, એ વિષે સંશય પેદા થયો. “અમારો હવિ અમે કયા દેવને આપીએ ?” (ક્તમે દેવાય હવિયા વિષેમ)^૨ એ પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો. દેવોની ઉત્પત્તિ નાની નાની વસ્તુઓમાંથી થઈ હતી, એ સાવ દેખીતું હતું. એમાંના જે દેવો નવા હતા તે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર વિકાસ પામ્યા હતા, ને કેટલાકને તો આદિવાસી પ્રજા પાસેથી લઈને આર્યોએ અપનાવેલા હતા. “ હે શ્રદ્ધા, અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ, ” એવી પ્રાર્થના^૩ અવિચળ શ્રદ્ધાના યુગમાં થવી શક્ય નથી. પણ આ સમયે તો દેશની હવા જ સંશયવાદથી ભરેલી હતી. ઇન્દ્રની હસ્તી ને તેના શ્રેષ્ઠ પદને વિષે શકા ઉઠાવવામાં આવતી હતી.^૪ નાસ્તિકતાની વૃત્તિ ફેલાઈ રહી હતી; ને દેવદેવીઓની આખી જંગલ જ સાવ જૂડી ને કલ્પિત છે, એમ કહી માણસો એનો છેદ ઉઘાડી દેતા. અચાત દેવોની સ્તુતિનાં સૂક્તો રચાતાં. એ ‘દેવોની સંધ્યા’નો યુગ હતો. તેમાં આપણે દેવોને ધીરેધીરે અસ્ત પામતા ને અલોપ થઈ જતા જોઈએ છીએ. ઉપનિષદોમાં એ સંધ્યા મટીને રાત્રિ પ્રગટે છે; અને દેવો એવા અદૃશ્ય થઈ જાય છે કે તેમનું નામનિશાન સુદ્ધાં રહેતું નથી. ભૂતકાળનાં સ્વપ્નાં સેવનારા કોઈ કોઈ માણસો એમને યાદ કરે છે એટલું જ. એકેશ્વરવાદના^૫ જમાનાનો દેવાધિદેવ પણ ટીકાથી મુક્ત રહી

† આ અર્થમાં આચાર્ય આનન્દરાંકર ક્રુરે ચોક્કસો ‘સેશ્વરદ્વૈતવાદ’ પણ અહીં વાપરી શકાય. ઈશ્વર એક છે એમ તો એમાં મનાય છે, પણ ઈશ્વર અંત મનુષ્યની વચ્ચે અભેદ અથવા અદ્વૈત ન માનતાં તે બેને ભિન્ન માનવામાં આવે છે એવો ઈશ્વર સગુણ કે પુરુષરૂપ હોય છે. એથી લલટું, જગતમાં એક ને અદ્વિતીય એવું પ્રકૃતત્ત્વ જ વિકસે છે, અને મનુષ્યનો આત્મા ને પરબ્રહ્મ થા પરમાત્મા એની વચ્ચે અદ્વૈત છે, એમ માનનાર વાદ તે અદ્વૈતશ્રદ્ધાવાદ. એ શ્રદ્ધા તે નિર્ગુણ ને નિરાકાર છે. —અનુવાદક

શક્યો નહોતો. મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળા દેવથી માણસના મનને તૃપ્તિ થતી નથી એક મહાન દેવ છે તેને બીજા બધા દેવો વશ વળે છે એમ કહીએ, તો તત્ત્વ જ સામેા પ્રશ્ન પુછાય છે “જેને હાડકા નથી એના સત્ત્વે હાડકાવાળા સત્ત્વને પેદા કર્યું, એ વેળા એ પ્રથમ જન્મેવાને કાણે જોયો હતો ? ભૂમિનો પ્રાણ, તેનું રક્ષિત, તેનો આત્મા શ્યા છે ? એ વાત કાઈ જાણકારને પૂછવા પ્રાણ ગયું હતું ?” તત્ત્વજ્ઞાન યા દિવસુદીનો આ મૂનમૂન કાયડો છે વિશ્વનો પ્રાણ અથવા તેનું સારભૂત તત્ત્વ શું ? “આ એનો શામે આપેયો જવાન, તે સ્વીકારી લો, તેને મિત્રે ચચાં ઢગ્ગો નહીં,” એમ કહ્યે નહીં આવે વિશ્વમા જે સત્ તત્ત્વ છે તેને શુદ્ધિથી જાણે ન આવે, જીવનમા તેને અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ એટલે પ્રશ્ન એ પુછાય છે કે “એ પ્રથમ જન્મેવાને જોયો કાણે ?” (કો દર્શન પ્રથમ જાયમાનમ્) એ વેળાના સલશોધકોને અંગત આરામ અને સુખએનની જેટલી ખેવના નહોતી એટલી તાવાવેલી પરમ ને શાશ્વત સલ શોધના ને પ્રાપ્ત કરવાની હતી જગતી માણસ ઈશ્વરને દુભાયેલો ને કાપેનો મનુષ્ય ગણે છે સુધરેનો માણસ તેને દયાધન ને ક્ષમાવાન એતન, આખી પૃથ્વીનો ન્યાયાધીશ, તથા જગતનો કર્તા ને નિયંત્રા માને છે આ જોમાથી ગમે તે કલ્પના આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ એ કલ્પના કાચી ને તકનાદી જ ગણાય, ને ટીકાના મારા સામે ટકી શકે નહીં દેવાને મનુષ્યના જેવા જ રૂપગુણ છે એ પ્રકારની કલ્પનાઓ આપણે છોલે જ છૂટકા એવી કલ્પનાઓ આપણને ઈશ્વરની અવેશમા મૂંઝવી મૂર્તિઓ બતાવે છે, ઈશ્વરના સાચા ને સચેતન સ્વરૂપની આખી કરાવતી નથી આપણા પ્રાણનો પણ પ્રાણ, આપણા જીવનનો આધાર, એવો જે ઈશ્વર, તેના પર આપણે આરથા રાખની જોઈએ, ને તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ એ ઈશ્વરના જે પડઝાયા માણસનાં મન પર પડ્યા હોય તેની પૂજા કર્યે નહીં ચાલે ઈશ્વર એ આપણી આસપાસ ચોદિશ વ્યાપી રહેવો અખૂ પ્રકાર છે પ્રાણ વિરાટ છે (પ્રાણો વિરાટ) વસ્તુમાન જ નહીં પણ નિયારમાત્ર સુદ્ધ એનામા સમાર્પ જાય છે એ એક જ હોવા છતાં જુદે જુદે રૂપે દેખા દે છે તે એક, અવ્યય, અવિકારી, અનશ્વર, અનિર્વાચ્ય, અનત, ને સર્વશક્તિમાન છે આપણે વિશ્વ તેનામાથી ઉદ્ભવેલું છે, ને પાછું તેનામા જ વિધીન થઈ જવાનું છે પુરુષરૂપ ઈશ્વર માણસના હૃદયની ભાવનાને

ભલે ગમે તેટલી તૃપ્ત કરી શકે, પણ સત્યનિષ્ઠા તો જુદી જ કસણીથી કરી જુએ છે, ને માણસે પુરુષરૂપ ઈશ્વરની નહીં પણ ખીજા જ કોઈ તત્ત્વની ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ સૂચવે છે. એ સત્ય ગમે તેટલું ભાવહીન ને દૂરવર્તી લાગતું હોય, ગમે તેટલું બીપણુ ને અણુગમતું દેખાતું હોય, છતાં તે સત્ય મટી જતું નથી. એકેશ્વરવાદ, જેને આજે પણ માનવજાતિનો મોટો ભાગ વળગી રહ્યો છે, તેનાથી પાછલા વેદકાળના વિચારકોને સંતોષ રહ્યો નહોતો.

વિશ્વનું કંદ્રવર્તી પરમ સત્ય લિંગભેદથી પર છે, એમ જતાવવાને તેઓ એને માટે ‘સત્’ એ નપુંસક લિંગનો શબ્દ વાપરતા. તેમને એવી દૃઢ પ્રતીતિ ધર્મ હતી કે એવું કોઈ સત્ તત્ત્વ હસ્તીમાં છે, ને અગ્નિ ઈન્દ્ર વરુણ આદિ દેવો તો તેનાં વિવિધ રૂપ કે નામ માત્ર છે. એ સત્ અનેક નથી પણ એક છે; પુરુષરૂપ નથી પણ અપૌરુષેય છે; “તે જુદી રીતે જન્મેલું હોઈ, જંગમ અને સ્થાવર, ચાલતી ને ઊડતી, દરેક વસ્તુ પર રાજ્ય ચલાવે છે.”^૧ “સત્ એક છે, તેને વિષ્ણુ બહુ રીતે વર્ણવે છે. તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા વગેરે કહે છે.”^૨

અગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કે તારાજડિત આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વી, અદ્ભુત સમુદ્ર અને અવિચળ પર્વતો, “એ સહુ એક જ મનની કૃતિઓ, એક જ મુખનાં અંગો, એક જ વૃક્ષનાં પુષ્પો હતાં; પરમ તત્ત્વના પેલા વિરાટ-દર્શનરૂપી નાટકનાં પાત્રો હતાં; અનંતતત્ત્વનાં મૂર્તિમાન પ્રતીકો હતાં; એ પહેલાં હતાં, છેલ્લાં હતાં, વચલાં હતાં, ને તેને પાર કે છેડો કશું હતું નહીં.”

આ એક સત્ તે વિશ્વનો આત્મા છે, વિશ્વના અંતરમાં રહેલું ચિત્ તત્ત્વ છે, પ્રકૃતિમાત્રનું હિદયસ્થાન છે, સનાતન શક્તિ છે. તે સ્વર્ગ નથી કે પૃથ્વી નથી; સૂર્યનો પ્રકાશ નથી કે વાવાઝોડું નથી; પણ કંઈક જુદું જ તત્ત્વ છે. એ કદાચ ઝડતનું સાકાર રૂપ, અદિતિનું આધ્યાત્મિક રૂપ, વાયુ વિના શ્વાસ લેનારું સત્ત્વ હશે.^૩ આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, કે તેનું મથાર્થ વર્ણન આપી શકતા નથી. એક સૂક્તનો કવિ કરુણતાભરી નિખાલસ-તાથી સૂક્તને અંતે કહે છે : “જેણે આ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે તેને આપણે કદી જોવા પામવાના નથી.” “હું મૂરખની પેઠે, મારા મનથી ન

જાણુતો હોઈ, દેવોનાં ગ્રામ સ્થાનો વિષે પૂછું છું પણ મને તે જડતાં નથી. એટલે જે કવિઓએ તે જોળી કાઢ્યાં હોય તેમને હું પૂછું છું. હું અગ્નિ હોઈ જાણુવા માટે પૂછપરછ કરું છું.”^૧ આ પરમ સત્ય વસ્તુભાવમાં વસે છે, ને તે સર્વમાં ગતિ પ્રેરે છે. એ સત્ ગુણાળના કૂલમાં સ્થિત કરે છે, વાદળાંમાં સુંદરતા પ્રગટાવે છે, વાવાઝોડાંમાં પોતાનું જળ પ્રદર્શિત કરે છે, ને આકાશમાં તારાને અસ્ત પમાડે છે. આમ આપણે અહીં સાચા ઈશ્વરનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, થતાં જોઈએ છીએ. સર્વ દેવોમાં એ જ સાચો ઈશ્વર છે. એવો સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ વખતે અદ્ભુત ગણાય; પણ માનવી માનસના ઇતિહાસના પૌરોડમાં એટલો વહેલો સાચો સાક્ષાત્કાર થવા પામ્યો, એટલે તો એ અતિશય અદ્ભુત ને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આ એક ને અદ્વિતીય સત્ના સાંનિધ્યમાં, આર્ય ને દ્રાવિડ, યજ્ઞદી ને હીધન, હિંદુ ને મુસ્લીમ, પેગન ને ખ્રિસ્તી એ સર્વ બેદો શમી જાય છે. અહીં આપણે કાણુભર એ પરમ સત્યની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. પૃથ્વીના સર્વ ધર્મો એ પૂર્ણ તેજની છાયામાત્ર છે. એ એક સત્ને ધણે નામે ઓળખવામાં આવે છે. “જે ગૂઢ સત્ એક છે તેને વિષ્ણુ ને કવિઓ શબ્દો વડે અનેક રૂપે કહ્યે છે.”^૨ આ વિરાટ સત્ને વિષે માણુસ જે કલ્પનાઓ બાંધવા બેસે તે ઘણી અધૂરી જ હોય. તેના આત્માની ઇચ્છાઓ અધૂરી કલ્પનાઓથી, “જે મૂર્તિઓને આપણે અહીં પૂજીએ છીએ તેનાથી”, સારી પેઠે સંતોષાતી દેખાય છે. કોઈ પણ બે મૂર્તિઓ તંતોતંત એકસરખી હોઈ ન શકે, કેમકે કોઈ પણ બે માણુસની કલ્પનાઓ સોએ સો ટકા સરખી હોતી નથી. જે પ્રતીકો વડે આપણે એ સત્નું સ્વરૂપ વર્ણવવા મથીએ છીએ તે પ્રતીકો વિષે ઝઘડો કરવો એ બેવકૂફી છે. એક ને અદ્વિતીય એવો પરમાત્મા જે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરતો હોય તે ક્ષેત્ર પરથી, કે સાધકોત્તી ભિન્ન ભિન્ન રચિ અનુસાર, જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. લોકધર્મને રીઝવવા ખાતર કે તેની સાથે ધર્મણુ થતું ટાળવા ખાતર આમ કરવામાં આવે છે એવું નથી. એમાં તો તત્ત્વજ્ઞાનનું એક હિંદુ સત્ય પ્રગટ થાય છે. ઇતરાયણને ઈશ્વરે એ જ સત્યનું દર્શન કરાવતાં કહ્યું હતું : “આ નાથ, તારો ઈશ્વર, એક જ છે.” ખુટાર્ક કહે છે : “સર્વ પ્રજાઓને માથે એક જ સૂર્ય, એક જ આકાશ, ને વિવિધ નામે ઓળખાતો એક જ દેવ છે.” ગ્રીક કવિ ફ્લીએચના એક સ્તોત્રમાં કહ્યું છે : “હે ઈશ્વર, તું સદૃશી ભગ્ય ને યશસ્વી છે; ધણે નામે

ઓગખાય છે, પ્રકૃતિનો ત્વામી ને સમ્રાટ છે. અગણિત વર્ષો થયા તુ જોવો ને તેવો જ રહ્યો છે, હે સર્વશક્તિમાન, તુ તારા ન્યાયી કાયદા વડે સર્વને અંકુશમાં રાખે છે હે ઋષુસ, સ્વાગત છે તને, કેમકે સર્વ દેશોમાં તારાં સરજેલા પ્રાણીમાત્રે તારું રટણ ને તારું આવાહન કરવું ઘટે છે "

ઋગ્વેદના આ અદ્વૈતવાદ વિષે ડૉયસન લખે છે "હિંદુઓ આ અદ્વૈતવાદ પર જે રીતે આવે છે તે ખીજા દેશોની રીતથી સાર નિરાળા છે એકેશ્વરવાદનું સ્થાપન કરવા માટે, મિસરમાં જુદા જુદા સ્થાનિક દેવો એક જ દેવના વિવિધ નામ છે એમ મનસ્વીપણે કહી દેવામાં આવેલું. પાવેસ્ટાઈનમાં રાષ્ટ્રીય દેવ યહોના સિનાયના ખીજા બધા દેવોની પૂજા કરવાની મનાઈ કરેલી, ને તેમના પૂજકો પર સખત જુલમ ગુજારામાં આવેલો હિંદુસ્તાનમાં તો તત્ત્વચિન્તકો, એથી અધિક ચિન્તનવાળે માર્ગે ચાલીને, વિનિધતાની પાછળ રહેલી એકતા, બેદની પાછળ રહેલો અબેદ, જોઈ શક્યા હતા, ને એકેશ્વરવાદ આગળ અટકી ન જતા અદ્વૈતવાદ અથવા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ પર પહોંચ્યા હતા " "ઋક્સમૂલક કહે છે. "ઋગ્વેદસહિતાનો સમગ્ર ભવે ગમે તે મુગમાં પૂરો થયો હોય, પણ એ યુગ પહેલા જ વિચારકોને એવી પ્રતીતિ યઈ હતી કે સત્ તત્ત્વ એક જ છે, તે નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી, તે પુરુષત્વની ને મનુષ્યસ્વભાવની સર્વ પરિસ્થિતિ ને મર્યાદાથી પર ને તેનાથી પાર જાયે જાયે છે અને છતાં, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, માતરિશ્વા, પ્રજાપતિ વગેરે બધા નામ વાપરીને પણ ખરેખર તો એ સત્ તત્ત્વની જ ઉપાસના કરવાનો આશય રખાયેલો છે વસ્તુતઃ વેદના કનિષ્ઠો દેવાધિદેવને વિષે જે કલ્પના પર આવેલા તે જ કલ્પના સુધી સાર-પડી એકવાર અયેકગ્રાહિયાના કેટલાક ખ્રિસ્તી દ્વિપક્ષે પહોંચ્યા હતા, પણ પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવાનનારાઓનું સા સુધી પહોંચવાનું આજે પણ ગમ્યું નથી " "

ઋગ્વેદના કેટલાક, ઉચ્ચ તત્ત્વચિન્તનથી ભરેલા, સૂક્તોમાં એ સત્ અથવા પરમ સત્યને વિષે સ કે તત્ત્વ એમ બુદ્ધિગ કે નપુસકચિંત્ર ગમે તેમ વાપરેલું છે. એકેશ્વરવાદ (સેશ્વરદ્વૈતવાદ) અને અદ્વૈતબ્રહ્મવાદની વચ્ચે માળગે ધણા વખત સુધી ઝોવા ખાધેલા, એમ પૂરું અને પશ્ચિમ બંનેની દિલસૂદી પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ એ દેવાયમાન સ્થિતિનું સૌથી પ્રથમ દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણને પહેલીવાર અદી થાય છે દ્વિપક્ષી જે

તત્ત્વને નિર્ગુણ, નિરાકાર, અપૌરુષેય, શુદ્ધ ને નિર્વિકાર તરીકે વર્ણવે છે તેને જ ભાવનાશીલ માણસનું પ્રેમાળ ને ભક્તિપૂર્ણ હૃદય ઓળખ ને હિતકારી દેન કે દેની માનીને પૂજે છે એમ બને એ અનિર્વાચ્ય છે મનુષ્યમા ગટેના ભક્તિભાવ, સામાન્ય રીતે, મનુષ્ય ને ઈશ્વર વચ્ચેના ત્રાસ રૂપે — સાન્ત અને અનન્ત એવી બે ઇચ્છાઓના સંયોગરૂપે — પ્રગટ થાય છે દિક્કાન તથા જન્મ જરા મરણની મર્યાદામાં ઘેરાયેલા મનુષ્યની ઉપર, દિક્કાનની મર્યાદાથી મુક્ત, અજન્મા ને અજરામર એવો પુરુષોત્તમ ઓઠેલો છે, ને તે જ પરમાત્મા છે, એવી કલ્પના કરના તરફ માણસનું મન ઝૂકે છે પરબલ અથવા પરમાત્માને વિશે જે અનેક કલ્પનાઓ પ્રચલિત છે તેમાંની આ પશુ એક છે પશુ એ તત્ત્વજ્ઞાનનું પરમ અથવા સર્વોચ્ચ સત્ય નથી ટેટલાક અતિશય તન્મિય લોકો પોતાના સિદ્ધાન્તોને તાર્કિક વિચારસરણી જેટલે સુધી લઈ જવા માગે તેટલે સુધી લઈ જવા ઇચ્છે છે, ને તેમ કરતા જે નિર્ણય ફિત થતો હોય તેનો તેઓ વિનાસભયે સ્વીકાર કરે છે આના બોળા જેટલા લોકોને બાદ કરીએ તો, બાકીના મોળા ભાગના લોકોને માટે તો સગુણ સાકાર ને પુરુષરૂપ ઈશ્વર વિના ઉપાસના કરવી શક્ય જ નથી તત્ત્વ ચિન્તકને પશુ જ્યારે પરમ સત્યની વ્યાખ્યા પૂછનામા આવે છે, સારે તેને ન શૂંકે એના શબ્દો વાપરવા જ પડે છે જેને લીધે નિર્ગુણ ને નિગકાર તત્ત્વ તે સગુણ ને સામાન્ય બની જાય છે માણસ જાણે છે કે પરમાત્માના અમાપ ને અપ્રમેય વિરાટ રૂપને પોતાના મન કે વાણીમા સમાવનાનું તેનું ગર્જન નથી છતાં એને, બને પોતાની પામળી લાપામા પશુ એ અનત ને સનાતન પરમાત્માનું વર્ણન તો કરવું જ પડે છે તે પોતે તો અનેક મર્યાદાઓથી જકડાયેલા હોય છે, એટલે વસ્તુમાત્રના વિરાટ, ભવ્ય, અકલ્પ જનક ને પ્રેરક એના પરમાત્માના અધૂરા ચિત્રો દર્શાવે જ તેને કામ ચનાનું પડે છે તે પોતાની તૃપ્તિને ખાતર મૂર્તિઓ ઘડે છે પરમાત્માને સગુણ સામાન્ય કે પુરુષરૂપ જરૂરે એને તેનામા અનન્દ (મર્યાદા) આવી ગયો જ સમજવો અને છતાં પૂજા કે ઉપાસના તો સગુણ, સામાન્ય ને પુરુષરૂપ ઈશ્વરની જ કરી શકાય સગુણ ને સાકાર ઈશ્વરની કલ્પનામા ઈશ્વર ને અનીશ્વર એવો બેદ ગર્ભિત રીતે રહેલો છે, અને તેથી, જે સત્ તત્ત્વ વસ્તુમાત્રને ઘેરી વળી પોતામા સમાવી લે છે તે તત્ત્વને સગુણ ને સાકાર ન જ માની શકાય.

સગુણ ને સાકાર ઈશ્વર એ પણ પરબ્રહ્મનું એક પ્રતીક જ છે, માત્ર તે ખરેખરા જીવતા પરમાત્મા કે પરબ્રહ્મનું સર્વોચ્ચ ને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતીક છે જે તત્ત્વ નિરાકાર છે તેને આકાર આપનાર આવે છે, જે તરત અપૌરુષેય છે તેને પુરુષરૂપ ક'પવામાં આવે છે, જે સર્વવ્યાપી છે તેને કોઈ એક જ સ્થાનમાં બેસાડવામાં આવે છે, જે નિલ ને અનિનાશી છે તેને રહેના માટે ઈચ્છનાના મંદિર ચણવામાં આવે છે નિર્ગુણ, નિરાકાર ને અનવચિન્ત્ય એના પરબ્રહ્મને આપણે ઉપાસનાનો વિષય બનાવીએ તે ક્ષણે જ તેનામાં અવચ્છેદ આવી જાય છે, ને તે સગુણ અને સાકાર બની જાય છે મર્યાદિત મનનાળા મનુષ્યની સાથે ઉપાસક ઉપાસના સમન્વયમાં ઊતરના માટે પરબ્રહ્મે સગુણ ને સાકાર બનવું જ જોઈએ પણ એ જો સગુણ ને સાકાર બને, એટલે કે એનામાં એટલો પણ પરિચ્છેદ આવી જાય, તો કોઈ પણ પ્રભાવશાળી ધર્મમાં તેની પૂજા દરની પોસાય નહીં પરમાત્મા જો સપૂર્ણ હોય, તો તેની ઉપાસના ન થઈ શકે, તે જો અપૂર્ણ હોય, તો તેની ઉપાસના અસરકારક ન નીનડે સાન્ત ને મર્યાદિત પરમાત્માની ઉપાસના કરવાથી આપણને શાન્તિનો પરમાનંદ ન મળે, સત્સંગ જ વિજય થશે એની ખાતરી ન મળે, ને રિશ્વની છેક છેવટે તો સદ્ગતિ જ થવાની છે એવો નિશ્વાસ આપણા મનમાં પેદા ન થાય. સાચા ધર્મને કે સાચી ઉપાસનાને પૂર્ણ ને નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ જોઈએ તેથી, એક તરફ જનસમૂહનો ધર્મ ને બીજી તરફ વિચારકોનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બંનેની માગણીને સંતોષના સારુ પરબ્રહ્મને વિષે મ કે તત્ત્વ એમ યુરિંગ યા નપુસકલિંગ બેમાથી ગમે ભારે ગમે તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ઉપનિષદોમાં એમ જ છે લગનદ્વગીતા ને બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ એવું જ છે સગુણબ્રહ્મનાદ અથવા સેશ્વરવાદ, અને નિર્ગુણબ્રહ્મનાદ અથવા અદ્વૈતબ્રહ્મનાદ, એ બેની વચ્ચે સમાધાન કરાવના જાણીપૂજીને આમ કહ્યું હતું, અથવા તો એ વિચારના ગોટાળાનું પરિણામ હતું, એવું જરાયે નથી અદ્વૈત બ્રહ્મની કટપનામાં પણ ઉચ્ચતમ કોટિની ઉપાસનાવૃત્તિ ખીનની શક્ય છે માત્ર એમાં સગુણ ને સાકાર ઈશ્વરની પ્રાર્થનાને સ્થાને નિર્ગુણ ને નિરાકાર પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે એ પરમાત્મા નિશ્વાધિપ હોઈ, વિશ્વ પર અમલ ચલાવે છે, અને પ્રેમસ્વરૂપ હોઈ, જગત પર અચૂકપણે પણ છૂટે દાથે પ્રેમ દોળે છે અશરૂપ મનુષ્ય ને પૂર્ણરૂપ પરમાત્મા એના મનની વચ્ચે

ને વિકાસ ક્યા ક્રમે થયો તે સમજાવવા માટે તેમા કલ્પેલા દેવોના જુદા જુદા કારોનું એક એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યે ચાલે એમ છે: (૧) દ્યૌ — નિર્સર્ગ-જ્ઞની પ્રથમ અવસ્થાનો સૂચક; (૨) વરુણ — પાછળનો અતિશય ભિન્ન ને નીતિપોષક દેવ; (૩) ઇન્દ્ર — વિજય અને સામ્રાજ્ય-

સમાધિ દ્વારા યોગ અથવા એકતાનતા કે સમભાવ સ્થપાય, તેમાંથી ઊંચામાં ઊંચી ધર્મભાવના કે ભક્તિની લાગણી જન્મે છે. પરમાત્મા વિષેના આવા આદર્શ કોટિના પ્રેમથી, તથા સિવ ને સુંદર એવા સતસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને વિષે સમાધિ સાધવાથી, ચિત્તમાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ભાવનાનાં પૂર રેલાય છે. જે માણસ આવી ભાવના લગી ન પહોંચ્યો હોય ને જેણે તેની શક્તિનો અનુભવ ન કર્યો હોય તેને આવી ધ્યાનયોગવાળી ઉપાસનામાં ભાવનાની ઊખાતે અભાવ લાગે, કે બુદ્ધિને વધારેપડતું મહત્ત્વ અપાયેલું લાગે, એ સાચું. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટીમાં ખીચ કાઢી પણ પ્રકારની ઉપાસના પાર ઊતરી શકે એમ નથી.

ભૂતજ ઉપર ધર્મના જેટલા પ્રકારો પ્રગટ થયા છે તે બધા, માનવ-હૃદયની જે મોટામાં મોટી ભૂખ છે તેને લક્ષમાં રાખે છે, ને તેને તૃપ્ત કરવાની યોજના કરે છે. માણસ પોતાની ઉપર અને પાર રહેલી કોઈ શક્તિને માટે ઝંખે છે, જેને તે આલંબનરૂપ ગણી તેના પર આધાર રાખી શકે; જે શક્તિ તેના પોતાના કરતાં મોટી હોઈ તેની તે ઉપાસના કે અર્ચના કરી શકે. મનુષ્યની ઝંખનાઓ ને જરૂરિયાતો, તેના મનનાં ફાંફાં ને તેના હૃદયનાં મન્થન જેમ જેમ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વૈદિક ધર્મમાં નવા નવા દેવો ઉમેરાતા ગયા છે. કેટલીકવાર માણસને એવા દેવ જોઈએ છે જે તેની સ્તુતિ સાંભળે ને તેના હવિનો સ્વીકાર કરે; એટલે એ પ્રકારના દેવો કલ્પાય ને પૂજાય છે. નિર્સર્ગનાં જુદાં જુદાં દરજ્જાની માણજી રહેલી શક્તિઓને દેવરૂપે કલ્પવામાં આવે છે; દેવોને મનુષ્યના જેવાં જ રૂપ ને ગુણ છે એવી પણ કલ્પના કરવામાં આવે છે. આ દેવો એક જ પરમાત્માનાં વિવિધ રૂપો કે અંગો છે એમ કહીને માણસના મનને રીઝવવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ એમાંનો એકે દેવ સત્ વિષેની સર્વોચ્ચ કલ્પનાને સંતોષી શકતો નથી. એટલે, દેવોના મોટા ટોળામાં છૂટાંછવાયાં વેરાઈ ગયેલાં તેજકિરણોને જેમાં કરી, તેમને એક અનામી પરબ્રહ્મના અસલ તેજોરાશિમાં સમાવી દેવામાં આવે છે. નામરૂપ વિનાનું એ પરબ્રહ્મ જ માનવહૃદયની તથા સંકાશીલ બુદ્ધિની અદમ્ય ને અવિરત ઝંખનાને તૃપ્ત કરી શકે છે. વેદની વિચારધારા છેવટે આ એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મને પહોંચી ત્યાં સુધી તેની પ્રગતિ અટકી કે થંભી નહોતી. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જે ધર્મવિચાર સમાયેલો છે

તેનો નિકાસ ક્યા ક્રમે થયો તે સમજાવના માટે તેમા કલ્પેના દેવોના જુદા જુદા પ્રકારોનું એક એક દષ્ટાન્ત આપ્યે ચાલે એમ છે (૧) ઘૌ — નિર્સર્ગ પૂજની પ્રથમ અવસ્થાનો સૂચક, (૨) વસ્તુ — પાછળનો અતિશય નીતિમાન ને નીતિપોષક દેવ, (૩) ઈન્દ્ર — વિજય અને સામ્રાજ્ય સ્થાપનાના યુગનો સ્વાર્થી દેવ, (૪) પ્રજાપતિ — એકેશ્વરનાદીઓનો દેવ, (૫) બ્રહ્મ — આ ચારેય નીચલી ભૂમિકાની પૂર્ણાવસ્થા કે પરાકાષ્ઠા આ ક્રોધક જેમ તર્કની દૃષ્ટિએ ખરું છે, તેમ તેમા ક્યા કાવક્રમે પ્રગતિ થઈ એ પણ બરાબર બતાવેલું છે માત્ર વેદના સૂક્તોમા આપણે એ સર્વ પ્રકારના દેવોને જોડાજોડ મૂકેલા જોઈએ છીએ તેમ કરતા તાર્કિક દૃષ્ટિ કે કાલક્રમનો કશો ખ્યાલ રખાયેલો નથી કેટલીકવાર એક જ સૂક્તમા એ સર્વ દેવોની સાથે સ્તુતિ કરેલી છે એ પરથી તો એટલું જ દેખાય છે કે સગવેદની સહિતા બ્યારે લખાવા વારે આવ્યો ત્યારે વિચારની આ સર્વ અવસ્થાઓ વટાવીને માણુમો આગળ વધ્યા હતા લોકો એમાની કેટલીકને કે બધીને વળગી રહ્યા હતા, ને દેવોના એ જુદા જુદા પ્રકારોની વચ્ચે કઈ નિરોધ કે નિસંગતતા છે એવો ખ્યાન સુદા તેમના મનમા નહોતો

૮. સૃષ્ટિવિજ્ઞાન

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને તેની સ્વરૂપરચનાને વિષે પણ દ્વિવસ્રહી પ્રશ્નો ઉભાવે છે, એ વાત વેદકાલીન વિચારકોના ખ્યાન બહાર નહોતી સૃષ્ટિની સર્વ પરિવર્તન પામતી વસ્તુઓનું પ્રથમ ઉદ્ભવસ્થાન થ, એની શોધ કરતા કરતા તેમણે, પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે, જગતની વિવિધ વસ્તુઓ મૂળ પાણી, વાયુ વગેરેમાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એવી અનેક જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરેલી કાગ, સવત્સર, કામ, પુરુષ, તપ એમ અનેક વસ્તુઓના બળ વડે પાણી, જે મૂનદ્રવ્ય હતું, તે આ વિશ્વરૂપે નિકાસ પામ્યું, એમ કહેલું છે^૧ કેટલીક જગાએ પાણી પોતે રાત્રિ, અથવા તમસ્, અથવા વાયુમાથી ઉત્પન્ન થયેલું વર્ણનામા આવ્યું છે^૨ દસમા મંડળના ૭૨ માં સૂક્તમા કહ્યું છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસત્ — એટલે કે જેની હસ્તી નથી તે — માથી થઈ છે “અસત્માથી સત્ પેદા થયું”^૩ એ અસત્ તે જ અદિતિ છે જે કઈ સત છે એટલે કે હસ્તીમા છે તે દિતિ એટલે કે મર્ષાદિતિ છે અદિતિ એટલે અનન્ન,

અમર્યાદિત તે અસત્ છે, તે હૃત્તી ધરાવતું નથી એ અનન્યમાથી પ્રિશ્વને સરજનારી શક્તિ (દક્ષ પ્રજાપતિ) ઉત્પન્ન થાય છે, એકે કેટલીક જગાએ એમ કહ્યું છે કે એ પ્રિશ્વસર્જક શક્તિ (દક્ષ) માથી જ અદિનિતો જન્મ થયો છે ? પણ થોડા જ વખતમા આ તર્કો ને કલ્પનાઓનો અનિર્લોપિક તત્ત્વોની સાથે સમન્વ્ય જોડાયો, અને લૌનિકરિષ્ટા હૃત્ત, આત્મા, ઈશ્વર આદિનો વિચાર કરના લાગી એટલે અધ્યાત્મરિષ્ટા બની.

જે યુગમા અનેક દેવોની પૂજા ચાલતી હતી તે યુગમા વસુ, ધન્વ, અગ્નિ, પ્રિશ્વકર્મા વગેરે અનેક દેવોને વારાફરતી સૃષ્ટિના કર્તા માનનામા આનના ? સૃષ્ટિસર્જનની રીત પણ જુદી જુદી કલ્પનામા આવી છે સુનાર જેમ ઘર બાપે છે તેની પેડે કેટલાક દેવો સૃષ્ટિ રચે છે એમ મનાય છે એ સૃષ્ટિ જેમાથી રચાર્ત તે વૃક્ષ કે વન ક્યાથી જન્મ્યું, એ પ્રશ્ન પૂજામા આવે છે ? આગળ જતા એનો એ ઉત્તર અપાય છે કે ઘાસપ્રિયવી જેમાથી ઉત્પન્ન થયા તે વૃક્ષ અને નન તે બ્રહ્મ છે ? અનેક તત્ત્વોના અભિવ્યક્તિમાથી સૃષ્ટિનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થયો, એવી સૂચના પણ ક્યાક ક્યાક કરનામા આવી છે ? દેવોએ યજ કરીને તેમાથી મળેલી શક્તિ વડે સૃષ્ટિને ચરજની, એમ પણ કેટલીક જગાએ કહ્યું છે એ વિચાર કદાચ વેદકાળના પાછળા ભાગમા બેપજાયો હશે.

અનેક દેવોની પૂજા છોડીને આપણે એકેશ્વરપૂજાની કક્ષા પર આવીએ છીએ ત્યા પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થના પહેલા કોઈ તત્ત્વ હૃત્તીમા હવું કે નહીં ? ને ઈશ્વરે એના તત્ત્વ વિના પોતાના સ્વરૂપમાથી જ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી, કે સૃષ્ટિસર્જન પૂર્વે હૃત્તી ધરાવતા કોઈ નિલ પણ ઈતર તત્ત્વ પર પોતાની શક્તિ અજમાવીને તેમાથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી ? ઈશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાથી જ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી, એ પરેલી કલ્પના આપણને ઉચ્ચતર અદ્વૈતાદ (પરબ્રહ્મની કલ્પના) પર લઈ જાય છે, જ્યારે પૂર્વતર તત્ત્વમાથી ઈશ્વરે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી એ બીજી કલ્પના નીચતી અગ્નિના એકેશ્વરનાદ (અપરબ્રહ્મની કલ્પના) પર પહોચાડે છે વેદના સૂક્તોમા આ બંને વિચાર આપણને મળે છે દસમા મંજ્જના ૧૨૧ મા સૂક્તમા સૃષ્ટિસર્જનનું જે વર્ણન છે તેમા કહ્યું છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલા કઈક તત્ત્વ હૃત્તીમા હવું, ને તેમાથી સર્વશક્તિમાન હિરણ્યગર્ભે સૃષ્ટિ રચી સૃષ્ટિમા જે પાણી વ્યાપી

વળેણુ હવું તેમાંથી શરૂઆતમાં હિરણ્યગર્ભ ઉત્પન્ન થયો જે કઈ હવે તે તમોદય, અદસ્ય, અવક્ષણુ, તર્કથી ન કળાય એવું, અનિત્ય, ને જાણે ઊંડી નિદ્રામાં પડ્યું હોય એવું હવું તેમાંથી હિરણ્યગર્ભે આ સુદર સૃષ્ટિ પેદા કરી ? પણ પેના તમસ્માંથી હિરણ્યગર્ભ પેદા થયો એ કેવી રીતે બન્યું ? એને જન્મ આપનાર અગ્રાત બ્રહ્મા કે નિયમ ક્યા છે ? સૃષ્ટિના આદિવ્યરૂપ જળનો પેદા કરનાર કોણ ? મનુરમ્ણિ, હરિવશ અને પુરાણોના કહેના પ્રમાણે તો, ઈશ્વર પોતે જ એ તમસ્નો કર્તા હોતો તેણે સ્વસકરૂપ વડે તમસ્ પેદા કર્યું, ને તેમાં વીરનું બીજ મૂક્યું તે બીજ સોનાનું ઇંડુ થયું ને એ ઇંડામાં ઈશ્વરે પોતે સર્વ સૃષ્ટિના જનક બ્રહ્મારૂપે જન્મ લીધો “હું હિરણ્યગર્ભ છું — હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રગટ થયેનો પરમાત્મા પોતે છું,” એમ એક જગાએ કહ્યું છે ? આમ અનાદિકાળથી સાથેસાથે હસ્તી ધરાનતા આ બે તત્ત્વો એક જ આદિતત્ત્વમાંથી નિકસેના ભાસે છે

મગ્ધવેદના પાછલા કાગમાં રચાયેના નાસદીય સૂક્તમાં આ જ વિચારનું પ્રતિપાદન કરેલું છે એ આખા સૂક્તનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે

“તે વેળાએ અસન્ નહોતું તેમ સન્ પણ નહોતું અતરિક્ષ નહોતું તેમ તેની પારનું આકાશ પણ નહોતું (તેની સ્થિતિમાં) આશ્વાદન કોણે કરેલું ? તે ક્યા હલ ને કેને આશરે હલ ? મહન ને અભીર જળ હલ ખરું કે ?

મૃત્યુ નહોતું ને તેથી કશું અમર તત્ત્વ પણ નહોતું શતનેદિવસની વચ્ચે કરોડ ભેદ નહોતો (જે કઈ હલ તે) એક પોતે વાયુ વિના શ્વાસ લેતું હલ તેના સિવાય બીજું કશું જ નહોતું

તિમિર હલ શરૂઆતમાં ખાલી તિમિરથી ઢકાયેલું હલ ને ઓળખાય એવું નહોતું ઊતારાથી ઢકાયેલું જે બીજું હલ તે એકે તપના પ્રભાવ વડે જન્મ ધારણ કર્યો

તેના મનનું જે પ્રથમ રેત (બીજું) હલ તે જ શરૂઆતમાં કામ થયો કવિઓએ દૃઢ્યમાં રોધ કરીને જ્ઞાન વડે અસન્માં સન્નો સબધ રોધી કાઢ્યો

તેનું જે કિરણ આકુ પથરાયેલું હલ તે નીચે હલ તેમજ ઉપર પણ હલ રેત ધારણ કરનારા દત્તા, શક્તિઓ દત્તી, સ્વધા એવે કે સ્વશક્તિ નીચે દત્તી, ને પ્રયત્નિ એટલે કે પ્રભાવ ઉપર દત્તો

ત્યારે, આ વિસૃષ્ટિ (સૃષ્ટિ) ક્યાથી પેદા થઈ તે કોણ જાણે છે ? તે મળે સમનબળુ છે ? દેવો પણ આ વિસૃષ્ટિ પેદા થઈ તે પછી આવેલા છે ત્યારે આ વિસૃષ્ટિ ક્યાથી પેદા થઈ એની ખબર કોને હશે ?

જેનામાથી આ વિમુક્તિ પેદા થઈ તેને તે પેદા કરી છે કે નહીં? પરમ વ્યોમમા રહેનાર એના જે અધ્યક્ષ છે તે ખરેખર એ વાત બહુતો દરો, કે તે પણ નહીં બહુતો હોય. (કોને ખબર) * ૧

સૃષ્ટિસર્જનને વિષે જે સૌથી આગળ વધેલો વિચાર તે કાળમા પ્રચલિત દરો તે આપણે આ સૂક્તમા વર્ણનાયેલો જોઈએ છીએ. છેક શરૂઆતમા સત્ કે અસત્ એમાંથી એકે નહોતું. સત્નું દષ્ટિગોચર રૂપ તે વેગાએ નહોતું. પણ એટલા માટે કઈ એને અસત્ ન કહી શકાય, કેમકે એ ચોક્કસ હન્ટી ધરાવનારુ સત્ હતું, ને તેમાંથી જ આખી સૃષ્ટિનો જન્મ થયો. આપણા મનની કલ્પનાઓ ને આપણી શાણીથી બોવાતી ભાષા કેટલા અપૂર્ણ ને અધૂરા છે, એ પહેલી લીંઘીમા બતાવ્યું છે. આખી સૃષ્ટિની પાછળ જે નિર્ગુણ કે નિર્નિગેય સત્ રહેલું છે તેને આપણે સત્ નથી કહી શકતા, તેમ અસત્ પણ નથી કહી શકતા. “એ એક, વાયુ વિના જ, પોતાની શક્તિને બળે, શ્વાસ લેતું હતું” * તેનાથી પાર તેના સિવાય બીજું કશું ન હતું. ૨ તે સર્વનું આદિકારણ. દોષ, સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ ને તારા સહિત આખી સૃષ્ટિ કરતા પ્રાચીન છે તે દિશ્ અને કાળથી પર છે, જરા, મૃત્યુ ને અમૃતત્વ તેને સ્પર્શી શકતા નથી. ‘તે છે’ એટલું જ આપણે તેને વિષે કહી શકીએ છીએ, તે શું છે એ વિશે એનાથી અધિક કશું કહી શકતા નથી. એવું એ સૃષ્ટિનું તમોભૂત, અપ્રત્યક્ષ, અનક્ષણ ને અવ્યાકૃત એવું અધિષ્ઠાન કે ઉપાધાન છે. એ વિશ્વાત્મામા પડેલીવાર ‘હું’ (અહમ્) એના ભાનનો હિંમ્ન થાય છે. ‘અ તે અ છે’ એવો જે નિયમ તર્કશાસ્ત્રમા છે તેને મળતું આ ભાન છે. ‘અ છે’ એમ પડેલા કહી શકાય તે પછી જ એ નિયમ સાચો કરે. ‘હું’ (અહમ્) કશું કે તરત તેના પ્રતિદ્વંદ્વીરૂપે ‘તું’ કે ‘તે’ (અનહમ્) હોવા જ જોઈએ. ‘હું’ (અહમ્) ની સામે ‘તું’ (યુષ્મત્) આનીને જોયું જ રહે છે. તેને લીધે, ‘અ તે અ નથી’ એ તર્કનો નિયમ બધાય છે. એ ‘હું’ ને જેનું ભાન છે એવું કઈક ઘીજી ન દોય, તો ‘હું’ એ નરી નિરર્થક કલ્પના થઈ પડે. ‘અપર’ અથવા ‘દ્વિતીય’ ન હોય, તો ‘અહમ્’ પણ ન હોય. ‘દ્વિતીય’ હોય તો જ ‘અહમ્’ની હસ્તી સલાવે. અહમ્ અને દ્વિતીય (હું, અને તું અથવા તે) વચ્ચેના શેદ સૃષ્ટિના આદિકાળથી

ચાલતો આવેલો છે.* એ ભેદનો વિકાસ — એટલે કે એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ — પરબ્રહ્મે તપ વડે કરી, એમ કહેવાય છે. તપ એ પરબ્રહ્મની ‘રેલછેલ’, સ્વયંસ્ફૂર્તિથી થયેલો ‘ભભરાટ’, સૃષ્ટિમાં જીવનનું સિંચન, શક્તિપ્રેરક વૃત્તિ, અથવા પરબ્રહ્મનો અંતર્ગત ઉત્સાહ છે. આ તપ દ્વારા સત્ અને અસત્, અહમ્ અને દ્વિતીય, ક્રિયાવાન પુરુષ અને નિષ્ક્રિય પ્રકૃતિ, સર્જક શક્તિ ને અવ્યાકૃત ઉપાદાનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પરસ્પરવિરોધી દ્વંદ્વોની ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા વડે બાકીની સૃષ્ટિ વિકાસ પામે છે. નાસદીય ચૂકતના કહેવા પ્રમાણે, કામ એટલે કે વાસના એ સૃષ્ટિની હસ્તીનું રહસ્ય છે. કામ એ અરિમતા કે આત્મભાનનું ચિહ્ન છે, મનનું બીજ (રેત્ત્) છે. કામ છે તેથી જ વિશ્વ આગળ વધે છે; તેની પ્રેરણા થાય છે તેને લીધે જ જગતમાં પ્રગતિ થવા પામે છે., આત્મભાનવાળા ‘અહમ્’ની સામે ‘દ્વિતીય’ એવું કંઈક પડેલું છે, તેની હસ્તીને લીધે ‘અહમ્’માં કામ અથવા વાસના જન્ય થાય છે. કામ એ કેવળ વિચાર કરતાં વિશેષ છે.^૧ કામ જન્ય થાય છે એ બતાવે છે કે શુદ્ધિ પ્રદીપ્ત યર્ધને સ્ફુરવા લાગી છે; મનમાં અપૂર્ણતાનું ભાન થયું છે, ને તેની સાથે તે અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ શરૂ થયો છે. કામ એ સત્ અને અસત્ને બેડનારી કડી છે. જે તત્ત્વ અનાદિ,

* સરખાવો:

સત્ સદૈવ, અસત્ અસદૈવ । ગીતા-શંકરભાષ્ય ૨; ૧૬.

(સત્ તે સત્ જ છે; અસત્ તે અસત્ જ છે.) વળી :

યુગ્મદસ્મદ્વિયયગોચરયોર્વિપયવિપયિણોસ્તમઃપ્રકાશવદ્ વિરુદ્ધસ્વભાવયોરિત-
રેતરભાવાનુપપત્તૌ સિદ્ધાયામ્ । બ્રહ્મસૂત્રશંકરભાષ્ય-ઉપોદ્યાન

(‘તુ’ અને ‘હુ’ એ બે શબ્દથી ઓળખતા વિષય અને વિષયી, તિમિર અને પ્રકાશની પેઠે, એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે; એટલે તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.)

પણ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો આ ભેદ પારમાર્થિક નથી; એટલે કે તે અસુક હદ સુધી જ ચાલે છે, છેક છેવટ સુધી નક્કો નથી, ને છેક છેવટની અવસ્થામાં એ ભેદ શમી જાય છે, એમ પણ બતાવ્યું છે; ને તેથી પરમ સત્ય અથવા પરમેશ્વરને એ દ્વંદ્વથી પર, સદસદ્વિલક્ષણ કે સદસદાદિશબ્દપ્રત્યયાગોચર (સત્ અને અસત્ વગેરે શબ્દથી ન ઓળખાય એવો) કહેલો છે. —અનુવાદક

એવી ધૃષ્ટિ તેને ઊપજે છે આ વર્ણન અનુસાર સૃષ્ટિસર્જનનો જે ક્રમ આપેલો છે તેને આધુનિક પરિભાષામાં વર્ણવીએ, તો આ પ્રમાણે કહેવાય (૧) પરબ્રહ્મ, (૨) 'હું છું' (અહમ્) એવી નૃતી અસ્થિતા કે આત્મભાન, (૩) 'દ્વિતીય'ની ઉત્પત્તિને લીધે એ અસ્થિતા કે આત્મભાન પર મુકાયેલી મર્યાદા આનો અર્થ એવો નથી કે આ ક્રમની કોઈ પણ અવસ્થામાં પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિમાંથી ખમીને ચાલુ જાય છે ઉપર જે અવસ્થાઓ બનતી તે તો તરફની દૃષ્ટિએ કંઈપણ નથી, કાલક્રમે તે એકની પછી એક આવે છે એવું નથી 'અહમ્' શબ્દનો પ્રયોગ સારે જ કરી શકાય જ્યારે કોઈ 'દ્વિતીય' મોજૂદ હોય, ને તેથી 'અહમ્'ની હસ્તી 'દ્વિતીય'ના પહેલા સમજતી નથી તેમજ 'દ્વિતીય' તે પણ 'અહમ્'ના પહેલા હસ્તીમાં આવી શકે નહીં તેમજ પરબ્રહ્મ કદી પણ તપ ક્યાં વિના બેસી રહે એમ બને નહીં કાલથી અનવચ્છિત એટલે કે કાનગણનાથી પર એવું એ પૂર્ણ તત્ત્વ નિરતર વિરિધ સૃષ્ટિકે પ્રગટ થતા જ કરે છે, અને આત્મા સસારના જનન-મૃતના અનુભવ લેતા લેતા સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરશે ત્યાં સુધી એ સર્જનક્રિયા ચાલ્યા જ કરશે પણ એવો સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કદી થવાનો નથી એટલે સૃષ્ટિ નિરતર ગતિમાન જ રહે છે, કદી ચોલતી કે જપતી નથી મુદ્રિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે, ક્યાંથી નીપજ એ કહ્યું નથી સૃષ્ટિ સરજાયેલી છે એ હપીકત આપણી સામે મોજૂદ છે, તેની સર્જનક્રિયા ક્યાં ક્રમે થઈ એનો ખુનાસો માત્ર એમાં આપેલો છે.

આપણે અષ્ટપણે જેઈએ છીએ કે જગત મિથ્યા છે એવી ક'પનાને માટે ઝગવેદના સૂક્તોમાં જરા પણ આધાર નથી જગત એ અહેતુકે ઇન્દ્રજગત નથી, પણ પરમાત્મામાંથી જ વિકાસ પામીને ઊપજેલી છે ઝગવેદમાં જ્યાં જ્યાં 'માયા' શબ્દ આવે છે ત્યાં સામાન્યપણે તેનો અર્થ ગતિ અથવા મગ એવો જ અભિપ્રેય છે "ઇન્દ્ર તેની માયા વડે ઝપાટાનધ ધણી રૂપે બે છે" છતાં કેટલીકવાર 'માયા', ને તેના પૃથ્વી નીકળેલા શબ્દો— 'મયી', 'માયાન' આદિ — અમુરોની ધૃષ્ટિ એ અર્થમાં વપરાયા છે, અને જમ કે આભાસ એ અર્થમાં એ શબ્દ વાપરેલો પણ જોવામાં આવે છે. જગત ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે એ જનની મુખનાભરી માન્યતા એ ઝગવે-ને પ્રધાન મૂલ છે પાછળના દ્વિતી વિચારકે આકાશ, વાયુ, તેજ,

અગ્રન્મા, એક, ને નિલ છે તે એકાએક આત્મભાનવાળા બ્રહ્મારૂપે પ્રગટ થાય છે; અને પોતાની સામે પ્રકૃતિ, તિમિર, અસત, શન્ય, અવ્યાકૃત તત્ત્વ પડેલું જુએ છે. કામ એ આ આત્મભાન અથવા અસ્મિતાવાળા પુરુષનું આવસ્યક લક્ષણ છે. સૂક્તમાં છેવટે ‘કોણ જાણે છે?’ (કો વેદ?) એવા ને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે સૂચવે છે કે વિશ્વમાં ફેટલી ગૂઢતા ભરેલી છે. એ ગૂઢતા જોઈને જ પાછળના વિચારકો તેને ‘માયા’ કહેવા પ્રેરાયા છે.

ફેટલાંક સૂક્ત એવાં છે જે પુરુષ અને પ્રકૃતિના દ્વંદ્વથી અટકી જાય છે તે એથી આગળ વધનાં નથી. વિશ્વકર્માની સ્તુતિવાળા, દસમા મંડળના ૮૨ મા સૂક્તની પાંચમી ને છઠી ઋચ્યામાં કહ્યું છે કે પ્રથમ ગર્ભ અથવા સૃષ્ટિનું આદિ-બીજ સમુદ્રના પાણીમાં રહેલું હતું. એ પ્રથમ ગર્ભ તે જ ‘હેમનું અંડ’ (હેમં અન્નમ્); તે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિના આદિદેવ્યરૂપ જળ પર તંતરું હતું; ને તેમાંથી જ ક્રમેક્રમે આખી સચ્ચેતન સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ. એ અંડમાંથી, વિશ્વમાં પ્રથમ જન્મનાર, તથા વિશ્વના પિતા, જનક ને વિધાતા એવા વિશ્વકર્મા ઉત્પન્ન થયા. અહીં જે પાણીની વાત કરી છે તેને ગ્રીક લોકો ‘તમસ્’ (ટેમોસ) કહેતા, ને બાઈબલના સૃષ્ટિસર્જનના પ્રથમ અધ્યાયમાં એને ‘નિરાકાર ને શન્ય’ કહેતું છે, ને અનંત પરમાત્મા તેના પર સૂતેલો છે એવી કલ્પના કરી છે.^૧ કામ, સંકલ્પ, અસ્મિતા યા આત્મભાન, મન, વાક્ અથવા વાણી, એ બધાં અનંત ચિન્તૃતત્ત્વના, સમુદ્રના જળ પર સૂતેલા ત્રિષુ ભગવાનના, શેપશાયી નારાયણના, ગુણો છે. બાઈબલના સૃષ્ટિસર્જનના અધ્યાયમાં એવો સંગ્રહ ઈશ્વર કહે છે : “આમ થાઓ;” ને આમ થયું. “તેણે વિચાર કર્યો, હું બુવનોને ઉત્પન્ન કરીશ. પછી તેણે આ અનેક બુવનોને, તથા જળ, તેજ આદિને ઉત્પન્ન કર્યા.” પણ નાસદીય સૂક્તમાં આવા દ્વૈતવાદથી પાર જઈ, તેનાથી ઉચ્ચતર એવા અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મનાં જ અંગો છે, એમ એ સૂક્તમાં કહ્યું છે. પરબ્રહ્મ પોતે નથી ‘અહમ્’ કે નથી દ્વિતીય; તે નથી ‘અહમ્’થી સૂચવાતી અસ્મિતા, કે નથી ‘અનહમ્’થી સૂચવાતો અસ્મિતાનો અભાવ. પરબ્રહ્મ એ બંનેના કરતાં પર ને તેમનાથી પાર છે. એ બંનેથી પર રહેલું તે ચિત્તતત્ત્વ છે, તેની અંદર જ દ્વંદ્વનું ભાન પેદા થાય છે: પોતાના ઉપરાંત બીજો કોઈ સોજતો હોય તો સારું

એવી ધૃષ્ટિ તેને ઊપજે છે આ વર્ણન અનુસાર સૃષ્ટિસર્જનનો જે ક્રમ આપેલો છે તેને આધુનિક પરિભાષામાં વર્ણવીએ, તો આ પ્રમાણે કહેવાય (૧) પરબ્રહ્મ, (૨) 'હું છું' (અહમસ્મિ) એવી નૃતી અસ્મિતા કે આત્મભાન (૩) 'દ્વિતીય'ની ઉત્પત્તિને લીધે એ અસ્મિતા કે આત્મભાન પર મુકાયેલી મર્યાદા આનો અર્થ એવો નથી કે આ ક્રમની કોઈ પણ અવસ્થામાં પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિમાથી ખમીને ચાલ્યું જન છે ઉપર જે અવસ્થાઓ બનાવી તે તે તર્કની દૃષ્ટિએ કલ્પેની છે, કાયકમે તે એકની પછી એક આવે છે એવું નથી 'અહમ્' શબ્દનો પ્રયોગ સારે જ કરી શકાય જ્યારે કોઈ 'દ્વિતીય' મોજૂદ હોય, ને તેથી 'અહમ્'ની ટસ્તી 'દ્વિતીય'ના, પહેલા સમ્ભવની નથી તેમજ 'દ્વિતીય' તે પણ 'અહમ્'ના પહેલા હસ્તીમાં આવી શકે નહીં તેમજ પરબ્રહ્મ કદી પણ તપ કર્યા વિના બેસી રહે એમ બને નહીં કાયથી અનનનિજન એટલે કે કાતગણનાથી પર એવું એ પૂર્ણ તત્ત્વ નિરતર વિરિધિ સૃષ્ટિપે પ્રગટ થયા જ કરે છે અને આત્મા સસારના જનનમૃતના અનુભવ લેના લેના સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરશે ત્યા સુધી એ સર્જનક્રિયા ચાલ્યા જ કરશે પણ એવો સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કદી થવાનો નથી એટલે સૃષ્ટિ નિરતર ગનિમાન જ રહે છે, કદી ચોક્ષતી કે જપ્તી નથી સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે, ક્યાથી નીપજ એ કહ્યું નથી સૃષ્ટિ સરજાયેલી છે એ હમીકત આપણી સામે મોજૂદ છે, તેની સર્જનક્રિયા ક્યા ક્રમે થઈ એનો ખુનાસો માત્ર એમાં આપેલો છે ૧

આપણે અષ્ટપણે જોઈએ છીએ કે જગત મિથ્યા છે એવી ક'પનાને માટે ઝગવેદના સૂત્રોમાં જરા પણ આધાર નથી જગત એ અહેતુક ઇન્દ્રગ્નિ નથી, પણ પરમાત્મામાંથી જ વિકાસ પામીને ઊપજેલી છે ઝગવેદમાં જ્યાં જ્યાં 'માયા' શબ્દ આવે છે ત્યાં સામાન્યપણે તેનો અર્થ શક્તિ અથવા મન એવો જ અભિપ્રેય છે "ઇન્દ્ર તેની માયા વડે પ્રપાટાનધ ધણો રૂપો લે છે" છતાં કેટલીકનાર 'માયા', ને તેના પરથી નીકળેના શબ્દો— 'માયી', 'માયાવન' આદિ — અમુરોની ઇચ્છા એ અર્થમાં વપરાયા છે, ૩ અને ભ્રમ કે આભાસ એ અર્થમાં એ શબ્દ વાપરેલો પણ જોરામાં આવે છે ૪ જગત ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે એ જાનની મુશ્કેલાભરી માન્યતા એ ઝગવે નો પ્રધાન સૂર છે પાછળના હિંદી વિચારકો આકાશ, વાયુ, તેજ,

અપૂ, ને પૃથ્વી એના પાંચ જુદા જુદા મહાભૂતો ગણાવે છે પણ ઋગ્વેદે તો પાણી એ એક જ મહાભૂતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ આદિત્યમાથી બીજા દ્રવ્યો ધીરેધીરે નિકાસ પામે છે

મૂળ અસત્ હતુ, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયુ, એમ નાસદીય સૂક્તમાં કહેલું છે, —એવો અર્થ ઘટાવીએ તો તે સાચો ખોટો ગણાય. છેક આરભની અગત્યા માં અસત્ની નહોતી, કેમકે સૂક્તમાં એમ તો કહેલું જ છે કે એક તત્ત્વ હસ્તીમાં હતુ, ને તે વાયુ વિના પોતાની મેળે શ્વાસ લેતુ હતુ આખી સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાન રૂપ જે પરમ સત્ અથવા પરબ્રહ્મ, તેનું એ વર્ણન વેદના કવિએ પોતાની રીતે કરેલું છે એટલું જ સત્ ને અસત્ એ તો પરસ્પર સાપેક્ષ શબ્દો છે, એની હસ્તી વિના બીજાની હસ્તી સમ્યક્ જ નહીં એટલે જે એક ને અદ્વિતીય તત્ત્વ સર્વથા નિર્દ્વંદ્વ અથવા દ્વંદ્વાતીત છે તેને વિષે એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકાય જ નહીં ‘અસત્’ શબ્દનો આશય એટલો જ છે કે જે કંઈ વસ્તુઓ અસારે હસ્તીમાં હોઈ દૃષ્ટિગોચર છે તેમાંથી ટાઈ ને તે વેળા અપ્પ ક નોખી હસ્તી ન હતી દસમાં મંડળના ૭૨ માં સૂક્તની બીજી સ્ત્રીમાં કહ્યું છે કે “અસત્માંથી સત્ ઉત્પન્ન થયુ” (અમત સદનાયત) ત્યાં પણ એવો અર્થ નથી કે અસત્માંથી સત્ પેદા થયુ પણ એટલો જ અર્થ અભિપ્રેત છે કે અરપ્પ સત્માંથી રપ્પ સત્ પેદા થયુ એટલે, “પ્રકૃતિ વિગેના જે તત્ત્વવિચારે પાછળથી નિકાસ પામીને સાખ્ય દર્શનનું રૂપ ધારણ કર્યું તે વિચારનું પ્રથમ પગથિયું” આ સૂક્તમાં જોના મળે છે, એમ જે મેકડોનેલે કહ્યું છે તેમાં અમે સમન નથી^૧

સૃષ્ટિનું સર્જન જાણે કોઈ મૂળ દ્રવ્યમાંથી થયુ હોય એનું વર્ણન કેટલીક નાર અપાય છે પુરુષસૂક્ત (મંડળ ૧૦, સૂક્ત ૬૦) માં કહેલું છે કે દેવોએ આદિપુરુષના શરીરમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી પુરુષને હોમીને દેવોએ યજ્ઞ કર્યો, એ યજ્ઞ તે જ સૃષ્ટિનું સર્જન^૨ “આ સર્વ કંઈ પુરુષ છે, જે યજ્ઞ થયુ તે, અને જે થવાનું છે તે પણ”^૩ દેવોને મનુષ્યના જેવા રૂપગુણાણા કલ્પનાની શક્તિ એકવાર જાગી કે પછી તે મર્માદામાં રહેતી નથી એટલે, ભારતવાસીઓની કલ્પનાએ, ઈશ્વરની મહત્તા વર્ણવના સારુ, તેને હજારો માથા, હજારો આંખો, હજારો પગ કલ્પેના છે જગત અને ઈશ્વર મળીને જે પૂર્ણ ને અખંડ રૂપ થાય છે તેની એકતા બતાવના સારુ કવિપ્રતિભાએ તેનું, વિશ્વને વ્યાપીને તેની પણ

પાર પહોંચનારું, વિરાટ રૂપ કહ્યું છે. છતાં, એક ને અદ્વય પરબ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાનો જે સિદ્ધાન્ત ઉપર વર્ણવેલો છે તેમાં ને આ પુરુષસૂક્તમાં વિરોધ કે વિસંવાદ નથી. પુરુષસૂક્તમાં પણ એમ જ કહેલું છે કે પરબ્રહ્મે પોતાના વિભાગ કરીને તેમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય, પુરુષ અને પ્રકૃતિ એમ દ્વિવિધ તત્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યાં, તેને લીધે સૃષ્ટિ નિર્માણ થવા પામી. માત્ર એ વિચાર કંઈક અણુધક રૂપકે દ્વારા પ્રગટ કરેલો છે. પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માએ ક્રિયાવાન પુરુષનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, કેમકે સૂક્તમાં કહેલું છે : "એ પુરુષમાંથી વિરાટ જન્મ્યો; ને વિરાટમાંથી પાછો પુરુષ જન્મ્યો."* આમ પુરુષને જન્મદાતા તેમજ જન્મ પામનાર બંને કહેલો છે. તે નિર્ણય પરબ્રહ્મ છે, તેમજ આત્મભાન અથવા અસ્મિતાવાળો 'અહમ' (હું) પણ છે.

૯. ઉપાસના ને કર્મકાંડ

નિસર્ગની ભૌતિક ઘટનાઓ તરફ માણસોનું ધ્યાન કેવી રીતે ગયું, ને તેને તેમણે મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળી કેવી રીતે કહી, એ આપણે જોઈ ગયા. નિસર્ગની ઘટનાઓને દેવરૂપ માનવામાં આવે એની ધાર્મિક આચાર-વિચાર પર માઠી અસર થાય છે. જગતમાં દેવદેવીઓની વસ્તી વધી પડે છે; ને એ દેવદેવીઓને જેમ મનુષ્યના જેવી ન્યાયવૃત્તિ હોય છે, તેમ મનુષ્યના જેવા રાગદ્વેષ ને ગુણ અવગુણ પણ હોય છે. ઘણા દેવાને તો મનુષ્યરૂપ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં અપાયું નથી હોતું, ને તેઓ સહેજે તેમની પાછલી નૈસર્ગિક અવસ્થામાં સરી પડે છે. દાખલા તરીકે પાણી ને વાદળોમાંથી જન્મેલો ઈન્દ્ર કેટલીકવાર આકાશમાંથી ગાજવીજ ને કડાકા કરતો આવી ચડે છે. બલુમરીદડ કહે છે કે વેદના દેવાને "મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણ આસપવાની ક્રિયા વચ્ચેથી અટકી પડેલી" દેખાય છે. પણ જેમને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણ અપાયાં છે તેવા દેવાનું મનુષ્યરૂપ પણ અણુધક દશામાં જ રહી ગયું છે. તેમને માણસના જેવા હાથપગ હોય છે. તેમને મનુષ્યના જેવી શરીરાકૃતિ, મનુષ્યના હૃદયમાં યુદ્ધ મચાવે છે એવા ભાવણુ રાગદ્વેષ, ગોરી આગડીની બહારની સફાઈ, અને ગૌરવસૂચક લાંબી દાઢી આપવામાં આવે છે. તેઓ લડે છે ને ઉત્સવો કરે છે, સુરાપાન કરે છે ને નૃત્ય કરે છે, ખાય છે ને મોજશોખ કરે છે. એમાંથી

* તસ્માદ્ વિરાટજાયત વિરાજો અપિ પુરુષઃ । શ્લુ. ૧૦; ૧૦; ૩.

અગ્નિ ને બૃહસ્પતિ જેવા ઋતનાકને યજ્ઞના પુરોહિત કરેનામા આવે છે ઇન્દ્ર ને મરુતો જેવા બીજા ઋતલાક લડાયા છે દૂધ ને માખણ ઘી ને અનાજ વગેરે જે ખોરાક માણસોને લાવે છે તે જ દેવો પણ ખાય છે સોમરસ એ એમનું મનગમનું પીણું છે માણસના જેવી નમઝાઈ તેમનામા પણ રોય છે, ને તેઓ ખુશ મતથી સહેજે રીઝે છે કેટલીકવાર તો તેમનામા એટલો ખેનડૂક સ્વાર્થ હોય છે કે પોતે શું આપવું એની ચર્ચા કરવા તેઓ મડી પડે છે “તું આમ કરીશ — તેમ નહીં એને હું ગાય આપીશ કે ઘોડો આપુ ? એની પાસેથી મને મોમ સાચેસાચ મળ્યો છે ખરો ?” હૃદયની સાચી લાગણીથી કરેલી પ્રાર્થના કરતા સુંદર બેટ તેમની દષ્ટિએ વધારે અસરકારક લાગે છે દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે લેનડેવડનો સીધો ને સાદો સબંધ છે, જોકે લીધું રોય તેટલું જ આપનાનો જે વહેવાર એમની વચ્ચે પાછલા આઠાણુમથોના કાળમા વર્તે છે તે હજુ બહુ દૂર છે

ગિનમર્દ મરે લખે છે “નિર્સર્ગપૂજના ધર્મમા પૂજતા પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને મનુષ્યરૂપ આપવામા આવે એથી એ તત્ત્વોમા દુર્ગુણ દાખન થયા વિના ન જ રહે વીજળી સારા તેમજ નરસા વચ્ચે બે પાયા વિના બનેને બાળે છે, તે છતાં વાનાએગની પૂજા કરવામા નૈતિક દષ્ટિએ કશી ભારે હાનિ નથી વીજળી પડતી વેળાએ ડહાપણ વાપરીને ધર્મશુદ્ધિથી પસંગી કરે છે, એવો ખોટો ડોળ કરવાની કશી જરૂર નથી પણ વીજળી નાખનાર કોઈ અર્ધ મનુષ્ય એવું સત્ય છે એવી કલ્પના કરીને એ સત્ત્વની પૂજા તમે કરો એગ્લે તમે ભાગે દુનિયામા આવી પડો છો તમારે કા તો એમ કમૂલ કરવું રહ્યું કે તમે જે સત્ત્વની પૂજા ને ખુશામત કરો છો તે સત્ત્વમા નીતિની ભાવના જેવી કશી વસ્તુ જ નથી કેમકે તે ભયકર છે અથવા તો, જે લોભ પર દેવશાત્ વીજળી પડે તેમની સામે એ સત્ત્વનો કોપ થવાના કષ્ટ કારણ તમારે જોડી કાઢવા પડે અને એ કારણ ખરામ જ હોવાના એ વિષે તકા નહીં તેથી ધ્વિર જો પુરારૂપ હોય એગ્લે કે મનુષ્યના જેવા રૂપચુલનાળો હોય તો તે મનસ્વી ને ધાતકી જ બની જાય” આ અભિપ્રાય સાચો છે, એનો પુરાવો એ છે કે નિર્સર્ગની પ્રાકૃતિક શક્તિઓની જે સ્તુતિ ને ઉપાસના વેદમા થાય તે શુદ્ધ હૃદયની ને નિરપેક્ષ નથી પણ તેના બદનામા લાભ મેળવનાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે જે દેવો આપણને

હાનિ કરી શકે એના છે તેમનાથી આપણે ડરીએ છીએ, ને જે દેવો આપણને આપણી રોજની પ્રવૃત્તિઓમા મદદ કરે છે તેમના પ્રત્યે આપણે પ્રેમ ધરાવીએ છીએ આપણે ઈન્દ્રને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે વરસાદ મોકલે, પણ સાથે એમ પણ માગીએ છીએ કે વાવાઝોડુ ન મોકલે સૂર્યને પ્રાર્થના કરવામા આવે છે કે તે સૌમ્ય ઉષ્ણતા આપે, અને દરોડે ને બાજે એવી ગરમી વડે દુનિયામાં સુકવણું ને દુકાળ ન પાડે દેવો આર્થિક સપત્તિ ને આપ્યાદીના દેનારા થઈ પડે છે, ને દુનિયાના સુખ્યેન ને સપત્તિ માટે દેવદેવીઓને હાલતાચાનતા પ્રાર્થના કરવામા આવે છે અને કાર્યો ને ગુણોમા પણ જુદા જુદા વિભાગ હોવાથી, આપણે અમુક દેવોની પાસે અમુક જ ચીજો માગીએ છીએ ૧ દેવોને કરેલી આવાહનની સ્તુતિઓ એટલી બધી સાદી છે કે એમા વિવિધતાનો સાવ અભાવ જ લાગે ૨ દેવોને સુશીલ નહીં પણ બળવાન, નીતિમાન નહીં પણ સામર્થ્યવાન, કલ્પનામા આવેના આવો ધર્મ માણ્યોની નીતિભાવનાને સતોષ આપી શકતો નથી દેવોની પ્રાર્થના કરીને તેમની પાસેથી સારી સારી વસ્તુઓ મેળવી લેનાની — દેવો માણસને કેટલો લાલ આપી શકે છે તેના પર જ નજર રાખવાની — વૃત્તિ સમાજમાં પ્રચલિત હતી છતાં વૈદિક આર્યો દેવોને એકદરે નીતિમાન તથા સજ્જનને સહાયતા કરવાની ને દુર્જનને હઝારની વૃત્તિનાળા, માને છે, એ બતાવે છે કે એ લોકોમા નીતિભાવના કેટલી પ્રમળ હતી પરમાત્માની સાથે ઐક્ય કે તાદાત્મ્ય સાધવું એ મનુષ્યની જે ઊંચામા ઊંચી ધાર્મિક ઝખના છે તે પણ એ લોકોના લક્ષમા હતી ૩ અનેક દેવો તેમના ઉપાસકોને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનું સામર્થ્ય આપતા, એટલા માટે જ તેઓ સહાયક છે એમ મનાવું ૪

આ ક્રમમા આગળ જતા યજ્ઞયાગ થવા માટે એ અનિવાર્ય હતું કેમકે ઈશ્વરને વિષે મનુષ્યને ઊંડો પ્રેમ હોવાનું ચિહ્ન જ એ છે કે માણસ પોતાની ધનસપત્તિ ને માલમતા એ પ્રભુના ચરણમા અર્પણ કરી દે આપણે મોટેથી ઈશ્વરની ઉપાસના કરીએ છીએ, ને સાથે આપણું સર્વસ્વ એની આગળ ધરી દઈએ છીએ યજ્ઞયાગમા પણ અને હનિ હોમવાની પ્રથા ચાલી ત્યારે પણ હૃદયની શ્રદ્ધાને અધિક અગતની માનવામા આવતી, ને યજ્ઞનું સાચું સ્વરૂપ લોકોએ સમજવું જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવામા આવતું “માખણ

૩ મંથ કરતા મીડી હોય એની ઈન્દ્રની પ્રબળ સ્તુતિ કરો ”^૧ સર્વ ક્રિયાઓમા શ્રદ્ધા હોવી જરૂરની ગણાતી^૨ મનુષ્યની હૃદયગુહાના ગુપ્ત ઊંડાણોમા દષ્ટિ કરીને, એમા ઉડિ છોડે શો હેતુ રહેલો છે, તે વસ્તુદેવ જુએ છે ધીરેધીરે દેવોને મનુષ્યના જેવા ધણે જ અંશે મનુષ્યના જેવા રૂપ ને ગુણવાળા, કદાપ્પા પછી, એ લોકોને લાગ્યું કે દેવ ધરાય એટલું ખાવાનું એને આપવું એ એને રીઝવવાનો સારામા સારો રસ્તો છે^૩

નગવેદના કાળમા નરમેધ થતો કે નહીં એ પ્રશ્નની ચર્ચા ધણી થાય છે શુન શેપના^૪ દૃષ્ટાન્ત પરથી એમ નથી દેખાતું કે વેદમા નરમેધને માટે છૂટ કે ઉત્તેજન અપાયા છે અશ્વમેધને વિષે ઉલ્લેખો છે ખરા^૫ પણ એ બુધ્ધાની સામે એ યુગમા પણ વિરોધના અગાને સહનિતા સામવેદમા કહ્યું છે “હે દેવો ! અમે યજ્ઞના યૂષ વાપરતા નથી. અમે કોઈ પ્રાણીનો વધ કરતા નથી અમે તો માત્ર સ્વક્રતોના ગાન વડે જ ઉપાસના કરીએ છીએ ”^૬ આ બળવાનો પોખર ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધો છે, ને બૌદ્ધ તથા જૈન સમ્રદાયોએ એમા પોતાનો સૂર મિલાવી તેને આગળ વધાર્યો છે

યજ્ઞયાગ એ વૈદિક ધર્મની બીજી ભૂમિકાનું લક્ષણ છે પહેલી ભૂમિકામા માત્ર મોઢાની પ્રાર્થના થતી પારાશરસ્મૃતિમા કહ્યું છે કે “કૃત યુગમા ધ્યાન, ત્રેતાયુગમા યજ્ઞ દ્વાપરમા પૂજા, ને કલિયુગમા પ્રાર્થના ને ભજન થાય છે ” આ મત વિષ્ણુપુરાણના મતને સારી પેઢે મળતો આવે છે, કેમકે તેમા કહ્યું છે કે યજ્ઞના નિયમો ત્રેતાયુગમા ઘડાયા^૭ યુગોના જે વિભાગ એમા પાડ્યા છે તેમા કદાચ આપણે સમત ન થઈએ પણ ધ્યાનમાથી યજ્ઞ, યજ્ઞમાથી પૂજા, ને પૂજામાથી સ્તુતિ ને ઉપાસના, એ જે ધાર્મિક આચારનો તર્કસિદ્ધ વિકાસક્રમ છે તે તો ઐતિહાસિક સત્ય છે

વૈદિક ધર્મમા મૂર્તિપૂજાને સ્થાન હોય એમ દેખાતું નથી દેવોને માટે મંદિર નહોતા માણસો પ્રાર્થની દરમ્યાનગીરી વિના દેવોની સાથે, મોઢામોઢ બોલતા હોય એની રીતે, સ્તુતિના વચનો બોલતા દેવોને ઉપાસકોના મિત્ર ગણામા આવતા ‘ઘૌષ્પિતા’, ‘પૃથ્વીમાતા’, ‘અગ્નિમન્ધુ’ એ નિરર્થક શબ્દો નથી મનુષ્યો ને દેવો વચ્ચે ગાઢ અંગત સમન્ધ હતો ધર્મ આખા જીવનને વ્યાપી વળેતો હતો, ને એ જ જીવનનો નિષ્પન્ના હતો, એમ દેખાય છે

ધર્મર એ જ મનુષ્યના જીવનનો એકમાત્ર આધાર છે એવી ભાવના પ્રચલિત હતી, ને માણસ એકેએક વસ્તુને માટે ધર્મરની સામે નજર નાખતો. જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો માટે પણ લોકો દેવોની પાસે પ્રાર્થના કરતા. ‘હે ભગવાન, અમને આજનો રોટલો આજે આપ,’ એ બ્રાહ્મણની પ્રાર્થનામાં વૈદિક આર્યોની ભાવના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જીવનની સામાન્ય સુખ-સગવડને માટે પણ ભગવાન પર આધાર રાખવો એ ખરા ભક્તહૃદયનું લક્ષણ છે. પાછળ અમે કહી ગયા છીએ કે વરુણની ઉપાસનામાં આપણે જોયામાં જોવી ભક્તિનાં આવશ્યક લક્ષણો જોઈએ છીએ. સગુણ અથવા પુરુષરૂપ ધર્મર પર શ્રદ્ધા, તેને વિષે પ્રેમ, તેની સેવામાં સર્વસ્વનું અર્પણ, ને પ્રપત્તિ કે શરણાગતિ વડે મોક્ષપ્રાપ્તિ, એ જો ભક્તિનો અર્થ હોય, તો એ બધાં તત્ત્વો આપણને વરુણની ઉપાસનામાં મળી રહે છે.

દસમા મહાળના ૧૫ મા ને ૫૪ મા એમ બે સૂક્તમાં પુણ્યશાળી ને સ્વર્ગવાસી પિતૃઓની સ્તુતિ કરેલી છે. વેદનાં સૂક્તોમાં તેમનું આવાહન દેવોની સાથેસાથે કરવામાં આવે છે.^૧ તેઓ સ્તુતિગાન સાંભળવા ને યજ્ઞોનો હવિ લેવા અદૃશ્ય સત્ત્વોરૂપે આવે છે એમ મનાય છે. આ પિતૃપૂજા દ્વારા સમાજની પ્રજ્ઞાશિક્ષા પ્રત્યે આદર બતાવવાનો આશય હોય એ સંભવિત છે. પણ વેદના દેહલાક અભ્યાસીઓ માને છે કે પિતૃઓને પિઝદાન અપાયાનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં ક્યાંયે જડતો નથી.^૨

વૈદિક ધર્મની સામે સામાન્યપણે એક ટીકા એ થાય છે કે એ જમાનાના લોકોને પાપનું ભાન હોય એમ વેદનાં સૂક્તો પરથી દેખાતું નથી આ મત જૂલભરેલો છે. દેવની કૃપા ને મિત્રતા ગુમાવી એસવી એ, વેદના મત અનુસાર, પાપ છે.^૩ પાપ વિષેની વેદની કલ્પના યહૂદી ધર્મના સિદ્ધાન્તને મળતી આવે છે. દેવ અથવા ધર્મરની ધ્વિષ્ટા એ જ નીતિનું ધોરણ. એ ધ્વિષ્ટા તૃપ્ત કરવામાં માણસ કયાશ કે જીણપ રાખે તેનું નામ પાપ. આપણે ધર્મરની આરાનો ભંગ કરીએ ત્યારે પાપ કયું કહેવાય. દેવો ઋતના — એટલે કે જગતની નૈતિક વ્યવસ્થાના — રક્ષક (ઋતસ્ય ગોપા) છે. તેઓ સત્કર્મ કરનારની રક્ષા કરે છે, ને દુષ્કર્મ કરનારને સજા કરે છે. માત્ર બાહ્ય વિધિઓ કરવામાં ગફતન કે કસર કરવી એનું નામ પાપ નથી. યજ્ઞયાગ કે કર્મકાંડના વિધિ ન ક્યાંથી થયેલાં પાપ એક-પ્રકારનાં છે; નીતિનિયમ તોડ્યાથી થયેલાં પાપ^૪ બીજા

પ્રકારનાં છે. માણસને મોતે કરેલાં પાપનું ભાન હોય છે એટલા માટે જ તે દેવોને રીઝવવા યત્નવાગ કરે છે. ખાસ કરીને વસ્તુની સ્તુતિમાં પાપ અને ક્ષમાપનના જે ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે તે આપણને આધુનિક ખ્રિસ્તી સિદ્ધાન્તોનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઋગ્વેદના દેવો સામાન્યપણે નીતિનિયમના રક્ષક ગણાય છે એ ખરું; છતાં એમાંના કેટલાક, મનુષ્યની જ મોટી આજ્ઞાતિ જેવા હોઈ, તેમના રાગદ્વેષ ને અહંકાર ગયા નથી હોના. અને એ બધામાં રહેલું પોટળપાણું જોઈ શકે એવા કવિઓની પણ કંઈ ખોટ નથી. એક સૂક્તમાં^૧ બતાવેલું છે કે સર્વ દેવો ને મનુષ્યો કેવા સ્વાર્થવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હોય છે. ધણા દેવોને વિધે આવી હીન કલ્પના પ્રચલિત હતી તેને લીધે વેદકાળની જૂની દેવપૂજન ધસાઈ ગઈ એમ કહી શકાય. એમ ન હોત તો, દસમા મંડળના જે સુંદર સૂક્ત (નં. ૧૧૭) માં પરોપકાર કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે^૨ ત્યાં દેવોની તેમ કરવાની આજ્ઞા છે એવું કહ્યું નથી, એ કેમ બને તે સમજી શકાતું નથી. શુદ્ધ નીતિપાલનને ટેકા આપવાનું સામર્થ્ય દેવોમાં રહ્યું દેખાતું નથી. પ્રચલિત ધર્મથી સ્વતંત્ર રીતે નીતિપાલન કરવાનો જે વિચાર બૌદ્ધ ધર્મ આગળ જતાં ફેલાવ્યો, તેનું ખીજ આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ.

૧૦. નીતિનિયમ અને સદાચાર

ઋગ્વેદમાં આપેલા નીતિ ને સદાચારના નિયમો તપાસતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઋક્તની કલ્પના ઘણી મહત્વની છે. કર્મનો જે નિયમ ભારતીય વિચારશાસ્ત્રના એક વિશિષ્ટ લક્ષણરૂપ છે તેનું પૂર્વરૂપ ઋક્તના નિયમમાં દેખાય છે. ઋક્તનો નિયમ આખા જગતમાં પ્રવર્તે છે; અને દેવો તથા મનુષ્યો બંનેએ તેનું પાલન કર્યું જ છૂટકો. જગતમાં જે નિયમ હોય, તો તેનો અમલ થયા વિના ન જ રહે. કોઈ પણ અણુધાર્યા કારણસર તેનું ફળ હિલોલોકમાં મળતું ન દેખાય, તો પરલોકમાં પણ મળતું જ જોઈએ. જ્યાં અવિચળ નિયમ હસ્તી ધરાવતો હોય, ત્યાં અવ્યવસ્થા ને અન્યાય ચાલે તોપણ થોડો જ વખત ને થોડા પ્રમાણમાં જ ચાલે. દુરાચારીની છત થાય તોપણ તે સદાકાળ ન ટકે. સદાચારીનું નાવ ભાંગે તો તેથી તેણે નિરાશ ને નાસીપાસ મવાની જરૂર નથી.

ઋત આપણને સદાચારનું ધોરણ બતાવે છે, ને સદાચારનું માપ કાઢવાનો ગજ આપે છે. તે વસ્તુમાત્રમાં અંતર્ગત એવું શાશ્વત ને સર્વવ્યાપી સારતત્ત્વ છે. તે વસ્તુમાત્રમાં વસતું સત્ય છે. અનીતિ અથવા અનૃત (અનૃ + ઋત) એટલે સત્યથી ઊલટું, અસત્ય.^૧ સત્ય અને નીતિને, એટલે કે ઋતને, માર્ગે ચાલે તે માણસ સદાચારી. નીતિમય આચરણ એ જ સાચું ધર્મ. ઋતને માર્ગે ચાલનાર સજ્જનોની રહેણી તેનું નામ વ્રતો (વ્રતાનિ).^૨ સર્વ સંજોગોમાં એકધારું વર્તન એ સદાચારી જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વેદનો સદાચારી માણસ પોતાની રહેણીકરણી બદલ્યાં કરતો નથી. ઋતના અનુશીલનનું સંપૂર્ણ દૃષ્ટાન્ત તે વરુણ છે. તે ‘ધૃતમત’ એટલે કે અવિચળ આચરણવાળો છે. જ્યારે કર્મકાંડનું મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે ‘ઋત’નો અર્થ યજ્ઞ થવા લાગ્યો.

આદર્શ જીવનનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યા પછી ઋગ્વેદસહિતા નીતિમય જીવનમાં ‘શાનો શાનો સમાવેશ થાય તેની વીગતો આપે છે. દેવોની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. કર્મકાંડના વિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા જોઈએ.^૩ માણસો ને દેવો વચ્ચે ધણો ગાઢ ને નિકટનો સંબંધ છે એમ વેદ માને છે. માણસે ધૈર્યની નજર આગળ રહીને જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનું છે. દેવો પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો હિપરાંત મનુષ્યો પ્રત્યેનાં પણ કેટલાંક કર્તવ્યો પાર પાડવાનાં રહે છે.^૪ માણસમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે. અતિથિસત્કારને મોટો સદ્ગુણ માનેલો છે. “જે દાન આપે છે તેનું ધન કદી ખૂટતું નથી...જેની પાસે અન્ન હોવા છતાં જો દરિદ્ર, દુર્બળ ને જૂખ્યા અતિથિને અન્ન આપતો નથી, મનને કહણ કરે છે, ને પોતે તેની સામે ખાઈપીને ચેન કરે છે, તેને કોઈ આશ્વાસન દેનાર મળતો નથી.”^૫ જાદુ, જ્વારણ, મારણ, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, અને વ્યભિચારને દુર્ગુણ કહી નિંદેલા છે.^૬ છૂતને નિંદ્ય ગણ્યું છે. ધૈર્યના નિયમને અનુસરતું તે સદાચાર. તેમાં મનુષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ નિયમનું ઉલ્લંઘન તે દુરાચાર. એક સંક્રાન્તમાં કહ્યું છે : “હે વરુણ ! અમારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર સામે અમે પાપ કર્યું હોય, મિત્ર કે સાથીને અન્યાય કર્યો હોય, અમારી સાથે ક્યારેક પણ રહી ગયેલા પડોશીને અથવા અજાણ્યાને પણ ધૃજ કરી હોય, તો તે પાપના અપરાધમાંથી અમને મુક્ત કરો.”^૭ કેટલાક દેવોને ગમે તેટલો હવિ કે ચાહ તેટલું બલિદાન આપવા છતાં તેમને ઋત એટલે કે પુણ્યને માર્ગેથી આડે જવા સમજાવી કે

લક્ષ્યાવી શકાતા નથી. તેમનામાં જન્મભૂં કે ડાળું, આગળ કે પાછળ, એવો કશો ભેદ દેખાતો નથી. તેઓ આંખ મીંચતા કે ઊંઘતા નથી. તેઓ વસ્તુ-માત્રનું અંતર ભેદીને જોઈ શકે છે. તેઓ સારું નરસું બંને જુએ છે, ગમે તેવી દૂરમાં દૂરની વસ્તુ પણ તેમને નજીક લાગે છે. શ્રુત્યુ પ્રત્યે તેમને અણુગમે છે, ને કોઈનું મોત નિષ્કળવનારને તેઓ દેડે છે. તેઓ જીવમાત્રને ટકાવી રાખે છે ને પોષે છે. ^૧

તપોમાર્ગનાં કેટલાંક સૂચનો પણ ઋગ્વેદમાં છે. ઇન્દ્રે તપ કરીને સ્વર્ગ જીત્યું એમ કહ્યું છે. ^૨ પણ ઋગ્વેદનો પ્રધાન સૂર તપસ્વાનો નથી. સંહિતાનાં સૂક્તોમાં આપણે માણસોને નિસર્ગનું સૌંદર્ય, તેની વિશાળતા, તેની લબ્ધતા, ને તેની કરુણતા એ સર્વમાં રાચતા ને આનંદ પામતા જોઈએ છીએ. જગતની સરસ વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા એ યજ્ઞો કરવાનો હેતુ છે. જીવન અને જગતમાંથી ઉડી આનંદ લેવાતો દેખાય છે; ને એ આનંદને કલુષિત કરે એવો દુઃખદ ખેદ કે વિપાદ હજી એમાં લગ્યો નથી. છતાં તપના કેટલાક પ્રકારો આજુ હતા ખરા. ઉપવાસ અને સંયમને વિવિધ અસૌંદરિક શક્તિઓ મેળવવાનાં સાધનરૂપ માનવામાં આવતા. ઉન્માદની અવસ્થામાં એમ પણ કહેલું છે કે દેવોએ મનુષ્યોનાં શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ^૩ તપોનિષ્ઠ મુનિઓના ઉન્માદનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ દસમા મંડળના ૧૩૬ માં સૂક્તમાં આવે છે. ^૪

હિંદુ સમાજ ચાર વર્ણોમાં વહેંચાયેલો હતો, એનો પ્રથમ ઉલ્લેખ પુરુષસૂક્ત (મંડળ ૧૦; સૂક્ત ૬૦) માં છે. ચાતુર્વર્ણ્યની આ વ્યવસ્થા કેવી કુદરતી રીતે ઉદ્ભવ પામી, એ સમજવા માટે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આર્ય વિજેતાઓ, અને ભારતવર્ણની જિતાયેલી આદિવાસી અનાર્ય જાતિઓ, એ બેની વચ્ચે લોહીના ને આનુવંશિક સંસ્કારના તીવ્ર ભેદો હતા. અસહી આર્યો બધા એક જ વર્ગ કે વર્ણના હતા; દરેક માણસ ઋત્વિજ અને સૈનિક, વેપારી ને કૃષિકાર એ સર્વનાં કામો કરતો ઋત્વિજોનો એક નોખો ને ખાસ અધિકારોવાળો વર્ગ નહોતો. જીવન જેમ જટિલ ને સંકુલ થતું ગયું તેમ તેમ આર્યોમાં વર્ણવિભાગ પડ્યા. સરસ્વતમાં દરેક માણસ કોઈની પણ દરમ્યાનગીરી વિના દેવોને હવિ આપી શકતો; છતાં ઋત્વિજો અને રાજવંશના લોકો તથા અમીરી ખવાસના માણસો આમવર્ગથી અલગ રહેવા લાગ્યા. વૈશ્ય (વિદ્ય)

રાજ્ય મૂળ તો આખી પ્રજાને માટે વપરાતો * આપણે આગળ પર જોઇશું તેમ, જ્યારે યજ્ઞોનું મહત્ત્વ વધ્યું, ને જ્યારે જીવનની વધતી જતી જટિલતાને લીધે સમાજના નિષ્ણાગો પાડ્યા જરૂરી જણાયા, ત્યારે વિદ્વાતા, યાન, તથા કર્મિત્વ ને ચિન્તનની નૈસર્ગિક શક્તિઓના આમુક કુટુંબો યજ્ઞો કરાવવાનું કામ કરવા લાગ્યા પુરોહિત એટલે આગળ જેસાડેલો વૈદિક ધર્મ વિકાસ પામીને જ્યારે નિયમમદ્ધ કર્મકાંડનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે આ કુટુંબોએ પોતાનો એક નોખો વર્ગ બનાવ્યો. આર્યોની પ્રજાનિકા સાચવી રાખવાનું મોટું કામ આ વર્ગને માથે હતું, એટલે તેને આજીવિકા માટે જીવનકલમ મા બિતરવું ન પડે એવી જોગવાઈ કરવામા આવી કેમકે જીવનના ધમસાણુમા પડેલા લોકોને નિયમ અને ચિન્તનને માટે જરૂરી એવી સ્વતંત્રતા ને કુરસદ મળવા પામે જ નહીં એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાધનામા જ નિમગ્ન રહેનારો એક નોખો વર્ગ નિર્માણ થયો. આજીવિકા એ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તોને ટેકા આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને એરોયો પુરોહિતવર્ગ નથી, પણ એક શુદ્ધિપ્રણાલિ શિષ્ટવર્ગ છે, અને પ્રજાનું ઉચ્ચતર જીવન ધરાવવાનું કામ તેને હસ્તક મોપાયેલું છે જે રાજ્યમાં આ વિદ્વાન ને નિઘારત બ્રાહ્મણોના આશ્રયદાતા જન્યો તે ક્ષત્રિયો હતા, તે તેઓ એ જમાનામા રાજ્ય ચલાવતા ક્ષત્રિય શબ્દ મૂળ 'ક્ષન' (એટલે કે 'રાજ્ય, અમય') માંથી આવેલો છે. વેદમા, અસ્તમામા, ને ધરાનના શિનાયેઓમા એ એક જ અર્થમા વપરાયેલો છે. આ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિંચાવના બાકીના પ્રજાજનોને વૈસ્ય એટલે કે આમ વર્ગમા મૂકેલા હતા. આ નિષાગ મૂળ તો ધધાને અનુસરીને પડેલો, પણ પાછળથી પેઢીકિતાર બની ગયો. સહિતાના

* યજ્ઞદિ તે વિશો યયા પ્ર દેવ વળ્લ વ્રત્તં મિનીમસિ યતિ યતિ । ક્ર. ૧, ૨૫, ૧

(હે વરુણ અમે માણસો દોષોદોષ તમારા ને કાઈ નિયમોનો ભગ કરીએ છીએ)

દામીર્વિશ સૂર્યેણ સદ્યા । ક્ર. ૨, ૧૧, ૪

(હે ઇન્દ્ર, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વજ્ર વડે તમે દાસ લોકોને ચારી નાખો.)

ઇન્દ્ર સિનીનામસિ માનુષીણાં નિત્તં દેવોનામુન પૂર્વયાત્વા । ક્ર. ૨, ૨૬, ૨

(હે ઇન્દ્ર, તમે મનુષ્યરોડની તેમજ દેવરોડની પ્રજાના અથેસાં છો)

અમિર્દાસ માનુરીપુ વિપુ । ક્ર. ૪ ૬, ૭

(મનુષ્યરોડમા અમિ રીપી વડયો)

કાળમા અમુક ધર્મા અમુક જ વર્ણના લોકો કરે એવી મર્યાદા નહોતી માણસોની અભિરુચિ કેટલી વિવિધ હતી એનો ઉદ્દેશ કરતા એક સૂત્રમા કહે છે “ હું કનિ છુ મારા પિતા વૈદ્ય છે મારી માતા દળનાગી છે ”^૧ બ્રાહ્મણવર્ગની સત્તા વધતી જતી હતી એમ સૂચનનારા વચનો પણ મળી આવે છે “ જે રાજાને ઘેર બ્રાહ્મણ પડેનો આવે છે તે રાજા પોતાના ધર્મા શાંતિ ને સુખચેતથી રહે છે, યજ્ઞનુ અન્ન હમેશા તેની પાસે પુષ્કળ આવે છે, તેને લોકો પોતાની મેળે નમન કરે છે ”^૨ જેઓ વિદ્યાના સપાદન અને દાનનુ કામ કરતા, જેઓ લજ્જતા, ને જેઓ વેપારમણુજ કરતા, તે એક સમગ્ર સમાજના અગ્રણી હતા એક તરફ આ સમાજ, અને બીજી તરફ જિતાયેના લોકો, એ એની વચ્ચે ઘણો મોટો ગાળો હતો જિતાયેના લોકોના બે મોટા વર્ગ પાડનામા આવ્યા હતા (૧) દ્રાવિડો, જેમાથી શૂદ્રોનો ‘ચોથો વર્ણ’ બન્યો, અને (૨) આદિવાસીઓ આર્ય અને દ્યુનુનો જે બેદ છે તે બે નોખી નોખી જાતિઓ વચ્ચેનો બેદ છે, ને લોટી તથા આનુવશિક સરકારોના ફરકને લીધે પડેલો છે કેનાકનુ એમ જહેલુ છે કે જે આદિવાસીઓને ધર્મોત્તર કરાવીને આર્યોએ અપનાવી લીધા તે શૂદ્રો, ને જેમને ને અપનાવતા અળગા રાખ્યા તે પચમો ૫ બીજા કેટલાક કહે છે કે આર્યો ભાગતવર્ષના દક્ષિણ ભાગમા આવ્યા તે પહેલાથી એમના સમાજમા શૂદ્રોનો નોખો વર્ગ હતો આ બે પ્રતિસ્પર્ધી દૃષ્ટનાઓમા કઈ ખરી, એ નક્કી કરવુ સહેલુ નથી

વર્ણવ્યવસ્થા વસ્તુત નથી આર્યોની કે નથી દ્રાવિડોની, પણ જે જમાનામા જુદા જુદા જાતિસમૂહોને હળીમળીને રહેવુ પડેવુ તે જમાનાની જરૂરિયાત જોઈને દાખલ કરનામા આવેલી આજે એવુ વનણ બને ગમે તે

સારે પણ એ બધેનોએ લીધા પડવાના કશા ચિહ્ન જતાવ્યાં નહીં એમણે સમાજવ્યવસ્થાની રક્ષામા ફાળો આપ્યો એ સાચુ, પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રગતિમા તેમણે મદદ કરી નહીં પણ આને લીધે કંઈ આપણને વર્ણવ્યવસ્થાની મૂળ યોજનાને નિંદવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી લિત્ત લિત્ત લોહી ને સત્કારવાળી અનેક જુદી જુદી ગતિઓ લગ્યા વિના જોડાજોડ રહી શકી તે કેવળ આ વર્ણવ્યવસ્થાને જ પ્રનાયે ખીજા દેશોની પ્રજાઓએ જિતાયેલા લોકોનુ નિકલન કાઢીને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના જે પ્રશ્નો નિકાલ આપ્યો છે, તે પ્રશ્નને ભારતનપે શાન્તિથી ઉકેલ્યો હતો યુરોપની પ્રજાઓએ જ્યાં જ્યાં ખીજા પ્રજાને હતી તાણે કરી છે ત્યાં બધે એ વિજિતોનુ માનવી તરીકેનુ ગૌરવ ભૂસી નાખવાની, ને તેમના સ્વમાનનો નાશ કરવાની, પેરવી તેમણે કરી છે પણ વર્ણવ્યવસ્થાને લીધે વેદકાળના ભારતવાસીઓ પિજેતા ને વિજિત બને પ્રજાઓની અખડિતતા તથા સ્વનત્રતા જાળવી શક્યા હતા, ને તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સપનો સન્ધ રચાવી શક્યા હતા.

૧૨. મરણોત્તર જીવન

વૈદિક આર્યોએ ભારતવર્ષમા પ્રવેશ કર્યો સારે તેમના મન બળના મર્મ ને વિજયના આનંદથી મસ્ત હતા તેમને જીવન ને તેના આસ્વાદો ગમતા એટલે મરણ પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે એ વિષયમા એમણે ઝાઝો રસ લીધો નહોતો જીવન એમને મન ઉજ્જવળ, આનંદમય, ને ચિડિયન મનની ચિંતા ને જગજોથી મુક્ત હતુ એમને મૃત્યુનો મોહ નહોતો પોતાને તથા પોતાના વશજેને મો શબ્દની આવરદા મળે એમ તેઓ ધ્વજિતતા ૧ મરણ પછીના જીવનને વિષે તેમની પાસે ખાસ કંઈ દરખાઓ કે સિદ્ધાન્તો નહોતા માત્ર ચિન્તનશીન માણુઓ સ્વર્ગ ને નરકને વિષે કંઈક જાખા, અગ્નિ પ્યાળે બાધે એ અનિનાય હતુ પુનર્જન્મની વાત હજુ છેટે હતી વૈદિક આર્યોના મનમા ખાતરી હતી કે મરણ એ કંઈ સમ્પારની સમાપ્તિ નથી જેમ રાત પછી દિવસ, તેમ મરણ પછી જીવન આવવાનુ જ ૨ જે મનુષ્યો એકવાર જન્મ્યા છે તેનો સર્વથા નાશ કદી થવાનો નથી તેઓ ન્યાય ને ક્યાક તો રહેવાના જ છે, જ્યાં થમનો અમલ આવે છે એના અથમના સૂર્યના રાજ્યમા કલ્પ્ય રહેને માણુએ હજુ, મેતની ભડકના

માર્ગા, યમને વેર વાળનારો બીપણુ દેવ કહ્યો નહોતો. પરલોક પર રાજ્ય ચલાવવાને ત્યાં પ્રવેશ કરનાર પ્રથમ મર્ત્યો તે યમ અને યમી હતાં. માણસ મરે એટલે યમના રાજ્યમાં જાય છે એમ મનાય છે. યમે આપણે માટે એક જગા ખોળી કાઢી છે; ને એ ઘર આપણી પાસેથી છીનવવાની કાઠની મગદૂર નથી. શરીરનું ખોળિયું ફૂંકી દીધા પછી આત્માને તેજસ્વી અશરીરી રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યાં યમ અને પિતૃઓ અમર બનીને રહે છે એવા દેવોના ધામમાં એ આત્મા જઈ પહોંચે છે. મૃતાત્માઓ એક નદી ને એક પુલ પાર કરીને આ સ્વર્ગમાં જાય છે એવી કલ્પના છે.^૧ દસમા મંડળના ૮૮ માં સૂક્તની ૧૫ મી ઋચ્યામાં પિતૃયાન અને દેવયાન એ બે માર્ગોના નામનિર્દેશ છે.† પ્રેતદહન અને યજ્ઞ બેમાં ધુમાડો જુદી જુદી રીતે ઉઠે ચડે છે તે પરથી આ બે માર્ગોના ભેદ પડ્યા હોવા જોઈએ, એમ એક લેખકે કહ્યું છે. પણ એ ભેદ હજુ પૂરતો વિકાસ પામેલો દેખાતો નથી.

મૃતાત્માઓ સ્વર્ગમાં યમની સાથે રહે છે ને એનખાજી કરે છે. ત્યાં તેઓ આપણા જેવી જિંદગી ગાળે છે. પૃથ્વીના આનંદોનું પૂર્ણ ને તીવ્ર રૂપ તે સ્વર્ગના આનંદ છે. “જે માણસો દાન આપે છે તેમને આ તેજસ્વી વસ્તુઓ મળે છે; સ્વર્ગમાં તેમને માટે સૂર્યો છે; તેમને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની આવરદા લંબાય છે.”^૨ મરણોત્તર જીવનના વેદમાં આપેલા ચિતારોમાં વિષય-સુખનું વર્ણન ધણું છે, એ વાત પર કેટલીકવાર ભાર દઈ, તેની ટીકા કરવામાં આવે છે. પણ ડોયસન કહે છે તેમ, “ધૃમ્મુએ પણ સ્વર્ગના રાજ્યને ઉત્સવના સંમેલનરૂપે ચીતર્યું છે, ને ત્યાં માણસો ભોજન^૩ ને સુરાપાન^૪ કરે છે એમ કહ્યું છે. ડાન્ટે અને મિલ્ટનથી પણ સ્વર્ગલોકના ચિતારો આપવાને ઇલિ-લોકના સર્વ રંગો ઉપયોગમાં લીધા વિના રહેવાતું નથી.”^૫ દેવો સોમપાનને પ્રતાપે અમર બનતા મનાય છે. દેવો જેવા બનવું એ મનુષ્યના પુરુષાર્થનું ધ્યેય ગણાય છે. કેમકે દેવદેવીઓ સ્વર્ગમાં રહી શુદ્ધ, નિર્લેખ સુખ ભોગવે છે. તેમને ભૂખતરસ લાગતી નથી. દેવો સ્ત્રી પરણતા નથી, તેમ દેવીઓ પતિને

† દ્વે સુતી અશ્વર્ણ પિતૃણામહં દેવાનમુત મર્ત્યાનામ્ ।

(અમે માણસોને મર્ત્યા પછી બે માર્ગે જતા સાંભળ્યા છે — એક પિતૃઓને માર્ગે; ને બીજે દેવોને)

કન્યાદાનમાં અપાતી નથી પરલોકના જે આદર્શભૂત વર્ણનો આપેના છે તેમાં ઇડિયોક ને મરણ પછી મળનારો પરલોક એ બેના જીવન વચ્ચેનો ભેદ દેખાઈ આવે છે સુખી દેવો સદાકાળ જીવે છે આપણે તો એમની આગળ એક દિવસના બાળક છીએ જ્યાં યમનું રાજ્ય ચાલે છે તે સ્વર્ગમાં દેવો સુખ ભોગવે છે આ પૃથ્વી પર આપણે લનાટે તો દુઃખ જ ભોગવનાનું લખાયેલું છે ત્યારે આપણે અમરપણું મેળવનાને શું કરવું? આપણે દેવોને રીઝવવા સારું યત્ન કરવા રહ્યા, કેમકે જેઓ દેવોથી ડરીને ચાલે છે તેમને સ્વર્ગમાંથી અમરત્વની ભેટ મળે છે દેવોની ઉપાસના કરનાર સદાચારી માણસ અમર બને છે “હે અગ્નિ, તમને પ્રસન્ન કરનાર માણસ સ્વર્ગમાં ચઢ બને છે”^૧ એક સનાન તે વેળાએ પણ ઊઠે છે એ માણસ ચન્દ્ર બને છે કે ચન્દ્ર જેવો બને છે? સાચા જીવો ખુનાસો આપતા લખે છે “તે ચન્દ્રના જેવો, સર્પને આલ્પનાદ આપનાર, બને છે”^૨ બીજા કહે છે કે એ ચન્દ્ર જ બને છે^૩ મરણ પછી માણસ પોતાના પિતૃઓને મળી શકે છે એમ વૈદિક આર્યો માનતા, એવું સૂચનનારા વચનો પણ છે.^૪

આપણે દેવોની ઉપાસના ન કરીએ તો શું થાય, એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમ સ્વર્ગ છે તેમ તેનાથી ઊલટું નરક — એટલે કે દુરાચારી, પાપકારી, દેવોને ન માનનારા, લોકો માટેનું નોખું સ્થાન — છે ખરું? સ્વર્ગ માત્ર પુણ્યશાળી ને સદાચારી લોકોને માટે હોય, તો દુષ્ટ માનસવાળા માણસો તો મૃત્યુ વેળાએ સાવ નાશ પણ ન પામે તેમ સ્વર્ગે પણ ન જઈ શકે એવી તેમની સ્થિતિ થાય એટલે નરક જરૂરનું મનાય છે પાપકર્મ કરનારને વરુણ અધારા ગર્ભમાં નાખે છે, ને ત્યાંથી તે માણસ કદી પાછો ફરી શકતો નથી, એમ કહેવું છે એક સૂક્તમાં એવી પ્રાર્થના કરી છે “હે ઇન્દ્ર, જે માણસ અમને ઇન્દ્ર કરે છે તેને તમે નીચના અધિકારમાં પહોંચાડો”^૫ આ અધારા ગર્ભીર સ્થાનમાં પડી અન્નપ યઈ જવું એ સજ્જ દુરાચારીને માટે નિર્મોલી હોય એમ દેખાય છે પાછળના પુરાણોમાં નરક ને તેની યાતનાઓના જેવા બેહદા વર્ણનો ઉપજાવી કાઢેના છે તેના વર્ણન વેદમાં મળતા નથી સદાચારીને સ્વર્ગવાસ, ને દુરાચારીને નરકવાસ, એ નિયમ છે પુણ્ય કરનાથી પુરસ્કાર, ને પાપ કરવાથી સજ્જ, મળે છે અજ્ઞાન માણસો મૃત્યુ પછી ધોર અધિકારથી છવાયેના જે આનંદ વિનાના લોભમાં જાય છે તે લોક તે

આપણે જોવા રહીએ છીએ તે ભૂલોક જ છે, એવો ઝોંચસનનો મત છે, પણ હું એમ માનતો નથી સસારનો એટલે કે ભવચક્રનો, અથવા સુખની ન્યૂનાધિક કક્ષાઓનો, ખ્યાલ હજુ પેદા થયેલો જોવામાં નથી આવતો સુવેદની એક સ્થિતિમાં કહ્યું છે “ તેને કરવાનું કામ તે કરી રહે છે ને ધરડો થાય છે સારે તે આ લોકમાંથી ચાલ્યો જાય છે, અહીંથી ગયા પછી તે ફરી એકવાર જન્મે છે, એ એનો ત્રીજો જન્મ છે ” દરેક માણસને ત્રણ જન્મ હોય છે, એવો જે સિદ્ધાન્ત વેદમાં છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે એ ત્રણ જન્મ તે આ પહેલો માની રૂપે બાળક તરીકે થતો, બીજો આત્મ જ્ઞાનના શિક્ષણ વડે થતો, ને ત્રીજો મરણ પછી થતો આત્મા વડે જ માણસ જન્મતો ગણાય છે, ને એ આત્મા ગતિમાન છે, એની માન્યતા આપણને જોવા મળે છે ૧ દસમા મંડળના ૫૮ માં સૂક્તમાં બેલાન દેખાતા માણસના આત્માને વૃક્ષો, આદાશ ને સરજમાંથી પાછો આવવાનું કહેલું છે અમુક અસાધારણ અવસ્થામાં આત્મા શરીરથી વિખૂટો પડીને બહાર જઈ શકે છે એમ મનાવું દેખાય છે છતાં આ બધા પરથી એમ પુરવાર નથી થતું કે વૈદિક આર્યો મુનર્જનમની કલ્પનાથી વાકેફ હતા

૧૨. ઉપસંહાર

સહિતાના સૂત્રો એ પાછળના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે એ સૂક્તોમાં જે કર્મકાંડના વિધિઓના સૂચનો છે તેના ૫૦ બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં ભાર દીધેલો છે, જ્યારે એમાંના તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વચર્ચાના ઉત્તેજોને ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધા છે ને એ દિશામાં આગળ પ્રયાણ કર્યું છે ભગવદ્ગીતાનો ભકિતયોગ એ વરુણોપાસનાનું જ ઉચ્ચતર રૂપ છે કર્મનો મહાસિદ્ધાન્ત હજુ ઋતરૂપે બાલ્યાવસ્થામાં છે સમુદ્રના પાણી પર તરતા દ્વિરપ્તયર્ગર્ભની કલ્પનાના તર્કશુદ્ધ વિકાસમાંથી જ, પુરુષ ને પ્રકૃતિના બેદવાગુ દ્વિતનાદી સાખ્ય દર્શન પેદા થયેલું છે યજ્ઞ કરવાથી કે વેદમંત્રો ગાવાથી કે સોમરસના પાનથી ઉન્માદ કે અભાનોર્મિની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને એની સ્થિતિમાં આપણે સ્વર્ગની ભવ્યતાઓ નિહાળી શકીએ છીએ, એવા જે વર્ણનો આવે છે તે આપણને યોગની સમાધિની અમુક અવસ્થાઓનું સ્મરણ કરાવે છે, જોમાં યોગીને અવાજો સભળાય છે ને અનૌકિક દ્રશ્યો દેખાય છે

ખંડ ૨ : અથર્વવેદ અને બ્રાહ્મણો

અથર્વવેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ — સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ — અથર્વવેદનો અતિ-પ્રાચીન ને અભૂતપૂર્વ ધર્મ — જાદુ અને ગૂઢવાદ — યજુર્વેદ — બ્રાહ્મણો — તેમાંનો યજ્ઞ અને રત્નતિનો ધર્મ — પુરોહિતનું પ્રાણલય — વેદનું પ્રામાણ્ય — મૃદ્ધિવિજ્ઞાન — નીતિનિયમ અને સદાચાર — વર્ણવ્યવસ્થા — મરણોત્તર જીવન.

૧. અથર્વવેદ

“ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનું અતિશય ગોટાળાવાળું રૂપ; આગકા મુગનાં દેવદેવીઓમાં સેગભેગ ને અધાધૂંધી; નવા, અને હવે પૂરા થયેલા, દેવમંડળમાં એ સર્વનો સમાવેશ; વિચિત્ર દેવોનો નવો પ્રવેશ; ઘેર પાતનાવાળા નરકની હસ્તીનો સ્વીકાર; ધણાં દેવદેવીને બદલે, સર્વ દેવોના તેમજ પ્રકૃતિના પણ પ્રતિનિધિરૂપ એક દેવની સ્થાપના; જનશુમારણુ આદિ ખૂરાં કામો માટે અભિચારના મન્ત્રો, ને સારાં કામો માટે શુભ મન્ત્રો; ‘જેને હું ધિક્કારું છું ને જેઓ મને ધિક્કારે છે’ તેમની સામે સ્થાપના મન્ત્રો; સંતતિ મેળવવા માટે, આવરદા લંબાવવા માટે, કૂડા જાદુનું નિવારણ કરવા માટે, ઝેર અને ખીજ રોગ સામે સાવચેતી માટે, જાદુ ને મંતરજંતર; યજ્ઞના ‘ઉચ્છિષ્ટ’ને દેવપદે પહોંચાડવાથી સચિત થતા કર્મેકાંડ વિષેના આદરનો, ગતિમાત્રને રૂપે એટલી હદ સુધીનો, અતિરેક; સાપ, રોગ, નિદ્રા, કાલ, અને તારાઓની સ્તુતિઓ; મન્ત્રો વડે પુરોહિતને હેરાન કરનાર સામે અભિશાપનાં વચનો;”^૧
— ઋગ્વેદના પદન પછી અથર્વવેદ વાંચીએ એનાથી મન પર પડતી છાપનો ચિતાર સંક્ષેપમાં ઉપર આપ્યો છે.^૨ ઋગ્વેદમાં પણ મતરજંતર, જાદુ, જનશુમારણુ, ને અભિચારનાં વચનો, તથા જડ નિર્જીવ વસ્તુઓ, અસુરો ને રાક્ષસોની સ્તુતિનાં સૂક્તો, જોવા તો મળે છે. ઘરમાં સૂતેલાં માણુને

નાખનાના ચોરના મન્ત્રો, ભૂતપ્રેત આદિને સ્ત્રીઓની કસુનાવડ કરાવતા રોકવાના મન્ત્રો,^૧ અને રોગ કાઢવાના મન્ત્રો^૨ પણ તેમા મળી આવે છે આમ ઋગ્વેદના કાળમા જાદુ, જતરમતર ને અભિચાર ચાલતા ખરા, પણ વૈદિક ઋષિઓએ તેને ઉત્તેજન કે માન્યતા આપ્યા નહોતા ઋગ્વેદમા એ વસ્તુઓના છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો આવે છે તે જાણે પાછળથી ઉમેરેલા હોય એના દેખાપ છે, જ્યારે અથર્વવેદમા તો મુખ્ય વિષય જ એ છે

અથર્વવેદનો જે વિચિત્ર ધર્મ છે તે ઋગ્વેદના ધર્મ કરતા જૂનો છે, એ વિશે શકા નથી, માત્ર અથર્વવેદની સહિતા પાછળથી રચાયેલી વૈદિક આર્યો જેમ હિંદુસ્તાનમા આગળ વધતા ગયા તેમ તેમને જગલી, અસરમરી ને અણસુધરેલી જાતિઓનો બેટો થયો એ જાતિઓ સાપ અને નાગ, વૃક્ષ અને પાપાણુને પૂજનારી હતી કોઈ પણ સમાજને અસરકૃત ને અર્ધસરકૃત પ્રજાસમૂહોની વચ્ચે રહીને પણ પોતાની પ્રગતિશીલ સુધારાની સ્થિતિ ટકાવી રાખવી હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે તેણે નવી સ્થિતિને પહોંચી વળવા કાં તો એ પ્રજાઓને છૂટી તાબે કરવી રહી, અથવા તેમને પોતાની સરકૃતિના મૂળતરવો શીખનારા રહ્યા આપણી આગળ ત્રણ જ રસ્તા ખુલ્યા હોય છે — કા તો જગતી પરોશીઓનું નિકલન કાઢવું, અથવા તેમને પોતાના પરિવારમા સમાવી લઈ સરકારની ઊંચી કક્ષાએ ચડાવના, અથવા તો તેઓ આપણા પર બોટો હલ્લો લાવી પોતાની વિશાળ સખ્યામા આપણી નાની સખ્યાને ડુબાડી દે તે સહન કરવું આપેલો માટે પહેલો રસ્તો અશક્ય હતો, કેમકે તેમની સખ્યા પ્રમાણુમા ઘણી ઓછી હતી ઊંચા ખનાસ અને સરકારનું અભિમાન તેમને ત્રીજો રસ્તો લેના રોકવું હતું એટલે માત્ર બીજો રસ્તો જ તેમને માટે ખુલ્લો હતો તે તેમણે સ્વીકાર્યો ઋગ્વેદમા ગૌરવર્ણુ આર્યો ને કાળી આમડીનાળા દસ્યુઓ વચ્ચેના સત્તર્પનો યુગ વર્ણુલ્યો છે એ સત્તર્પને ભારતીય પુરાણકથાઓએ દેરાસુરસામનું રૂપ આપ્યું છે અથર્વવેદમા જે યુગનો ચિતાર આપ્યો છે તે યુગમા એ સત્તર્પ શમી ગયો છે, ને બે કેમો માહોમાહે આપને કરીને સપથી રહેના મથે છે આ બાધછોડની વૃત્તિને લીધે આદિવાસી ભોડોનો ધર્મ તો ઉન્નત થયો, પણ વૈદિક ધર્મમા જાદુ, જતરમતર ને અભિચાર દાખર થવાથી તેની અવનતિ થવા પામી ભૂત પ્રેત પિશાચ, તારા, વૃક્ષો ને પરિતોની

પૂજા, તથા જંગલવાસી કોમોના બીજા વહેમો વૈદિક ધર્મમાં ધૂસી ગયાં. વૈદિક આર્યોએ અણુસુધરેલા લોકોને કેળવવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તેને પરિણામે, તેઓ પોતે જે આદર્શ ફેલાવવા મથતા હતા તે આદર્શમાં જ સડો પડે. અર્થવેદના મન્ત્રસંચયના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં જ્ઞાનમંદીર કહે છે : “ જારણુ મારણુ વશીકરણુ વગેરે અભિચારો પણ હિંદુ ધર્મનું અંગ છે. તે પવિત્રમાં પવિત્ર વૈદિક વિધિઓની અંદર ધૂસી ગયેલા, ને તેમાં ઊંડા ઊતરીને ભળી ગયા હતા. લોકપ્રિય ધર્મ અને વહેમોના વિશાળ પ્રવાહ, અમણિત વહેણોમાં થઈને, બ્રાહ્મણ પુરોહિતોએ ઉપદેશોના ધર્મમાં ભળી ગયો હતો. અને એમ માની શકાય કે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓની આસપાસ લૌકિક માન્યતાઓના જે થર ધાડા જમી ગયા હતા તે થરને ખસેડી પોતાના મૂળ ધર્મને શુદ્ધ બનાવવાનું કામ કરવાની શક્તિ એ પુરોહિતોમાં રહી નહોતી; એટલું જ નહીં પણ એમ કરવામાં એમને પોતાનો લાલ દેખાયો હોય એ પણ જરાયે સંભવિત નથી. ”^૧ દુનિયાના નબળા લોકો સખળા ઉપર કેવાં વેર વાળી શકે છે તેનો આ નમૂનો છે. હિંદુ ધર્મ શંભુભેળા જેવો કેમ છે તેનો ખુલાસો અહીં મળે છે. જંગલી વહેમોની લમતી કલ્પનાઓથી માંડીને ગજનગામી વિચારોના ઊંચામાં ઊંચા જ્ઞાનદર્શન લગીની, વિચાર અને માન્યતાની, સર્વ વચલી કક્ષાઓને તેણે પોતામાં સમાવી લીધેલી છે. આર્યધર્મ છેક આરંભથી પોતાનો વિસ્તાર વધારતો હતો; સાથે પોતાનો વિકાસ પણ સાધતો હતો, અને સહિષ્ણુ હતો. તેના વિકાસ દરમ્યાન તેને જે નવી શક્તિઓ મળતી ગઈ તેને અનુકૂળતા કરી આપી તેનો તે પોતાના દેહમાં સમાસ કરતો ગયો. આમાં આપણે એની સાચી નમ્રતા ને સહુદયતા જોઈ શકીએ છીએ. નીચલી કોટિના ધર્મો પ્રત્યે આંખ મીંચી, તેમની જોડે લડી, તેમનું નિકંદન કાઢવાનું હિંદીઓને રુચું નહીં. પોતાનો ધર્મ એ જ એકમાત્ર સાચો ધર્મ છે, એવો ધર્માન્ધપણાને ગર્વ તેમનામાં હતો નહીં. કોઈ દેવ મનુષ્યના મનને અમુક રીતે સન્તોષ આપતો હોય, તો તે એક પ્રકારનું સત્ય છે. સંપૂર્ણ સત્ય કોઈના હાથમાં આવી શકે એમ નથી. તે ક્રમે ક્રમે, અંશતઃ, અને અમુક સમય પૂરતું જ, પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ એ લોકો ભૂલી ગયા કે અસહિષ્ણુના એ પણ કેટલીકવાર સહયુગ થઈ પડે છે. ‘ જોડું નાણું સાચા નાણાને ચણલમાંથી હાંકી કાઢે છે, ’ એ પ્રકારનો નિયમ જેમ અર્ધશાસ્ત્રમાં છે તેમ ધર્મમાં પણ

છે ત્યારે આર્ય અને અનાર્ય ધર્મ — એક સરકારી ને બીજો અસરકારી, એક સારો ને બીજો ખૂરો — બેગા થયા ત્યારે સારાને ચવણુમાથી લાકી કાઢવાનું વચણ ખૂરાએ બતાવ્યું

૨. અર્થર્થવેદના દેવો

અર્થર્થવેદનો ધર્મ તે અતિપ્રાચીન, અર્ધમઠ્ઠ મનુષ્યનો ધર્મ છે એના માણસને જગત આકાર મિનાના ભૂતપ્રેત અને મિનાશકારી સર્વોથી ભરેલું લાગે છે. પોતે કુદરતના નગોની સામે અસહાય છે, ને પોતાનું જીવન પગલે પગલે મોતના પગલમા સપડાનાનો ભય દોઈ મોત ક્યારે આવી પડશે એની ખમર પડતી નથી, — એવું જ્ઞાન તેને થાય છે ત્યારે તે મૃત્યુ ને વ્યાધિ, અનાદૃષ્ટિ ને ધરતીક્રમ એ સર્વ ક્ષેત્રોમા પોતાની કલ્પનાના ઘોડાને દોડાવી મૂકે છે. તેની નજરે આખું જગત ભૂતપ્રેત ને દેવદેવીઓથી ભરેલું દેખાય છે, અને જગત પર જે આક્રમો ને ઉત્પાતો આવી પડે છે તે બધા એ અસત્યુષ્ટ સર્વોએ નાખેના છે એમ જ તે માને છે. માણસ માદો પડે ત્યારે વેદને નહીં પણ જુનાને જોનાનવામા આવે છે, ને જુવો દરદીનો વળગાડ કાઢવા મતરજતર, દોરાધાગા વગેરે કરે છે.^૧ બપુદર શક્તિઓને તો માણસનું કે જનનરતું લોહી રેડીને આપેના બિદાનથી જ શાન્ત પાડી શકાતી માણસના મનમા રહેલી મોતની બીક વહેમને માટે દરનામ મોકળા મૂકી દીધા. શ્રીમતી રંગોબીન લખે છે “ઋગ્વેદના ઋષિઓ તેજસ્વી, પ્રસન્ન ને કલ્યાણકારી દેવમગ્નની, વિશ્વાસ અને આભારપૂર્વક, સ્તુતિ કરતા જાણે એ દેવમગ્નના મિત્રોથી દગરપે આપણે અર્થર્થવેદમા મિથિત ને અણુગમે ઉપજાવે એવો, ભૂડી કિકિયારી પાડનારો, અસુરનર્મ જોઈએ છીએ, અને તે માણસોના મનમા ઉપજાવે છે તેના ભય ને થયરાટ આર્યોની કલ્પનામાથી તો કદી નીપજ્યા નથી.”^૨ અર્થર્થવેદનો ધર્મ એ આર્ય ને અનાર્ય આદર્શોનું સમિશ્રણ છે. ઋગ્વેદ ને અર્થર્થવેદની જાનનાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતા બીજીનીએ લખ્યું છે “ઋગ્વેદમા દેવની ઉપાસના કરતી વેળા મનુષ્યના મનમા પૂજ્યભાવમિશ્રિત ભય બિપજતો ખરો, પણ સાથે પ્રેમ ને વિશ્વાસ પણ બિપજતા તેમની જે ઉપાસના કરવામા આવતી તેને લીધે ઉપસકનું મન પણ ઉત્તમ મનનું ‘રાક્ષસ’ એ સામાન્ય નામે

ઓળખાતા દાનવો અસુરો વગેરે ત્રાસજનક હતા, તેમને દેવો મનુષ્યોથી છેડા રાખતા ને તેમનો સહાર કરતા અર્થવેદના દેવો વિશે મનુષ્યો એક પ્રકારનો દાસ્યુ ભવ્ય એવે છે, અને એ શક્તિઓનો કોપ ટાળવો જોઈએ, ને તેમની કૃપા મેળવવા મથવું જોઈએ, એમ માને છે અર્થવેદમાં અને વર્ગ અને દરજ્જાનાળી, ભૂત પ્રેત પિશાચ અસુર આદિની મોગી સેનાના નામો આવે છે તેમને સીધું સંબોધન કરીને તેમની સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેમને રીઝવવા માટે, ને હાનિ કરતા રોકાઈ જવા સમજાવવા માટે પગે પડીને વીનવેના છે ઋગ્વેદના મન્ત્રો (સૂચાઓ) ભક્તિના સાવન છે, અર્થવેદમાં તે વહેમના સાધન બની ગયા છે જૂના વખતમાં મનુષ્યો વિશે દેવોના મનમાં જે સદ્ભાવ હતો તેનાથી પ્રેરણાને તેઓ મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની ભેટો આપતા હવે અર્થવેદના મન્ત્રો ઉચ્ચારીને દેવોના હાથમાંથી તેમની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ એ પરાણે પાવવામાં આવે છે, અથવા તો મત્રમાં રહેલી અમલકારિક શક્તિને લીધે જ તેનો ઉચ્ચાર કરનારની ઈચ્છાઓ તૃપ્ત થાય છે અર્થવેદમાં જે અતરંગતર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે તે એની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશેષતા છે એ મન્ત્રો કા તો લાભ મેળવવા માગનાર પોતે બોલે છે, અથવા તો અભિચારપ્રયોગમાં કુશળ એવો કોઈ માનત્રિક કે ભુવો તેની વતી બોલે છે એમ કરીને હરેક જાનના લાભ મેળવનારો ને જાનજાતની ધારણાઓ પાર પાડવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે અર્થવેદના કેનાક મન્ત્રોમાં કોઈ એક જ વિધિ કે ક્રિયા લઈ તેની સ્તુતિ કરેલી છે, ઋગ્વેદના પવમાન સૂક્તોમાં સોમની સ્તુતિ કરેલી છે એને લગભગ મળતો સૂર આમાં છે ચિન્તનથી ભરેના ને તત્ત્વદર્શનની ઝખના દર્શાવનારા સૂક્તોની પણ ખોલ નથી પણ પ્રથમ વેળી પછીના યુગોમાં હિંદુ ધર્મનો જે વિકાસ થયો પામેનો તેનો વિચાર કરના, અર્થવેદમાં આ બીજા પ્રકારના સૂક્તોની અપ્પા ઘણી મોગી હોવાની અપેક્ષા સહેજે રખાય પણ એ અપ્પા એવી મોગી વસ્તુ નથી મુખ્યત્વે એમ દેખાય છે કે અર્થ એ પુરોહિતે એ રચેનો ને પ્રવચિતો ધર્મ નહીં, પણ લોકોમાં અનાયામે પ્રચલિત એવો ધર્મ હતો અને વેદમંત્રથી આધુનિક યુગ સુધીના સક્રમણનો ઇનિદામ તપાસીએ તો, અર્થવેદનો ધર્મ એ ઇન્દ્રધનુર્વજા જ્ય અદ્વૈત-જ્ઞાનનું નહીં, પણ અજ્ઞાન જનમમૂડના બેદા મૂર્તિપૂજાઓ ને વહેમોનું, પૂર્વરૂપ છે "૧" ૧૮૭

મતર અને અભિચારપ્રયોગ પર બાળકના જેવો વિશ્વાસ રાખનારો, ને જાદુથી ભરેલો, ધર્મ આ કાળમાં શુદ્ધતર વેદધર્મને ખસેડી તેનું સ્થાન લે છે જૂતપ્રેતને ભગાડનારા ને અકુશમાં રાખનારા માન્નિકને ભુવા સમાજમાં શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કરે છે તપ વડે કુદરત પર કાબુ મેળવનાર મોટા તપસ્વીઓના દષ્ટાન્તો આપણે સાબળીએ છીએ તેઓ પોતાની કઠોર તપસ્યા વડે કુદરતના બળોને પોતાના તાબામાં આણે છે દેહદહન કરીને અભાનોર્મિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ વાત એ કાળમાં સારી પેઢે જાણીતી હતી માણસ જાદુના ગ્રાસ સામર્થ્ય વડે દૈવી શક્તિમાં હિસ્સો મેળવી શકે છે જાદુ ને જતરમતરમાં પાવરધા માણસોને વૈદિક ઋષિઓએ સત્કાર્યો, ને એમના ધધાને ગૌરવ આપ્યું, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાદુ અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર એ વચ્ચે થોડા જ વખતમાં લોકોના મનમાં સભ્રમ પેદા થયો. પચામિની વચ્ચોવચ્ચ એસવું, એક પગે ઊભા રહેવું, એક હાથ માથા ઉપર ઊંચો કરી રાખવો, એ વસ્તુઓ સાધારણ યર્ષ પડી અને લોકો એ બધું દેહદહન કુદરતના બળો પર હુકમ ચલાવના માટે ને દેવો પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવના માટે કરતા યર્ષ ગયા.

ભારતવર્ષના વહેંચી પ્રજાસમૂહોમાં કેવી અસુરપૂજા ને મેવી વિદ્યા વ્યાપતી તેનો ખ્યાલ અર્ચરવેદ આપણને આપે છે એ ખરું, પણ કેટલાક વિષયોમાં તે ઋગ્વેદ કરતા આગળ વધેલો છે, ને તેના કેટલાક અંશો ઉપનિષદો ને બ્રાહ્મણોને મળતા આવે છે એમાં કાળ (સમય), કામ (પ્રણય), અને રક્ષ (આધાર) ની સ્તુતિ કરેલી છે એ સદુમાં મોટો રક્ષ છે તે પરમ ને અન્તિમ તત્ત્વ છે તેને પ્રજાપતિ, પુરુષ, બ્રહ્મ એમાંથી ગમે તે નામે ઓળખવામાં આવે છે દિક્, કાવ, દેવો, વેદો, અને નૈતિક શક્તિઓ એ બધું રક્ષમાં સમાઈ ગયેલું છે^૨ રદ્ર પશુનો દેવ છે, અને વેદકાળનો ધર્મ તથા પાછળની શિવપૂજા એ બેનું અનુસંધાન કરનારી કડીરૂપ છે ઋગ્વેદમાં 'શિવ'નો અર્થ શુભ અથવા મગન એટલો જ થાય છે, ત્યાં એ દેવના નામનો સૂચક નથી ઋગ્વેદમાં રદ્ર એ પશુઓનો નાશ કરનાર ત્રાસદાયક દેવ છે^૨ અર્ચરવેદમાં તે પશુઓનો રક્ષક ને સ્વામી — પશુપતિ — છે પ્રાણ ને પ્રકૃતિમાં ચૈતન્ય પૂગનાર તત્ત્વ કહીને તેની સ્તુતિ કરેલી છે^૩ ભારતવર્ષની પાછળની અધ્યાત્મચિંતામાં પ્રાણોપાસના ને પ્રાણનિયમનને જે મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયું

છે તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. ઋગ્વેદમાં જે બ્રાહ્મણો ઉલ્લેખ છે તેનું જ કદાચ આ વિકાસ પામેલું રૂપ હોય. ઋગ્વેદમાં દેવ અને દેવીઓ બને હતાં ખરાં, પણ દેવો વધારે આગળપડ્યા હતા. અથર્વવેદમાં એ ક્રમ ઊલટો થઈ ગયો છે. તાન્ત્રિક દર્શનોમાં જૈણ તત્ત્વને પાથારૂપ ગણ્યું છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અથર્વવેદમાં ગાયત્રી પવિત્રતા સ્વીકારી છે, અને બ્રહ્મજોક્તો નામનિર્દેશ કરેલો છે.^૧ નરકને 'નરક' એ ઘટતે નામે ઓગળવામાં આવે છે. ભીષણ ત્રાસ અને થાતનાઓથી ભરેલું નરક લોકોને હીકહીક પરિચિત હોય એમ લાગે છે.^૨

અથર્વવેદના જાદુવાળા ભાગ ઉપર પણ આર્યોની અસર પડેલી દેખાઈ આવે છે. જાદુ માનવો ને ચક્ષાવવો જ હોય, તો એથી પછીનું સારામાં સારું પગલું એ છે કે એ જાદુને શુદ્ધતર બનાવવો. એટલે ખરાબ જાદુને નિંદેલો છે, ને સારા જાદુને ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઘણા અભિચારપ્રયોગો કુટુંબ અને ગામના જીવનમાં મેળ અને એકરાગને ઉત્તેજન આપનારા છે. ભારતવર્ષના જે ભાગોમાં આર્યોની અસર પહોંચી નથી તેમાં ટકી રહેલા જંગલી ને પશુહિંસાવાળા યજ્ઞોને નિંદા છે. અથર્વવેદનું જૂનું નામ હતું 'અથર્વાગિરસ'. તે બતાવે છે કે એમાં બે જુદાજુદા થર હતા — એક અથર્વનરો, ને બીજો અંગિરસનો. અથર્વનવાળા ભાગનો સંબંધ રોગોપચાર માટે કરાતા શુભ પ્રયોગો સાથે હતો.^૩ એથી ઊલટા, મેક્ષા પ્રયોગો તે અંગિરસ શાખાના હતા. પહેલો ભાગ તે વૈદક, ને બીજો તે જંતરમંતર છે; અને એ બે ભાગ સેળમેળ થઈ ગયેલા છે.

અથર્વવેદ એ આટલી બધી માંડવાળનું પરિણામ હોઈ, તેને વેદ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવનાં સારી પેઢે મુસીબત પડી હતી.^૪ તેના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાઈ, કેમકે જાદુ ને જંતરમંતર એ તેનું મુખ્ય અંગ હતું. તેણે હિંદુસ્તાનમાં નિરાશાવાદની વૃત્તિ વધવામાં ફાળો આપ્યો. માણસો અમુરો ને ખૂનપ્રેત પર આરંધા રાખે ને છતાં જીવનનો આનંદ ટકાવી શકે એમ બને નહીં. માણસને પોતાની આસપાસ રાક્ષસો જ દેખાયાં કરે તો તે ગિંદગીથી થયરે. અથર્વવેદને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે તેણે હિંદુસ્તાનમાં ચિંતાનના વિકાસ માટે રસ્તો તૈયાર કરવામાં મદદ કરી હતી.

૩. યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણો

તત્ત્વચિંતનના ઇતિહાસમાં સર્જન અને સમીક્ષાના યુગ એક પછી એક

વારાહરતી આવ્યાં કરે છે. ઊંડી ને જ્વલંત શ્રદ્ધાના યુગો પછી શુષ્કતા ને કૃત્રિમતાના યુગ આવે છે. આપણે ઋગ્વેદ છોડીને યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા બ્રાહ્મણો પર આવીએ છીએ ત્યાં વાતાવરણ બદલાયેલું લાગે છે. ઋગ્વેદની સ્મૃતિ ને સાદાઈ ને બદલે આ પછીના ગ્રંથોમાં ભાવહીનતા ને કૃત્રિમતા દેખા દે છે. ધર્મના પ્રાચુર્ય એવી જ હૃદયની ભાવના, તે એમાં ગૌણ રથાન લે છે; ને ધર્મના બાહ્ય કલેવરને તથા કર્મકાંડને ભારે મહત્ત્વ મળે છે. રતોત્ર-સચ્ચોની જરૂર જણાય છે. સામાજિક આર્થના કરવાનો ને તેમાં વેદમન્ત્રો ગાવાનો રિવાજ પડે છે. ઋગ્વેદમાંથી સૂક્તો લઈ તેને યજ્ઞના કામમાં અનુકૂળ પડે એવે ક્રમે ગોઠવવામાં આવે છે. પુરોહિત કર્તાદિર્તા બને છે. યજ્ઞની વેદી રચવાની હોય કે એવા બીજા પ્રસંગો હોય ત્યારે ઉચ્ચારવાના ખાસ મન્ત્રો યજુર્વેદમાં આપેલા છે; અને સામવેદમાં યજ્ઞ વેળાએ ગાવાનાં ગાન આપેલાં છે. આ બે વેદની ચર્ચા બ્રાહ્મણોની સાથે કરી શકાય એમ છે, કેમકે એ બધામાં યજ્ઞના વિધિઓની ને યજ્ઞ વેળા બોલવાના મન્ત્રોની જ ચર્ચા કરેલી છે. યજુર્વેદનો ધર્મ એ યજ્ઞયાગથી ભરેલો યાત્રિક કર્મકાંડ છે. ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનું મેહું ટોળું બાહ્ય વિધિઓની વિશાળ ને અટપટી યોજના ચલાવે છે. એ વિધિઓમાં ધણું રહસ્ય હોઈ તે મહત્ત્વના છે એમ માનવામાં આવે છે, ને તેની ક્રીડામાં ક્રીડા વીગતને ભારેમાં ભારે વજન અપાય છે. યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડના આવ્યા યુગબાવનારા વાતાવરણમાં સાચી ધાર્મિક ભાવના ટકી શકી નહીં. આદર્શની પૂજા, ને પાપનું ભાન, એ બે લક્ષણવાળી ધાર્મિક ભાવનાનો આ યુગમાં અભાવ દેખાય છે. પ્રત્યેક સ્તુતિવચનની સાથે અમુક વિધિ જોડેલો હોય છે, અને તેનું ધ્યેય કંઈક અર્થસાધ સાધવાનું હોય છે. યજુર્વેદના મન્ત્રો સંસારની વસ્તુઓ મેળવવા માટે કરેલી નજીની વિનવણીઓની શુષ્ક ને નીરસ પુનરુક્તિઓથી ભરેલા છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો યુગ તથા બીજા વેદો ને બ્રાહ્મણોનો યુગ બેની વચ્ચે આપણે ચોખ્ખો બેદ પાડી નથી શકતા; કેમકે જે વૃત્તિઓ પાછળના ગ્રંથોમાં પ્રબળ થઈ પડી તે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પણ મોજૂદ તો હતી જ. આપણે અમુક અંશે નિશ્ચય-પૂર્વક એટલું કહી શકીએ કે બ્રાહ્મણગ્રંથોના કરતાં ઋગ્વેદનાં મોટા ભાગનાં સૂક્તો વધારે પ્રાચીન યુગનાં છે.

૪. યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણના દેવો

બ્રાહ્મણો એ વેદનો ખીજો ભાગ છે. યજુર્વિધિઓની અટપડી વીગતોમા પુરોહિતોને માર્ગદર્શન કરાવનાના ધરાદાયી રચેના એ પાઠ્ય પુસ્તકો છે. ઐતરેય અને શનપથ એમા મુખ્ય છે. યજુર્વિધિઓના અર્થો ઘટાવી બતાવનામા વીગતો પરત્વે મતભેદ પડ્યા, તેને લીધે બ્રાહ્મણોની અનેક શાખાઓ થઈ આ યુગમા ધર્મના સ્વરૂપમા મહત્વના ફેરફારો થયા, ને તેણે ધર્મના ભાગે ઇતિહાસ પર કાયમની અસર કરી છે. યજુ પર ભાર વર્ણાશ્રમધર્મનું પાનન, વેદનું નિલ્પતન, તથા ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનું પ્રાબલ્ય, એ સર્વ આ યુગની વસ્તુઓ છે.

આ કાળમા વૈદિક દેવમંડળમાં જે ઉમેરા થયા તેની નોંધ લઇને આપણે શરૂઆત કરીએ. યજુર્વેદમા વિષ્ણુનું મહત્વ વધુ. શનપથ બ્રાહ્મણે એને યજુની સાક્ષાત્ ભૂતિ બનાવ્યો.^૧ નારાયણ એ નામ પણ એમા આવે છે પણ નારાયણ અને વિષ્ણુનો સમઘ જોડેયો છે તે તો તૈત્તિરીય આરણ્યકમા જ શિવ આ કાળમા દેખા દે છે, અને કૌપીનકિ બ્રાહ્મણમા એના અનેક નામ આપેલા છે.^૨ રૂઢ હવે કલ્યાણકારી રૂપ ધારણ કરે છે, ને ગિરિશ એ નામે ઓળખાય છે.^૩ ઋગ્વેદનો પ્રજાપતિ હવે દેવાધિદેવ અને સૃષ્ટિનો સરજનહાર બને છે. એ પ્રજાપતિ અને ત્રિશંકર્મા બે એક જ દેવના નામ છે એમ બતાવવામા આવે છે.^૪ એકેશ્વરવાદને હિતેજન આપનામા આવે છે. અગ્નિનું મહત્વ ઘણું મનાય છે. વેદમન્ત્રોનો દેવ બ્રહ્માણ્વસ્પતિ તે મન્ત્રોચ્ચારણનો નેતા ને યજુર્વિધિઓનો યોજક બને છે. ઋગ્વેદમા ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ દેવને હિદેશીને હિચ્ચારેયો મન્ત્ર કે સ્તુતિચ્ચન એટલો જ છે.^૫ ઋષિને સૂક્ત રચનામા મદદ કરનારી, મન કે આત્માની શક્તિ, એવો જે એનો અર્થ હતો તે બદલાઈને, જે વસ્તુ મેળવનાને સ્તુતિ કરી હોય તે, એવો અર્થ થઈ ગયો. આગળ જતા, ‘આર્ચનાનું કારણ’ એ એનો અર્થ

* અસારિ તે હસિવો વ્રત્ર નવ્યમ્ । ક. ૪, ૧૬ ૨૧

(હે ઈન્દ્ર, તમારુ આ નવુ સ્તોત્ર કર્યું છે)

આદિત્યા દ્વા મુદાનર હમા વ્રદ્ય અસ્યમાનાનિ નિન્વત । ક. ૧૦ ૬૬, ૧૨.

(હે આદિત્ય અને રુદ્ર ! તમે બારે હદાર છે. આ મૂળ રચવાની પ્રેરણા તમે કરી છે)

મટીને 'યજ્ઞની શક્તિ' એવો અર્થ થવા લાગ્યો. અને બ્રાહ્મણોમાં આખું વિશ્વ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ગણાવ્યું છે, એટલે બ્રહ્મનો અર્થ છેવટે સૃષ્ટિનું સર્જન કરનારી શક્તિ એવો થવા લાગ્યો.^૧

બ્રાહ્મણગ્રંથોનો ધર્મ નર્મ કર્મકાંડનો હતો. વેદનાં સૂક્તોમાં જે કવિત્વની ઝલક અને હૃદયનો ઉત્સાહ હતાં તે અહીં અલોપ થઈ ગયાં છે. પ્રાર્થના એટલે મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ અથવા પવિત્ર સૂત્રોનો પાઠ, એવો અર્થ થવા લાગ્યો છે. દેવને નમૃત કરી તેની પાસે ધાર્મ્ય કામ કરાવવા માટે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારીને વિનવણીઓ કરાવવાની જરૂર મનાવા લાગી. શબ્દો તે માત્ર ગૂઢ અકળ શક્તિવાળા કૃત્રિમ અવાજો થઈ પડ્યા. પોતે પૃથ્વી પર વિચરતો મનુષ્યદેવ છે એવા ગૌરવનો દાવો કરનાર ઋત્વિજ સિવાય કોઈએ લખાણોના ગૂઢ અર્થ સમજી શક્યું નહીં. માણસોની એકમાત્ર આકાંક્ષા દેવોના જેવા અમર બનવાની હતી; ને દેવો યજ્ઞ કરીને એ પદ પામ્યા છે એમ મનાવા લાગ્યું.^૨ આખું વિશ્વ યજ્ઞના પ્રભાવને વશ છે; યજ્ઞ ન થાય તો સૂરજ ન ઊગે; સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર માણસ, ઈન્દ્રને પદચ્યુત કરી, સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રાસન લઈ શકે છે; એવી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ. યજ્ઞોથી દેવો રીઝતા ને માણસોને લાભ થતો. યજ્ઞને લીધે દેવો મનુષ્યના મિત્ર બનતા. યજ્ઞ હંમેશાં સ્વર્ગનું સુખ નહીં પણ સત્સારના લાભો મેળવવાને થતા. વેદનો જે સાદો, ભક્તિભાવવાળો ધર્મ હતો તેનું સ્થાન લેવડદેવડના વિચાર પર રચાયેલા કડક, આત્માને જડ બનાવનાર, ને વેપારી વૃત્તિવાળા ધર્મે લીધું.^૩ વેદનાં સૂક્તોમાં પણ યજ્ઞો હતા ખરા; પણ સાચા ધર્મની નિદર્શક એવી જે પ્રાર્થનાઓ કે સ્તુતિઓ હતી તેની સાથે જોડેલી નકામી પુરવણીરૂપ હતા પણ બ્રાહ્મણકાળમાં એ યજ્ઞ મધ્યવર્તી સ્થાન ગ્રાપ્ત કર્યું છે. ક્રિયાકાંડમાં કરેલો પ્રત્યેક વિધિ, ને ઉચ્ચારેલો પ્રત્યેક અક્ષર, મહત્ત્વનો ગણાય છે. બ્રાહ્મણકાળના ધર્મ પર, પ્રત્યેક ક્રિયાનું સ્વરૂપ રૂપક દ્વારા સમગ્રવચાને કરેલી ઝીણી ઝીણી દલીલોનો બોલો ધણો વધી પડ્યો; અને છેવટે એ ધર્મ નિરર્થક વિધિઓ ને કર્મકાંડના આડંબરરૂપી આત્મહીન યંત્રની નળમાં અટવાઈ પડી ગૂમ થઈ ગયો.

યજ્ઞની કલ્પનાનું પ્રાગલ્ભ્ય વધતું ગયું, તેને લીધે ઋત્વિજને ને પુરોહિતોનું મહત્ત્વ વધવામાં મદદ થઈ. વેદનાં સૂક્તોનો ઋષિ, જે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા

સસનુ ગાન કરતો, તે હવે ધર્મિયપ્રણીન શાસ્ત્રગ્રન્થોનો રક્ષક કે ચોક્કીદાર, અને જાદુઈ શક્તિવાળા મન્ત્રોનો પાક કે ઉચ્ચારણ કરનાર, બની ગયો. આર્યોએ ધર્મા અનુસાર ત્રણ વર્ણની જે સાદી વ્યવસ્થા કરી હતી તેણે આનુ વશિક રૂપ ધાગણ કર્યું. યજ્ઞના નિધિઓ અતિશય જીણી વીગતથી કરવા પડે ત્યારે એને માટે ઋત્વિજ વર્ગને ખાસ તાલીમ લેવી પડે છે. યજ્ઞનિધિની અદ્યપી ને જીણીજીણી ક્રિયાઓ કુટુંબના મુખ્ય પુરુષથી ચનાની શખાય એવું ન રહે. ઋત્વિજ યા પુરોહિતનું કામ એ પેઢી દર પેઢી ચાલનારો એક ધર્મી યજ્ઞપથો વેદવિદ્યાનું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણો દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે સત્તા ભેગ દરમ્યાનગીરી કરનાર યજ્ઞપથો, ને દેવોની કૃપા એમની મારફતે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી સ્થિતિ આવી પડી. જેને માટે યજ્ઞનિધિઓ કરનારો આનતા હોય તે યજ્ઞમાન તો કોરે ઊભો રહે છે. તે યજ્ઞમા નિષ્ક્રિય હોય લે છે, ને યજ્ઞને માટે માત્ર માણસો, પૈસા ને સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે. બાકીનું બધું કામ એની વની ઋત્વિજ યા પુરોહિત કરે છે. સત્તા, પ્રતિનિધિ ને મોજશોખની અખનાવાળી સ્વર્ગદત્તિ ધર્મમા ધૂસી ગઈ, અને તેણે મૂળ આદર્શના તેજને જાણુ કરી નાખ્યું. યજ્ઞના હરિના મૂલ્ય નિમે લોકોના મનમા અવગણા ખ્યાલો પેા કરવાના પ્રયત્નો આલ્યા. અમુક કર્તવ્યો ને પદવીઓ અમુક જ વર્ગના હાથમા રહે એની પાકી વ્યવસ્થા યજ્ઞ પાર નિનાના રૂપકો ને પ્રતીકપૂર્ણ દાખલ કરીને એની જડ ઊંડી નાખનામા આવી લાખ જાણે આપણને આપણા વિચારો સનાડના સારુ જ ન મળી હોય એવી રીતે વપરાવા લાગી.

વર્ણસ્તુમાનનુ ગૂઢ રહસ્ય બ્રાહ્મણ ઋત્વિજો જ સમજી શકતા એટલે એ બ્રાહ્મણો પોતાને દેવ જેવું માન મેળવનાનો હક છે એમ કહે એમા આશ્ચર્ય નહોતું. શનપથ બ્રાહ્મણમા કહ્યું છે “દેવ ભે પ્રકરના છે દેવો પોતે તો દેવો છે જ તે ઉપરાંત જે બ્રાહ્મણોએ વેદનુ અધ્યયન ને અધ્યાપન કર્યું છે તે મનુષ્ય દેવો છે.”

આ કાળમા ક્યાક ક્યાક એવા પણ બ્રાહ્મણો મળી આવે છે જેઓ ગંબીરપણે કહે છે કે “જે માણસ અમને કામ માટે રોકે તેનું મૃત્યુ અમે નિપાતની શપ્તોએ = જોકે એવું કાર્ય નિષિદ્ધ છે” એમ સમજવા જેટલી નીતિમાનના એમનામા હોય છે. બ્રાહ્મણ વર્ણના જગમા વધારો કરનાર એક ખીને પણ સમજેત હતા જે વેદને આર્યો પોતાની સથે લાવેના, અને આપણે

આગળ ઉપર જોઈશું તેમ જો આર્ય જાતિની પવિત્ર સંપત્તિ છે એવી કલ્પના બંધાયેલી, તે વેદને સાચવી રાખવાની જરૂર હતી. એ સાચવણીનું કામ બ્રાહ્મણ વર્ણને સોંપવામાં આવ્યું. વેદને ટકાવી રાખવા હોય તો બ્રાહ્મણે પોતાનો એ વ્યસાય એકનિષ્ઠપણે ચલાવવો રહ્યો, ને એને અનુરૂપ પોતાનું જીવન ધણું રહ્યું. એટલે તેણે પોતાના જીવન પર કડક અંકુશો મૂક્યા. મનુષ્યે કહ્યું છે :
 "વેદનુ અધ્યયન ન કરનાર બ્રાહ્મણ સંગમેષ્ટા સૂક્ષ્મ ધાસની પેડે ફાલ્યુમાં હોવાઈ જાય છે."¹ બ્રાહ્મણ જેમ ઝેરથી દૂર રહે તેમ તેણે દુનિયાનાં માનપાનથી દૂર રહેવું જોઈએ. બ્રહ્મચારી તરીકે તેણે પોતાના વિષયવિહાર પર સંયમ રાખવો જોઈએ, આચાર્યની સેવા કરવી જોઈએ, ને શિક્ષા માગીને ખાવું જોઈએ. ગૃહસ્થ તરીકે તેણે ધન એકઠું કરવાની લાલસા ન રાખવી જોઈએ, સાચું ખોદવું જોઈએ, સદાચારી જીવન ગાળવું જોઈએ, અને મન તથા શરીરને શુદ્ધ રાખવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે તેમને જે પવિત્ર કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે તેને એકનિષ્ઠથી પાર ઉતારવાની તેમની ફરજ છે. ઇતિહાસનાં તમામ ભયાનક અકસ્માતો ને પરિવર્તનોની સામે તેમણે વૈદિક પ્રણાલિકાને કેવી અદ્ભુત રીતે સાચવી રાખી છે, એ વિશે અમારે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. આજે પણ ભારતવર્ષનાં શહેરોની શેરીઓમાં આપણે આ વેદમૂર્તિઓનાં — વેદવિદ્યાના જીવનાજગતા ભંડારોનાં — દર્શન કરી શકીએ છીએ. વર્ષ વર્ષ વચ્ચે પાછળના યુગમાં જે કડક અંતરાયોની દીનાલો જિજી થઈ તેનું કારણ ઐતિહાસિક અકસ્માતો છે. બ્રાહ્મણમન્યોના યુગમાં દ્વિજ ગણાતા આર્યોમાં દેખીતો ઝાઝો ભેદ નહોતો. તે સહુને વેદ લખવાની છૂટ હતી.² "પરં એ સ્વર્ગ તરફ હંકારી રહેલી નૌકા છે. એમાં એક પણ પાપી ઋત્વિજ હોય તો તે એક ઋત્વિજ નૌકાને ડુબાડે."³ એટલે નીતિનિયમને સાવ નકામો ને પ્રયોજન વિનાનો ગણીને તેનો વિચાર કાઢી નાખવામાં આવ્યો નહોતો. બ્રાહ્મણ ઋત્વિજને દુષ્ટ નહોતા. તેમ બેદકૂદ પણ નહોતા. તેમનાં મનમાં કર્તવ્ય ને સદાચાર વિશે તેમના પોતાના ખ્યાલો હતા, તેનો ઉપદેશ તેઓ ખીજીને કરવા મથતા હતા. તેઓ પ્રમાણિક, નીતિમાન ને ધર્મનિષ્ઠ માણ્યો હતા. તેઓ યથાશક્તિ નિયમો પાળતા, ધર્મવિધિ કરતા, ને ધર્મતત્ત્વોનો ખ્યાલ કરતા. તેમને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન હતું; ને તે કર્તવ્ય તેઓ ઉત્સાહ અને આદરથી પાળતા. તેમણે વિસ્તૃત સ્મૃતિમન્યો રચ્યા, તેમાં તેમનો ઊંડો વિદ્યાપ્રેમ તથા

અથવા નાસ્તિક એ એમાંથી એક વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. વેદ ઈશ્વર-પ્રણીત અથવા અપૌરુષેય મનાય છે. પાછળના જમાનાના હિંદુ શાસ્ત્રીઓ ને તાર્કિકોએ વેદપ્રામાણ્યના પક્ષમાં શુદ્ધિચાતુર્યથી લારેલી દલીલો કરી છે. પણ વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને મન તો વેદ એટલે શુદ્ધ ચિત્તવાળા માણસને ઈશ્વરે દેખાડેલું કે સંભળાવેલું સર્વોચ્ચ સત્ય, એટલો જ અર્થ હતો. “ધન્ય છે શુદ્ધ હૃદયવાળા માણસોને, કેમકે જગત્તન તેમને દર્શન દેશે.” વૈદિક સૂક્તોનો ઋષિ પોતાને એ સૂક્તોનો કર્તા નહીં પણ તેનો દ્રષ્ટા કહેવડાવે છે.^૧ એ મનરૂપી ચક્ષુ વડે, અથવા અંતરની પ્રતિભા વડે, કરેલું દર્શન છે. ઋષિની આંખો વિષયવિકારરૂપી ધુમાડાથી અંધ બનેલી નથી હોતી; એટલે જ સત્ય અતીન્દ્રિય ■ એટલે કે ઇન્દ્રિયોને દેખાતું નથી તે એ ઋષિ જોઈ શકે છે. જ સત્ય એ બનાવતો નથી પણ જુએ છે, તેને બીજાઓ સુધી પહોંચાડવાનું જ કામ એ કરે છે.^૨ વેદને ‘શ્રુતિ’, એટલે કે આત્માએ સાંભળેલી પરમાત્માની વાણી, કહેવામાં આવે છે. ‘દૃષ્ટિ’ અને ‘શ્રુતિ’ એ બંને વેદે વાપરેલા શબ્દો છે. તે બતાવે છે કે વૈદિક જ્ઞાન તર્કની દલીલોથી નથી મળતું; પણ પ્રત્યક્ષ, પ્રતિભા, કે આર્પદૃષ્ટિ વડે મળે છે. મન ચંચળ ચેતનાની સંકુચિત કક્ષાની પાર જાંચે ગયું હોય એવી, પ્રેરણા કે અભાનોર્મિની, સ્થિતિમાં કવિનો આત્મા એ સત્યનું શ્રવણ કે દર્શન કરી શકે છે. વેદના ઋષિઓ સૂક્તોના વિષયમૂલ વસ્તુને ઈશ્વરપ્રણીત કે અપૌરુષેય કહે છે તે માત્ર આ જ અર્થમાં. એને અંગે કંઈક ચમત્કાર કે અતિપ્રાકૃતિક ઘટના બને છે, એમ સૂચવવાનો એમનો આશય નથી હોતો. એ સૂક્તોને તેઓ કેટલીકવાર પોતાની રચના કે કૃતિઓ પણ કહે છે. સુતાર, વણકર, ને નાવિકના^૩ કામની સાથે તેઓ પોતાના કવિ તરીકેના કામની સરખામણી કરે છે, અને એના સ્વાભાવિક ખુલાસા આપે છે. સૂક્તોનાં કલેવર માનવહૃદયની લાગણી વડે ધ્રુવ્ય છે.^૪ કેટલીકવાર ઋષિઓ કહે છે કે અમને સૂક્ત મળી આવ્યાં.^૫ સૌમપાનથી ઊપજેલાં ઉન્માદ કે અભાનોર્મિને લીધે એ રચાયાં, એમ પણ તેઓ કેટલીકવાર કહે છે.^૬ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક તેઓ માને છે કે એ સૂક્તો ઈશ્વરે એમને આપેલાં છે.^૭ સૂક્તો ઈશ્વરી પ્રેરણાનું પરિણામ છે, એ કલ્પના જ આ કાળમાં પ્રચલિત છે. તે ઈશ્વરનાં જ રચેલાં કે સંભળાવેલાં છે, ને એમાં ભૂલચૂક થવી અશક્ય છે, એવી કલ્પના હજુ પ્રચલિત થવા પામી નથી.

પણ આપણે બ્રાહ્મણમળ પર આવીએ છીએ ત્યાં વેદનું ઈશ્વરકર્તૃત્વ નિર્મિત સ્વરૂપે સ્વીકારાય છે. વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે માટે નિત્ય (એટલે કે સદાને માટે પ્રમાણભૂત) છે, એ દાવો આ યુગમાં રજૂ કરનારો આવે છે એ વિચારની ઉત્પત્તિ સદેનાધર્મી સમજી શકાય એવી છે લેખનની કળા એ જમાનામાં અસાત હતી મુદ્રા કે પ્રકાશકો કોઈ નહોતા. વેદના સૂક્તો શુરુઓની પરપરા દ્વારા મુખપાઠથી શીખવાતા ને સચ્ચવાઈ રહેતા. વેદને વિશે આદર ઉપજાવનારે તેનામાં અમુક પાનિષ્વની કલ્પના કરનારો આવેલી નહોતી. વાદ એટલે વાણી એ દેવી છે અને હવે વળી એમ કહેવાયું કે વાદમાંથી વેદો નીપ્જ્યા. વાદ એ વેદોની માતા છે. અર્થવેદમાં કહેલું છે કે વેદમન્ત્રમાં જાદુઈ શક્તિ રહેલી છે. “વેદ સ્વયંભૂતા મુખમાંથી શ્વાસની પેઠે નીકળ્યા.”^૩ વેદ એ ઋષિઓને, એટલે કે પ્રેરણા પામેના પ્રતિભાશાળી પુરુષોને, ઈશ્વરે દેખાડેલું કે સંભળાવેલું જ્ઞાન છે, એમ મનાતા સાગ્ય શબ્દ, એટલે કે મોટેથી ઉચ્ચારેલો સ્પષ્ટ અવાજ, નિત્ય મનાય છે. વેદ વિષેના આ મતનું દેખીતું પરિણામ એ આવ્યું છે કે તત્ત્વવિચાર કેવળ જૂના લખાણોના ભાષ્ય કે ટીકાકાંપ જ બની જાય છે, એથી આગળ તે વધી શકતો નથી. સાચો ને જીવંતોજગતો બોલાતો શબ્દ જ્યારે કોઈ કડક સૂત્રની દીનાલોમાં કેદ પુરાય ત્યારે તેના પ્રાણ છોડી જાય છે. ભારતીય વિચારધારાના ઇતિહાસમાં આટલો વહેવો વેદપ્રામાણ્યનો સિદ્ધાન્ત ધરાવે એની અસર પાછળના આખા દાર્શનિક નિકાસ પર થયેલી છે. અગાઉના યુગના અભ્યવસિત ને કેટલીકવાર પરસ્પરવિરોધી એના શાસ્ત્રનયનોનો અર્થ અમુક નિશ્ચિત મત કે ધરેડ અનુસાર જ કરી શકાય એવી વૃત્તિ પાછળના દર્શનોમાં પેદા થઈ ને વધી. પરાપૂર્વથી આવી આવતી પ્રણાલિકાને પવિત્ર ને જૂનચૂક વિનાની માનનારો આવે એટલે પછી, સત્ય તેની દ્વારા સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત રીતે પ્રગટ થાય છે એમ ખતાવવું જ પડે. આ કારણને લીધે જ, એકના એક વચનો એકબીજાથી જાનતા ને અસંગત એના વિવિધ મતો ને સિદ્ધાન્તોના સમર્થન માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. પૂર્વપરપરા પ્રત્યેની નિષ્ઠા, અને મતોની વિવિધતા, એ બેને ભેગા રહેવું હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે. તે એ કે શાસ્ત્રનયનો ના અર્થો ધગવનાની ખામતમાં પૂરેપૂરી સ્વતન્ત્રતા આપીદેવી અને ભારતવર્ષના તત્ત્વચિન્તકોએ પોતાના શુદ્ધિચાતુર્યનું પ્રમાણ આપ્યું છે તે આ વિષયમાં

પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રજ્ઞાવિકાનુ બધન હોવા છતાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન લાંબા વખત સુધી દ્વિતીયક્રમમાં જ મતાગ્રહથી મુક્ત રહી શક્યું, એ આશ્ચર્યજનક છે. ભારતના ચિન્તકો પહેલાં વિચારપૂર્વક સુસંગત તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તનું એક દર્શન રચે છે, ને પછી પોતાના મનનું સમર્થન કરવા માટે પ્રાચીન યુગનાં શાસ્ત્ર-વચનો ખોળવા એસે છે તેઓ કાં તો એ વચનોનો મારીમચડીને મનગમતો અર્થ ધટાવી, તેને પોતાના સમર્થન માટે વાપરે છે; અથવા તો એ જ ઢાંચે, પ્રતિકૂળ દેખાતાં વચનોના પ્રતિકૂળ અર્થનો ખુલાસો આપી, તે પોતાને અગવડ કર્તા નથી એમ બતાવે છે. આ વૈદિક પ્રજ્ઞાવિકાની એક સારી અસર થઈ છે. દ્વિતીયક્રમને વાસ્તવદર્શી ને જીવનીગતી રાખવામાં તેણે મદદ કરી છે. નિરર્થક વાદવિવાદમાં ઊતરવાને બદલે, ને જીવનની સાથે જોડે કરી લેવાદેવા ન હોય એવી, જીવ, જગત ને ઈશ્વર વિષેની, ચર્ચાઓ કર્યા કરવાને બદલે, ભારતના વિચારકોને વિચારની ઈમારત રચવા માટે એક પાકા પાયો તૈયાર મળી ગયો. એ પાયો તે વેદમાં પ્રગટ થયેલું, સર્વોત્તમ ઋષિઓ ને ધ્રુષ્ટાઓનું, આત્મજ્ઞાન એ જાને પાછળના સર્વ વિચારકોને જીવનનાં કેન્દ્રવર્તી સત્યોની સાથે દૃઢ સંપર્ક સાધી આપ્યો; ને કોઈ પણ દર્શનને એ જ્ઞાનની અવગણના કરવાનું પોસાય એવું ન રહ્યું.

૫. સૃષ્ટિસર્જન વિષેના વાદ

સૃષ્ટિસર્જનના વિષયમાં બ્રાહ્મણ-ઋષિઓ એકંદરે ઝગવેદે પાડી આપેલે ચીજે ચાલે છે; પણ સાથેસાથે કેટલાંક તરંગી વર્ણનો પણ આપે છે. ઝગવેદને અનુમરીને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ કહે છે: “અગાઉ કશું જ — આકાશ, અનગ્નિ કે પૃથ્વી એમાંનું કશું જ — હસ્તીમાં નહોતું.” કામ એ સૃષ્ટિનું બીજ છે. પ્રજાપતિને સંતતિની ઇચ્છા થાય છે એટલે તે સૃષ્ટિ રચે છે. “શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા જ હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘હું કેવી રીતે પ્રજા-પતિ કરું?’ તેમણે અમ કર્યો ને તપ કર્યું; ને તેમણે સજીવ પ્રાણીઓને સરખ્યાં.”^૧

૬. નીતિનિયમ અને સદાચાર

બ્રાહ્મણ-ઋષિઓના ધર્મને ન્યાય કરવા ખાતર એમ કહેવું જોઈએ કે એમાં આપણે ઊંચી નીતિભાવના ને ઉત્તમ વિચારોના અંશો ધણી જગ્યાએ જોઈએ

છીએ. મનુષ્યના કર્તવ્યની કલ્પના પહેલવહેલી અહીં ઉદ્ભવે છે. માણસ દેવો, મનુષ્યો, ને મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યેનાં કંઠકિ ત્રણ કે કર્તવ્યો લઈને જન્મે છે, એમ કહેવું છે. ત્રણના પ્રકાર આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે: (૧) દેવત્રણ, (૨) ત્રિપિત્રણ, (૩) પિતૃત્રણ, (૪) મનુષ્યત્રણ, (૫) મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યેનું ત્રણ. એ તમામ ત્રણ અદા કરે તે માણસ સદાચારી. રોજના બોજનમાંથી અમુક ભાગ દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્યો, ને મનુષ્યેતર જીવોને આપ્યા વિના, ને નિયસંધ્યા કર્યા વિના, કોઈ પણ માણસથી જન્મવા બેસાય નહીં. મનુષ્યે આસપાસના જગત સાથે દુળીમળીને રહેવું હોય તો તેના આ જ રસ્તો છે. જીવન એ કર્તવ્યો ને જવાબદારીઓથી ભરેલી એક ઘટમાળ છે. આ કલ્પના ઉચ્ચ ને હિદાત છે એમાં શંકા નથી; એ આદર્શનું વહેવારમાં આવરણ ભલે ગમે તેવું થવું હોય. આપણાં બધાં કામોમાં આપણે ધારીએ તો નિસ્વાર્થવૃત્તિ રાખી શકીએ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આત્માની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપે સર્વમેષ — જેમાં સર્વસ્વને ભોગ આપવાનો હોય છે એવો — યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે.^૧ પ્રભુપરાયણતા એ બેશક પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે નિશ્ચિત વિધિઓના યાત્રિક પાલનમાં રહેલી નથી. તે તો ઈશ્વરસ્તયન અને સત્કર્મમાં રહેલી છે. પ્રભુપરાયણતા એટલે બને એટલા અધિક પ્રમાણમાં ઈશ્વરના જેવા અથવા દેવાંશી થવા મથવું. સાચું બોલવું એ પ્રભુપરાયણતાનું આવશ્યક અંગ છે. તે ધાર્મિક અને નૈતિક કર્તવ્ય છે. અગ્નિ તે વ્રતપતિ, ને વાહુ તે વાણીની દેવી છે. સત્યનું પાલન ન થાય તો એ બંને નારાજ થાય.^૨ યજ્ઞો એ સૃષ્ટિકર્મનાં રૂપકો છે એવા અર્થો ધટાવવા શરૂ થયેલા જોવામાં આવે છે. યજ્ઞાદિ કર્મો સ્વભાવતઃ વ્યર્થ છે, એમ બનાવનારાં વચનો મળી આવે છે. “જે માણસ આ જાણતો નથી તેને યજ્ઞમાં આપેલાં દાન વડે કે તપ વડે પરલોક મળી શકતો નથી. જેણે આ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને જ એ લોક પ્રાપ્ત થાય છે.”^૩ વ્યભિચારને દેવો સામેનું — ખાસ કરીને વરુણ સામેનું — પાપ માની તેને નિંદ્ર ગણાવવામાં આવે છે. પાપકર્મના સર્વ પ્રસંગોમાં પાપની કબૂલાત કરવાથી અપરાધ ઓછો થતો મનાય છે.^૪ તપસ્થાને પણ સમુચિત આદર્શરૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે, કેમકે દેવોએ તપના પ્રસાદ વડે જ દેવપદ પ્રાપ્ત કર્યું મનાય છે.^૫

આશ્રમધર્મ આ યુગમાં દાખલ થયો; અથવા વધારે ખરું કહીએ તો,

તેનું ચોક્કસ રૂપ ધરાયું. ૧ વૈદિક આર્યનું જીવન ચાર વિભાગ અથવા 'આશ્રમ' - માં વહેંચાયેલું છે: (૧) બ્રહ્મચારી અથવા વિદ્યાર્થી. તે વખતે માણસને એક અથવા વધારે વેદનું અધ્યયન કરવાનું હોય છે. (૨) ગૃહસ્થ અથવા કુટુંબકીલાવાળો સંસારી. આ આશ્રમમાં તેણે શસ્ત્રોમાં નળાવેલાં સામાજિક ને યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક કર્તવ્યો પાળવાનાં હોય છે. (૩) વાનપ્રસ્થ અથવા અરણ્યવાસી. આ આશ્રમમાં સાધક ઉપવાસ અને તપમાં સમય ગાળે છે. (૪) સન્યાસી અથવા પરિવ્રાજક. તે અનિકેત હોઈ તેને કોઈ ચોક્કસ રહેઠાણ હોતું નથી. તે અર્કિચન હોઈ તેની પાસે ધનદોલત કે માલમતા હોતી નથી. તે પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની આતુરતા સેવે છે. વેદના ચાર ભાગ — સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, અને ઉપનિષદ — એ વૈદિક આર્યના જીવનના ચાર ભાગ અથવા આશ્રમને મળતા છે. ૨ વિધિઓથી ભરેલા કર્મકાંડી દેવાર્યનની તળે સાચાં ધર્મ અને નીતિની ભાવના કામ કરી રહી હતી; ને તેમાંથી મનુષ્યનું હૃદય તૃપ્તિ મેળવતું હતું. આ જે નીતિધર્મરૂપી પાપો હતો તેણે જ બ્રાહ્મણધર્મને, તેની આટલી બધી નબળાઈઓ છતાં, આટલો લાંબો કાળ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય આપ્યું છે. તેને બાહ્ય વિશુદ્ધિનો આગ્રહ હતો ખરો, પણ તેની સાથેસાથે આંતર શુદ્ધિ પર તેણે ભાર દીધો હતો. સસ, પ્રભુપરાયણતા, માતૃપિતા પ્રત્યે સન્માન, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા, મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ, અરતેષ, હિંસા અને બલિયારનો ત્યાગ, એ સદ્ગુણોને તેણે સદાચારી જીવનનાં આવશ્યક અંગરૂપ ગણાવ્યાં હતાં.

✓ આતુર્યર્પણની વ્યવસ્થા એ સ્વાર્થી ને કપટી પુરોહિત વર્ગે શોધી કાઢેલી કરામત નથી, પણ એ યુગની પરિસ્થિતિ અનુસાર નૈસર્ગિક રીતે વિકસેલી વસ્તુ છે. બ્રાહ્મણોના યુગમાં એનો પાપો દૃઢ થયો. પુરુષસૂક્ત એ ઋગ્વેદનો ભાગ છે ખરો, પણ તેના વિચારો વસ્તુતાએ તો બ્રાહ્મણયુગના જ છે. આર્યો અને દસ્યુઓ વચ્ચે એ કાળે માહિમાહિ લભો થતાં એ દૃખીતું છે. ૩ લોહીનો હૃદયપારનો સંકર થતો ચેકવાને આર્યોના અભિમાનને નબળૂત કરવામાં આવ્યું. જે વ્યવસ્થા મૂળે સામાજિક હતી તે ધાર્મિક બની ગઈ. તેને ઈશ્વરની સરજેલી ગણાવવામાં આવી, અને ઋતિભેદના નિયમો અવિચળ બની ગયા. અસલી વર્ણવ્યવસ્થામાં ફેરફારોને અવકાશ હતો, તેને ઠેકાણે હવે ઋતિભેદની મજબૂત દીવાલો રચાઈ. આરંભકાળના વૈદિક યુગમાં ઋતિભેદ ને પુરોહિતોનો એક

નોખો વ્યસાય હતો, પણ તેમનો નોખો વર્ણ ન હતો કોઈ પણ આર્થિક કાર્યને કે પુરોહિતનું કામ કરી શકતો, અને એ વર્ગ લડવૈયા કે વેપારી વર્ગ કરતા હમેશા ઓછ જ ગણાય એવું નહોતું કેટલીકનાર તો એ વર્ગ પ્રત્યે તિરસ્કાર દાખવનામા આવતો ^૧ પણ હવે અભિમાનભાષી જન્મેલી અળગા પણાની વૃત્તિ જાતિવ્યવસ્થાના પાયારૂપ થઈ પડી તેણે સ્વતંત્ર વિચારને દમાની દેવાનું વલણ બતાવ્યું, ને તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રગતિ પામતું અટકાવ્યું નીતિ ને સદાચારનું ધોરણ નીચું ઊતર્યું જાતિના નિયમોનો ભંગ કરનાર માણસ અળગાખોર ને બહિષ્કૃત ગણાના લાગ્યો શરીરને સર્વોચ્ચ ધર્મગ્રંથરૂપ જે વેદ તેના અધ્યયનની મનાઈ કરનામા આવી જાતિઓનો એકબીજા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર વધ્યો “આ તો ક્ષત્રીકાના શત્રુ છે,” એ નિરોધીના વચનને કામવાની બ્રાહ્મણોની રીતનો એક નમૂનો છે ^૨

૭. મરણોત્તર જીવન

બ્રાહ્મણોમા આપણે મરણ પછીની સ્થિતિને વિષે કોઈ એક જ મત જોતા નથી પિતૃયાન અને દેવયાન વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે ^૩ પૃથ્વી પર થનારા પુનર્જન્મને કેટલીકનાર દુષ્ટરૂપ ને લાભ્ય નહીં પણ આશીર્વાદરૂપ ગણાવ્યો છે કઈક દેવી ગૂઢતાનું જ્ઞાન મેળવ્યાના પુરસ્કારરૂપે એવો પુનર્જન્મ મળે છે, એવું વચન અપાયું છે ^૪ પણ આ વિષયમા સૌથી મુખ્ય ને પ્રમુખ વિચાર એ છે કે મર્યા પછી દેવાના ધામ સ્વર્ગમા અમરપદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે “જે માણસ યજ્ઞ કરે છે તે આ રીતે શાશ્વત સપત્તિ ને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, આદિત્ય અને અગ્નિ એ બે દેવની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, ને જે લોકમા એ દેવો વાસ કરે છે ત્યાં જઈને વસે છે” ^૫ અમુક યજ્ઞો અમુક દેવોની સાથે સાયુજ્ય ને સાલોક્ય અપાવે છે ^૬ તારાઓને પણ મૃતાત્માઓના નિવાસરૂપ માનેના છે હજુ ભલે આથી સારા લોકમા, પણ વ્યક્તિ તરીકેનું સ્વતંત્ર જીવન મેળવનાનું જ ધ્યેય રખાય છે વેગર લખે છે “બ્રાહ્મણોમા, જે લોકો યજ્ઞના વિધિ યથાર્થ રીતે સમજે ને કરે છે તેમને અમરત્વ, અથવા ઓછામા ઓછું દીર્ઘાયુષ્ય, મનુષ્યની આશા આપનામા આવી છે, જ્યારે એ નિયમમા ઊલ્લુપ રાખનાર લોકો અકાળે મૃત્યુ પામી ખરલોકમા જાય છે, ત્યાં તેમને ત્રાજવામા તોળનામા આવે છે, ^૭ ને તેમના કર્મો અનુસાર તેમને સાગર નરસા કૃપા મળે છે માણસે જોડના વધારે યજ્ઞો કર્યા હોય તેમણે વધારે સફળ

શરીર તેને મળે છે, અથવા, શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે તેમ, તેને ઓઝીવાર ખાનાની જરૂર પડે છે ^૧ એથી જનદુ,^૨ બીજા ઋતુલાક વચનોમાં મોળામાં મોટું ધનામ એ બતાવ્યું છે કે યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાન આખું શરીર લઈને (સર્વ તત્ત્વો) પરલોકમાં જન્મે છે ^૩ આટલે મુઘી વેદ અને બ્રાહ્મણના વિચારોમાં ફરક એ છે કે, ઋગ્વેદના મત અનુસાર પાપીનો સર્વથા નાશ થાય છે, અને સદાચારીને અમરત્વ મળે છે, ન્યારે બ્રાહ્મણોમાં પાપી અપાપી બંને પોત પોતાના કામોનું ફળ ભોગવના ફરીવાર જન્મે છે વેપર કહે છે ^૪ છેક પ્રાચીન કાળમાં એમ મનાતું કે દેવોના ધામમાં, ન્યા દૂધમધની નદીઓ વહે છે, ત્યાં અમરત્વ મળે એ સત્કર્મ અથવા જ્ઞાનનું પારિતોષિક છે, ન્યારે પાપી અથવા અરા જન, ઇદિલોકમાં દૂડ આનંદ ભોગવે તે પત્રી, તેના વ્યક્તિ ત્વનો સર્વથા નાશ થવો નિમિષિનો છે પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે મૃત્યુ પત્રી સહુને પરલોકમાં જન્મવાપણું રહે છે, ને ત્યાં તેમના કર્મ અનુમાર તેમને બદલો અપાય છે, સારાને પારિતોષિક ને ખૂરાને સગ્ન મળે છે ^૫ આમાં ખ્યાનિ એ છે કે ઇદિલોકના જીવન પત્રી એક જ જિંદગી ભોગવવાની રહે છે, અને તેનું સ્વરૂપ આપણે ઇદિલોકમાં કરેના આચરણ પરથી નક્કી થાય છે “માણસે જે લોક (સ્વકર્મ વડે) રચ્યો હોય તેમાં તે જન્મ લે છે ^૬ “માણસ જે આદાર ઇદિલોકમાં ખાય છે તે આદાર પરલોકમાં તેને ખાય છે ^૭ સારા ને નરસા કમેનિ માટે ધનામ અને દડ લાવિ જીવનમાં મળે છે વળી કહ્યું છે “પરલોકમાં તેમણે અમને આ પ્રમાણે કર્યું હતું, માટે અમે ફરી આ લોકમાં આ પ્રમાણે ફરીએ છીએ ^૮ કર્મ અને ફળ વચ્ચે સમતોતપણાનાળા ન્યાયની કપના ધીરેધીરે ઘડાય છે ઋગ્વેદમાં કહેલું તેમ પિતૃયાન એ મૃતાત્માઓને જવા માટેના એ રસ્તામિની એક હતો ખરો, પણ એક તરફ વૈદિક દેવો ને તેમનો દેવનોમ, અને બીજી તરફ પિતૃયાન તથા કર્મનો બદલો આપનાર પિતૃલોક, એ બેની વચ્ચે ફરક ગણાવા લાગ્યો પરલોકમાં પુન પુન જન્મ થયા કરે છે, અને માણસને ઇદિલોકમાં કરેના કામનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે, એ કપના હજુ જન્મી નથી પણ, દુર્જનો શાશ્વત કાળ લગી સગ્ન ભોગવે છે ને સગ્નજનો શાશ્વત કાળ લગી સુખ ભોગવે છે એ વાત સાચી છે કે કેમ, એ સવાન ટાળી શકાય એવો નથી “લાગતનારીઓ જેવા સૌમ્ય સ્વભાવના

ને ચિન્તનશીલ માનસનાળા માણસોને એમ ન લાગે કે માણસોને મળનાર પારિતોષિક કે સગ્ન શાશ્વત કાળ લગી ચાલે એના હોઈ શકે તેમને તો એવો જ ખ્યાલ સૂઝે કે આ દુકી જિંદગીમા કરેલા પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ ને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી એ પાપની સગ્નમાથી મુક્તિ મળવાનું શક્ય હોવું જોઈએ એ જ રીતે તેઓ એમ પણ ન માને કે એટલા દુકા કાળમા કરેલા સત્કર્મોનું ફનામ શાશ્વત કાળ લગી દુકી શકે ” આપણે આપણા કામના સારા નરસા ફળ ભોગવી રહીએ, એટલે આપણુ પરલોકનું જીવન સમાપ્ત થાય છે, ને આપણે ફરી પૃથ્વી પર જન્મ લઈએ છીએ, એમ કહેવામા આવે છે જે નૈસર્ગિક તાલથી જીવનમાથી મૃત્યુ ને મૃત્યુમાથી જીવન નીપજે છે તે તામ જોયા પછી આપણને અનાદિ ને અનન્ત લગ્નચક્રની કંપના સૂઝે છે ^૧ જીવનમરણના બંધનમાથી મુક્તિ, અથવા સસારના ચક્રાવામાથી છુટકારો, એ જીવનનો ખરો આદર્શ થઈ પડે છે “ જે માણસ દેવોને માટે યજ્ઞ કરે છે તેને આત્માને માટે યજ્ઞ કરનાર માણસના જેટલો મોટો લોક મળી શકતો નથી ”^૨ “ જે માણસ વેદનું પઠન કરે છે તેને ફરી મરવાપણુ રહેતું નથી, અને તેને બ્રહ્મના જેવું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે ”^૩ જન્મ થાય એટલે મૃત્યુ પણ અનશ્વ નીપજે જ તેથી મૃત્યુ ને તેના કારણરૂપ જન્મ એ ટાળવા સાયક વસ્તુઓ ગણાતી થઈ દેખાય છે આગળ જતા એવી કંપના જોનામા આવે છે કે જેઓ જ્ઞાન વિના માત્ર કર્મકાન્ડના વિધિઓ કરે છે તેઓ ફરી જન્મે છે, ને ફરીફરી મૃત્યુનો આહાર થઈ પડે છે ^૪ કામના ને તેની તૃપ્તિના કરતા ઉચ્ચતર એની અવસ્થાની — સાચા અમૃતત્વની સ્થિતિની — જે કંપના ઉપનિષદમા છે તેનું પણ મૂલ્યન શતપથ બ્રાહ્મણના એક વચનમા છે “ આ આત્મા એ આ બંધાનો છોડે છે તે પાણીમાત્રની વચ્ચે વસે છે તેને સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે . તે કામના વિનાનો છે, અને તેની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત થાય છે, કેમકે તે કશાની કામના રાખતો નથી ”^૫ “ જે અવગ્યામા કામનાઓ શમી જાય છે તે અનરથાએ માણસો વિદ્યા — એટલે કે જ્ઞાન — વડે ચડી શકે છે ત્યા દાનદક્ષિણા પહોંચતા નથી, તેમજ જ્ઞાન વિનાના તપસ્વીઓ પણ ત્યા પહોંચી શકતા નથી જે માણસને આ જ્ઞાન નથી તે માણસ દાનદક્ષિણા આપીને કે તપ કરીને આ લોક પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી જેમને આવું જ્ઞાન છે તેમને જ આ લોક પ્રાપ્ત થાય છે ”^૬

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તના વિકાસ માટે આવશ્યક એવાં સર્વ સૂચનો બ્રાહ્મણોમાં મોજૂદ છે. પણ એ માત્ર ગણિત સૂચનો છે; અને વ્યક્તિગત અમરત્વ એ મુખ્ય વિચાર છે. એ બધાં બીજરૂપ સૂચનોને ભેગાં કરી, બ્વસ્થિત રૂપ આપી, તેમાંથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્નવાનું કામ આગળ જતાં ઉપનિષદોએ કરવાનું રહ્યું છે. કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તો એ નિર્વિવાદપણે આર્ય માનસની કૃતિ છે એ સાચું; પણ એનાં સૂચનો કદાચ આદિવાસી લોકો તરફથી મળ્યાં હોય એ વાતની ના પાડવાની જરૂર નથી, કેમકે એ લોકો માનતા કે મૃત્યુ પછી તેમના આત્માઓ જનવરોનાં શરીરમાં વસે છે.

બ્રાહ્મણ્યમાં ઉચ્ચતર નીતિ અને ધર્મના છૂટાછવાયા વિચારો છે એ ખરું; છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે એ યુગ એકંદરે કર્મકાંડ અને બાહ્યાચારના આગ્રહનો હતો. એ યુગમાં લોકો પોતાના આત્માનું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં યજ્ઞો યથાવિધિ ને સાંઘોપાંગ પાર ઉતારવાને વધારે આતુર હતા. જે આધ્યાત્મિક અનુભવના કેન્દ્રવર્તી રહસ્ય પર કાયદાબાજીવાળી સ્મૃતિ અને કર્મકાંડવાળા રૂઢિગત ધર્મને લીધે ઝાંખ વળી ગઈ હતી, તે અનુભવનું નવેસર નિવેદન કરવાની જરૂર હતી. એ કામ ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધું.

લેખકનાં દિપ્પણો

વેદાભ્યાસો હિ વિગ્રસ્ય તપઃ પરમિદ્યોચ્યતે ।

મનુસ્મૃતિ ૨; ૧૬૬.

(વિગ્રને માટે વેદનો અભ્યાસ એ જ આ લોકમાં પરમ તપ ગણાય છે.)

ઋત્વો બહારે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અધિ વિધે નિયેદુઃ ।

યસ્તાન્ન વેદ કિમૃત્વા કરિષ્યતિ ચ દત્ત તદ્ વિદુસ્ત્ત દમે સમાસતે ॥

ઋગ્વેદ ૧; ૧૬૪; ૨૧.

(ઋક્માં એટલે કે વેદમાં જે અક્ષરનું — અક્ષરનું — વર્ણન કરેલું છે તે અહરૂપી પરમ વ્યોમમાં સર્વ દેવો સમાયેલા છે. જે માણસ એ અહાને ન જાણે તે વેદની ઋત્વા લક્ષીને શું કરશે ? જેઓ એ અહાને જાણે છે તેઓ જ સારી રીતે રહે છે — જીવન સાર્યક કરે છે.)

સ્થાણુર્યં ભારહારઃ કિલ્લભૂત્, અધીત્ય વેદં ન વિજાનાતિ ચોર્ધ્યમ્ । નિરુક

(જે માણસ વેદ જાણે છે પણ તેનો અર્થ જાણતો નથી તે કેવળ લોકાગ્નેય થાંભલો છે; તે કેવળ ભાર વહન કરે છે.)

નોંધ:—ટિપ્પણોની આગળ જે આંકડા આપ્યા છે તેમના પહેલે આંકડો પાનાનો ક્રમાંક, અને બીજો આંકડો તે પાના પરની નોંધનો ક્રમાંક દર્શાવે છે.

સંક્ષેપોની સમજ

અ.	અથર્વવેદ
ઋ.	ઋગ્વેદ
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मण
तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मण
श. ब्रा.	शतपथब्राह्मण

૬; ૧. જર્નલ ઓફ ધી સોયલ એસિપાટિક સોસાયટી, વો. ૧૩ ૧૮૫૨, પૃ. ૨૦૬.

૬; ૨. સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઋગ્વેદમાં સામેલ કરેલાં સૂક્તો હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં રચાયાં હતાં. જુઓ મેકડોનેલ : 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ'.

૭; ૧. અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી ટ્રાન્સાક્શન્સ, વો ૩, પૃ. ૩૦૪.

૮; ૧. અચિકિત્વાચિકિત્સુપચિદન કવીન્ પૃષ્ઠામિ વિદ્યને ન ચિદ્વાન્ । વિ યસ્તસ્તમ્મ ધલ્લિમા રજાત્પજસ્ય સ્પે કિમપિ સ્વિદેકમ્ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૬.

(અત્માણુ અને અણુની એવો હું, બાણુવા માટે, જ્ઞાની કવિઓને પૂછું છું કે જે જન્મરહિત દેવે આ ૭ લોકને ધારણ કર્યા છે તે દેવના રૂપમાં કશી એકતા છે ખરી ?)

કામસ્તદગ્રે સમવર્તન્નાધિ મનસો રેતઃ પ્રથમં યદાસીન્ । સતો વન્ધુમસતિ નિરવિન્દન્ હૃદિ પ્રતીધ્યા કવયો મનીષા । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૪.

(એના મનનું જે રેત એટલે બીજ પહેલાં નીકળ્યું તે જ શરૂઆતમાં

‘કામ’ થયો અસતતમા સતતો એ પહેનો અન્ય થયો, એમ કવિઓએ હૃદયમા વિચાર કરીને શુદ્ધિથી નક્કી કર્યું)

૯, ૧ જુદા જુદા ધર્મવિચાર અને સામાજિક રીતરિવાજના પાત્ર જુદા જુદા યુગમા આ સૂત્રોને વહેંચી નાખનાના પ્રયાસ કેટલીકવાર થાય છે આર્નલ્ડ આ પાત્ર વિભાગ પાડના માટે મુખ્યત્વે છદ્, ભાદ્રા ને શરદસયમ પર આવાર રાખે છે જુઓ આર્નલ્ડનું ‘વેદિક મીટર’

૯, ૨ એમાંથી પાછળના દર્શનોના ઘણા પારિભાષિત શબ્દો નીકળ્યા છે — જેવા કે બ્રહ્મ, આત્મા, યોગ, મીમાંસા

૧૦, ૧ વેદના સમય વિષે પોતે કહેના સંશોધનનો સાર અધ્યાપક મિન્ડરનીટ્ઝ આ પ્રમાણે આપે છે

૧ બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મના પહેલા જ આવેલા વેદ દમ્પતીમા આવેલો જૈન ધર્મનું મૂળ મહારીરસ્વામીના પુરોગામી પાર્શ્વનાથ જેટલું પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે તેમ હોય, તો ઈ સ પૂર્વે આત્મા સૈકા જેટલી વહેલી વેદના સકલના પૂરી થઈ હોવી જોઈએ, ને તેની આત્મજ્ઞ ધર્મના સામ્યમન્ય તરીકે ગણના થવા લાગી હશે

૨ સગવેના સૂક્તો બાકીના બધા ભારતીય સાહિત્ય કરતા પ્રાચીન છે

૩ સગવેદ સહિતાના ઉત્પત્તિ ને વિભસને માટે લાગે કાળ — અને સમ — લાગ્યા હોનાં જોઈએ

૪ અથર્વવેદ સહિતા અને યજુર્વેદ સહિતાના કરતા સગવે સહિતા ધણી જૂની છે

૫ બધી સહિતાઓ બ્રાહ્મણ્યમન્ય કરતા જૂની છે

૬ માત્રાઓ ને ઉપનિષદો બનેને તેમના વિભસ માટે લાગ્યા વખતની જરૂર પડી હોવી જોઈએ

૭ એક તરફ વેદની સહિતાઓની ભાદ્રા, અને બીજી તરફ અવરતા ને પ્રાચીન કારસી ભાદ્રા, બે વચ્ચેનો ગાદ સમન્ધ જોના આપણથી વૈદિક યુગનો આરભ હજારો વરસ પૂરેના અતિપ્રચીન કાળમા મૂખી સકાર એમ નથી પડી ઈ સ પૂર્વે આવે વરસ પહેલા તો ક્યાથી ન

૮. બીજી તરફ, રાજકીય, ધાર્મિક, ને સાહિત્યને લગતો ઇતિહાસ જોતાં, ઋગ્વેદનાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સૂક્તો અને પ્રાચીન ઉપનિષદોના સૌથી છેવટના ભાગો ને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયની વચ્ચે ઓછામાં ઓછો હજાર વરસનો સમય વીર્યો હોવો જોઈએ.

૯. વૈદિક કવિતાના આરંભ માટે કશી ચોક્કસ સાલ આપવી શક્ય નથી. વૈદિક સાહિત્ય જૂતકાળમાં ક્યારેક અચાત સમયે શરૂ થયું ને ઇસવી સન પૂર્વે આઠમા સૈકા લગી આપ્યું, એ કરતાં વધારે કશી ચોક્કસ હકીકત આપણે જાણીતા નથી.

૧૦. પણ વૈદિક સાહિત્યના આરંભનો આ અચાત કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ કે ૧૨૦૦ ના કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ કે ૨૦૦૦ ની વધારે નજીક હોય એ વધારે સંભવિત છે.

(કલકત્તા રિવ્યુ, નવેમ્બર ૧૯૨૩)

પંજાબમાં હરપ્પા અને સિંધમાં મોહેન-જો-દારોમાં થયેલા ખોદકામને પરિણામે જે અવશેષો મળી આવ્યા છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા પર નવો પ્રકાશ પાડે છે. હવે આપણી પાસે પુરાતત્ત્વનો જે ચોક્કસ પુરાવો છે તે પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પાંચ હજાર વરસ પૂર્વે, સિંધ અને પંજાબના લોકો સારી ને સુવ્યવસ્થિત બાંધણીવાળાં શહેરોમાં રહેતા હતા; તેમની સંસ્કૃતિ પ્રમાણમાં સારી પેઠે વિકાસ પામેલી હતી; તેમની પાસે કળા ને કારીગરીનું જીવંત ધોરણ હતું, ને સારી વિકસેલી લેખનકળા હતી. પંજાબ અને સિંધમાં મળી આવેલા પુરાતત્ત્વના અવશેષોમાં “પાકી ઇંટોનાં, પ્રચંડ ધરો ને મંદિરો પણ હતાં; અને તે ધરોમાં આરસની શિલાઓથી લોકેલી, સરસ રીતે બાંધેલી, પાણીની નીકા હતી.” આ અવશેષોમાં, રંગીન અને સાદી બંને, કેટલીક હાથે ને કેટલીક ચાક પર ઘડેલી, કુંભારકામની ચીજો, બિલોરી કાચનાં રમકડાં ને બેંડીઓ, અને છીપડાં મળી આવે છે. તે ઉપરાંત કેટલીક મુદ્રાઓ એવી મળી આવી છે જેના પર અત્યારલગી અચાત એવી ચિત્રલિપિમાં લખાણ અને કાતરકામ કરેલું છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના વડા સર જોન મારશલ કહે છે કે આ શોધે એ “કાયમને માટે પુરવાર કર્યું છે કે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર ઇસવી સન પૂર્વે બેથી ત્રણ હજાર વરસના ગાળામાં એક એવી સંસ્કૃતિ હસ્તીમાં હતી, જે મેસોપોટે-

મિયાની સુમેરિયન સંસ્કૃતિ જોટલો જ નિકાસ ને જોટલો જ બહોળો ફેલાવો પામેલી હતી; ને એ બેની વચ્ચે નિકટનો સંસર્ગ હતો એવો ચોકસ પુરાવો મળ્યો છે.” ઇસવી સન પૂર્વે બેથી ત્રણ હજાર વરસના ગાળામાં હિંદ અને મેસોપોટેમિયા વચ્ચેના સંબંધને વિષે કશું ચોકસ કહેવાનો સમય હજી આવ્યો નથી, છતાં દ્રાવિડ સંસ્કૃતિને લગતા પ્રશ્ન વિષે બાબુવાનું ફંધક સાધન કદાચ આ અવશેષોમાંથી મળી રહે.

૧૦; ૨. અષ્ટક જોટલે આઠમો ભાગ.

૧૧; ૧. इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्यो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं भद्रं विद्वा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः । ऋ. ૧; ૧૬૪; ૪૬.

(કોઈએને ઈન્દ્ર, કોઈમિત્ર, કોઈવરુણ, ને કોઈ અગ્નિ કહે છે. એ જ પાંખવાળો દિવ્ય સુપર્ણ છે. સત્ એક છે તેને વિદ્વા બહુ રીતે વર્ણવે છે. તેઓએને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા એમ અનેક નામ આપે છે.)

૧૨; ૧. ‘આર્ય’, વો. ૧, પૃ. ૬૦.

૧૬; ૧. देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा गुप्त्यानो वा भवति । निरुक्त ૭; ૧૫. (દાન આપે તે દેવ; દીપે તે દેવ; તેજસ્વી હોય તે દેવ; અથવા તે આકાશ કે સ્વર્ગમાં રહે તે દેવ.)

દેવ શબ્દ લૅટિન શબ્દ દુસ્ (deus) ની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, ને જે ધાતુમાંથી તે નીકળેલો છે તેનો મૂળ અર્થ છે દીપવું કે પ્રકાશવું. નિરુક્તની વ્યાખ્યા તો પાછળની છે.

૧૬; ૨. સરખાવો અગ્રેજી શબ્દ ‘લોડી’; તેનો મૂળ અર્થ રોડી મારે લોહની કણક બાંધનારી એવો થતો. ‘લોડ’ શબ્દનો પણ મૂળ અર્થ રોડીનો રક્ષક એવો હતો.

૧૬; ૩. विद्वांसो हि देवाः ।

૧૬; ૪. માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, આત્મર્યદેવો ભવ, અતિથિદેવો ભવ । तैत्तिरीयोपनिषत् ૧; ૧૧; ૨.

૧૭; ૧. ટેકર કહે છે : “ મનુષ્યનું શરીર તેમાં વસતા આત્માની શક્તિ વડે જીવે છે ને હાલેચાલે છે એવું જોમ મનાવું, તેમ સજિની ક્રિયાઓ પીગ

૧૮; ૪. વેદકાળના આરંભમાં બોલાતી ભાષા એ પૂર્વાવસ્થાની ભાષા હશે, ને તેણે જ પાછળના યુગમાં, ને ઘણે ભાગે શુદ્ધ પ્રદેશમાં, શિષ્ટ સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું હશે.

૧૯; ૧. જે જાતિઓ પોતાને પહેલવહેલી 'આર્ય' એ નામે ઓળખાવવા લાગી તેનાં ભ્રમણાની વીગતો અસારે મળતી હકીકતો પરથી ઓક્સ નક્કી કરી શકાય એમ નથી. વેદનાં સૂક્તોમાં સમાજજીવનની આગળ વધેલી અવસ્થા જોવા મળે છે. એ વખતે સંસ્કૃત એ બોલાતી ભાષા હતી, ને આર્ય પ્રજા ઘણી શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. વળી, દ્રાવિડો એ ભારતના

દેવો યથાવે છે એવો ભાસ થતો. ” (‘પ્રીમીટીવ કલ્ચર’) ‘નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ રિલિજિયન્સ’ નામના ગ્રંથમાં હ્યુમ લખે છે: “વિશ્વનાં સર્વ સત્ત્વોને પોતાના જોવાં કલ્પવાની વૃત્તિ આપ્યા માનવસમાજમાં સર્વ દેશકાળમાં હોય છે...જે અચાત કારણો વિષે તેમને નિરંતર વિચાર કરવો પડે છે તે તેમને હંમેશાં એક જ રૂપે દેખા દેતાં હોઈ, તે સર્વને એ લોકો એક જ પ્રકાર કે કાદિનાં માને છે. એ સત્ત્વોને વિચાર, શુદ્ધિ ને રાગદ્વેષ હોય છે એમ આપણે યોગ્ય જ વખતમાં માનવા લાગીએ છીએ; ને તેમને મનુષ્યના જોવાં હાથપગ અને આકૃતિઓ હોય છે એવી પણ કલ્પના કેટલીકવાર કરીએ છીએ.”

૧૮; ૧. જુઓ મિથબર્ટ મરેનું ‘ફાર સ્ટેઈલ્ડ ઓફ ગ્રીક રિલિજિયન’, પૃ. ૧૭.

૧૮; ૨. ચારક તેમના ‘નિરુક્ત’માં કહે છે કે ધણા વેદમંત્રોના ત્રિવિધ અર્થ થાય છે: આધિભૌતિક, આધિદેવિક, અને આધ્યાત્મિક. દાખલા તરીકે અગ્નિનો આધિભૌતિક અર્થ છે બળતો દેવતા; આધિદેવિક અર્થ છે પુરોહિત દેવ; અને આધ્યાત્મિક અર્થ છે પરમાત્માનું ભવ્ય તેજ. નિસર્ગનાં બળોનાં આવાહન અને સ્તુતિ કરવામાં આવતાં ત્યારે ઉપાસકોનું લક્ષ તેમનાં બાહ્યરૂપ ઉપર નહીં પણ તેના અંતસ્તત્ત્વમાં રહેલી શક્તિ ઉપર રહેતું.

૧૮; ૩. હિંદીઓ અને ધરાનીઓ હિંદી-યુરોપિયનોના વિશાળ કુટુંબના અંગભૂત હતા એમ કહેવાય છે. દ્યુટોનિક, કેલ્ટિક, સ્લાવોનિક, ઇટાલિક, હેલેનિક, અને આર્મીનિયન પ્રજાઓ એ મહાકુટુંબની શાખાઓ હતી. આ પ્રજાઓના આચારવિચારની તુલના પરથી વિદ્વાનો એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે એક હિંદી-યુરોપી ધર્મ એ કાળે પ્રચલિત હતો. સચેતનવાદ (એનીમીઝમ) અને ગદ્ગ, પિતૃપૂજા અને અમરત્વ વિષેની આસ્થા, એ આ હિંદી-યુરોપી ધર્મનાં મુખ્ય અંગો હતાં, એમ કહેવાય છે. રીપવી જેવા નવા નૃવંશશાસ્ત્રીઓ જાતિઓનું સહેજ જુદું વર્ગીકરણ કરે છે. કેટલાક આર્થ પ્રજાને દ્યુટોનિક કે નોરડીક પ્રજાથી અલિપ્ત માને છે. આ પ્રજાઓ સાથે આપણે અત્યારની સ્વર્ણમાં કરેલ સંબંધ નથી. મધ્ય એશિયાના આર્થો જૂટા પડીને બે સમૂહમાં વહેંચાઈ ગયા; અને એમાંનો એક અફઘાનિસ્તાનમાં થઈને હિંદમાં આવ્યો ને બીજો ધરાનને નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયો; ત્યારથી ભારતીય તત્ત્વવિચારના ઈતિહાસનો આરંભ થાય છે.

૧૮; ૪. વેદકાળના આરંભમાં બોદાતી ભાષા એ પૂર્વાવસ્થાની ભાષા હશે; ને તેણે જ પાછળના યુગમાં, ને ઘણે ભાગે જુદા પ્રદેશમાં, શિષ્ટ સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું હશે.

૧૯; ૧. જે જાતિઓ પોતાને પહેલવહેલી 'આર્ય' એ નામે ઓળખાવવા લાગી તેનાં બ્રમણોની વીગતો અસારે મળતી હકીકતો પરથી ચોક્કસ નક્કી કરી શકાય એમ નથી. વેદનાં સૂક્તોમાં સમાજજીવનની આગળ વધેલી અવસ્થા જોવા મળે છે. એ વખતે સંસ્કૃત એ બોદાતી ભાષા હતી, ને આર્ય પ્રજા ઘણી શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. વળી, દ્રાવિડો એ ભારતના મૂળ વતની હતા એમ કબૂલ કરવાને પણ અમે તૈયાર નથી. દ્રાવિડો આર્યોની પહેલાં ઘણા જ જૂના વખતમાં હિંદમાં આવ્યા હાગે છે. આર્યોના આગમન પહેલાં તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિ પાકે પાપે સ્થાપી હતી. દ્રાવિડોએ આર્યોના આચાર સ્વીકારેલા એ સાચુ, પણ સામી તેમણે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ પર અસર પાડી હતી. અવરજવરને માટે મુશ્કેલ એવા પહાડી પ્રદેશોમાં આજે પણ જે સંખ્યાબંધ કામો વસે છે તેઓ કદાચ ભારતના મૂળ વતની આદિવાસીઓ હશે.

૧૯; ૨. દિવ્ એટલે પ્રકાશનું.

૨૦; ૧. ડરવ્યચસા મહિની અસથતા પિતા માતા ચ હુવનાનિ રક્ષતઃ । છુટ્ટમે ઘણુએ ૩ ન રોદમી પિતા યત્ સોમભિ સ્પૃશ્વમયત્ । ઋ. ૧; ૧૬૦; ૨.

(મહાવિશાળ, વિસ્તીર્ણ, એકબીજાથી છૂટાં, અત્યંત ધૈર્યશાળી, માત-પિતાની પેઠે શરીરરક્ષક, એવાં માતપિતારૂપ ઘાવાપૃથિવી ભુવનોનું રક્ષણ કરે છે. પિતા અનેક રૂપો વડે સહુને ઢાંકે છે.)

તવ ત્વે પિતો દદતસ્તવ સ્વાદિષ્ટ ત્વે પિતો । પ્ર સ્વાપ્નાનો રમાનાં મુષિપ્રીવા દેવસ્તે । ઋ. ૧; ૧૮૭; ૫.

(હે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અન્ન, તને જોયો આપે છે અને રસોનો આસ્વાદ લે છે તેઓ જ માથુ ઊંચુ રાખીને જગનમાં ફરી શકે છે.)

સ इत् स्वप्ना મુવનેવાસ ય રમે ઘાવાપૃથિવી જ્ઞાન । તર્ધી ગમીરે રામી મુમેકે અવંશે ધીરઃ શચ્યા સમૈત્ । ઋ. ૪; ૫૬; ૩.

(જેણે ઘાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કર્યાં તે જ આ જગતમાં કુશળ છે.)

વિશાળ, અચળ, મુંદર, અને કશા આધાર વિના ટપી રહેલાં ઘાવાપૃથિવીને તે શુદ્ધિમાને કુશળતાથી રચ્યા છે.)

પૃથ્વીના મુવનાનામભિગ્નિયોર્વી પૃથ્વી મધુદુષે સુપેતસા । યાત્રાપૃથિવી વરુણસ્ય ધર્મણા
વિક્રમિને અજરે ભૂરેતેત્યા । અસચ્ચન્તી મૂરિવારે પયસ્વી પૃથં દુહાતે સુકૃતે શ્વચિત્રે ।
રાજન્તી અસ્ય ભુવનસ્ય રોદસી અસ્મે રેત સિચનં યન્મનુર્હિતમ્ । ક્ર. ૬; ૫૦; ૧-૨.

(હે ઘાવાપૃથિવી, તમે ઘીથી ભરેલાં છો; આણીમાત્રનાં આશ્રય છો; વિશાળ, પ્રસિદ્ધ, મધ આપનારાં, સુસ્વરૂપ, વરુણના નિયમ અનુસાર ચાલનારાં, જરારહિત, અને અત્યંત સામર્થ્યવાન છો. જુદાં જુદાં રહેલાં, અનેક ધારાવાળાં, દૂધથી ભરેલાં, અને પવિત્ર દાર્પ કરનારાં ઘાવાપૃથિવી પુણ્યવાનોને માટે ઘી ઉત્પન્ન કરે છે. હે ઘાવાપૃથિવી, તમને આણીમાત્ર પર સત્તા છે. તમે મનુષ્યોને દિતકારક એવા વીર્યનું સિંચન કરો.)

૨૦; ૨. પ્ર યાવા યંત્રેઃ પૃથિવી ઋતાવૃષા મહી સ્તુપે વિદેપેષુ પ્રચેતસા ।
દેવેભિર્યે દેવપુત્રે સુદેસસેત્યા ધિયા વાર્યાણિ પ્રભૂયતઃ । ક્ર. ૧. ૧૫૯; ૧.

(ઋતની વૃદ્ધિ કરનારાં, મોટાં, અને સુમ એવાં ઘાવાપૃથિવીની યતની સભામાં હું યજ્ઞ વડે સ્તુતિ કરું છું. દેવો જેમના પુત્રો છે, અને જેઓ અહ્યુત કામો કરે છે, તે ઘાવાપૃથિવી દેવોની સાથે, શુદ્ધિ વડે, ઘણી જ મુંદર બેઠો લાવે છે.)

તે હિ યાવાપૃથિવી વિશ્વસંમુવ ઋતાવરી રજમો ધારયત્કવી । સુજન્મની ધિયણે
અન્તરીયતે દેવો દેવી ધર્મણા સૂર્યઃ શ્વચિઃ । ક્ર. ૧; ૧૬૦; ૧.

(સકળ વિશ્વને સુખ આપનારાં, નિયમ અનુસાર ચાલનારાં, અંતરિક્ષને ધારણ કરનારાં, મુજન્મ, પ્રગલ્ભ, અને દેદીપ્યમાન એવાં જે ઘાવાપૃથિવી, તેમની વચ્ચે યજ્ઞને તેજસ્વી ને શુદ્ધ એવો સૂર્ય નિયમ અનુસાર જાય છે.)

દેવી દેવેભિર્યજતે યજ્ઞૈરમિન્તી તસ્યતુલ્યમાણે । ઋતાવરી અદુહા દેવપુત્રે યજ્ઞસ્ય
નેત્રી શ્વચ્યદ્ધિર્ચકઃ । ક્ર. ૪; ૫૬; ૨.

(પવિત્ર દેવોની સાથે, ઋતને અનુસરનારી, દ્રોહ ન કરનારી, દેવોને જન્મ આપનારી, તેજસ્વી ગાનો વડે યજ્ઞની નેતા, પવિત્ર દેવીઓ — ઘાવાપૃથિવી — અવિરત ધારે પાણી સીંચતી બીજી છે.)

ઝર્જ નો ઘોષ પૃથિવી ન પિન્વતા પિતા માતા વિશ્વવિદા સુદસલા । સરરાજે રોદસી વિશ્વદામ્બુવા સર્નિ વાજ રયિમસ્મે સમિન્વતામ્ । ઋ ૬, ૭૦, ૬

(પિતા ને માતા એના ઘાનાપૃથિવી અમને અન્ન આપે નિશ્ચવેતા, સત્કર્મ કરનારા, સર્વનુ કલ્યાણ કરનારા, અને એકપીઞનુ હિત કરી એકત્ર રમનારા ઘાનાપૃથિવી અમને લાભ, બળ અને ધન આપે)

૨૦, ૩ જુઓ મેકસમૂનરનુ ' ઇડિયા, વોટ ઇટ કેન ટીચ અસ ? ', પૃ ૧૫૬

૨૦, ૪ અતપ્યમાને અવસાવન્તી અનુ પ્યામ રોદસી દેવપુત્રે । ઉમે દેવાના સુમયંમિરહ્યા ઘાવા રક્ત પૃથિવી નો અશ્વાત્ । ઋ ૧, ૧૮૫, ૪

(દેવાને જન્મ આપનારા ઘાવાપૃથિવીને બીજુ કોઈ પીડી શકતુ નથી પોતાની રક્ષણશક્તિથી તેઓ રક્ષણ કરે છે એના ઘાવાપૃથિવીની પાસે અમે ગહીએ હે ઘાવાપૃથિવી, તમે બને દિનસ અને રાત દેવાની મધ્યે અમને બચાવો)

પ્ર ઘાવા યદૈ પૃથિવી ઋતારૂધા મહી સ્તુપે વિદયેષુ પ્રવેતમા । દેવેભિર્યે દેવપુત્રે સુદસસેત્યા ધિયા વાર્યોણિ પ્રભૂયત । ઊત મન્યે પિતુરુહો મનો માતુર્મદિ સ્વતવસ્તદ્ વીમામિ । સુરેતસા પિતરા ભૂમ ચન્તુરુ પ્રજાયા અમૃત વીમમિ । ઋ ૧, ૧૫૯, ૧૦

(ઋતની વૃદ્ધિ કરનારા, મોટા, અને સુર એના ઘાનાપૃથિવીની યરાની સમામા હુ યરા વડે સ્તુતિ કરુ છુ દેવો જેમના પુત્રો છે, અને જેઓ અદ્ભુત કામો કરે છે, તે ઘાનાપૃથિવી દેવાની સાથે, શુદ્ધિ વડે, ઘણી જ સુદર ભેટો લાવે છે પ્રેમાળ પિતાના મનનુ અને માતાની મહાન સહજ શક્તિનુ હું સ્તોત્રથી ધ્યાન ધરુ છુ એ મહાન અમોઘવીર માતપિતાએ પ્રજા માટે દુનિયા અને મોતરફ અમૃત પેદા કર્યો છે)

અવન્તુ ન પિતર સુપ્રવાચના ઊત દેવી દેવપુત્રે ઋતારૂધા । રથ ન દુર્ગાદિ ઘમવ સુદાનવો વિશ્વસ્માનો અહસો નિષ્પિર્તન । ઋ ૧, ૧૦૬, ૩

(પુણ્યશ્લોક પિતરો અમારુ રક્ષણ કરો તેજ પ્રમાણે ઋતના બગમા વૃદ્ધિ કરનાર, દેવાના માતપિતા, ઘાનાપૃથિવી પણ અમારુ રક્ષણ કરે હે સપત્ર અને દાનશર દેવો, ખરાબ રસ્તામાથી જેમ રથ પાર નીકળે, તેમ તમે અમને સર્વ સકટોમાથી પાર ઉતારો)

વૈશ્વાનરસ્ય દંસનામ્યો બ્રહ્મદરિણાદેકઃ સ્વપ્તસ્ય ચા કવિઃ । ઊમા પિતરા મહયજ્ઞજાય-
તામિદ્યાંવાપૃથિવી ભૂરિતેમા । ઋ. ૩; ૩; ૧૧.

(વૈશ્વાનરનાં અદ્ભુત કાર્યોને માટે તે કવિ — અગ્નિએ જ પોતાની
મહાન કુશળતાથી પોતાની શક્તિઓને જૂટી કરી છે. એવો એ અગ્નિ,
મહારેતસવાળાં બંને માતૃપિતાની પૂજા કરતો, જન્મ પામ્યો.)

પ્રપાથ ક્ષા મહિ દંસો બ્યુર્વાસુપ યામૃચ્ચો બ્રહ્મદિન્દ્ર સ્તમાયઃ । અગાર્યો રંદસી
દેવપુત્રે પ્રન્ને માતરા યહી કૃતસ્ય । ઋ. ૬; ૧૭; ૭.

(હે ઈન્દ્ર, તમે મોટું પરાક્રમ કરીને પૃથ્વીને વિસ્તીર્ણુ બનાવી છે. તે જ
પ્રમાણે, હે ઈન્દ્ર, મહાન એવા તમે જ વિશાળ સુત્રોકને સ્થિર કર્યો છે.
તાત્પર્ય કે, દેવો જેમના પુત્ર છે, અને જે પ્રાચીન કાળથી ઋતની યુવાન
માતાઓ છે, તે ઘાવાપૃથિવીને એ ઈન્દ્રે જ સ્થિર રાખ્યાં છે.)

પ્ર યાવા યજ્ઞેઃ પૃથિવી નમોમિઃ સગાથ ઈલે બ્રહ્મતી યજતે । તે વિદિ પૂર્વે કવયો
ગૃણન્તઃ પુરો મહી દધિરે દેવપુત્રે । પ્ર પૂર્વજે પિતરા નવ્યસોમિર્ગામિંઃ કૃણુચ્ચં સદને
કૃતસ્ય । ગા નો યાગાપૃથિવી દેવ્યેન જનેન યાતં મહિ વાં વહ્યમ્ । ઋ. ૭; ૫૩; ૧-૨.

(પૂજ્ય અને વિસ્તૃત એવાં ઘાવાપૃથિવીનું સાથેના લોક સહિત, યજ્ઞ
અને સ્તોત્ર વડે, અમે સ્તવન કરીએ છીએ. મહાન અને દેવોને જન્મ
આપનારાં એવાં ઘાવાપૃથિવીને પહેલાંના કવિઓ તેમનાં સ્તવનોમાં મોખરે
મૂકતા. હે સ્તોતાઓ, તમે નવાં સ્તોત્રો વડે પ્રાચીન અને જગતનાં માત્રાપ
એવાં ઘાવાપૃથિવીને યજ્ઞની જગાએ લાવો. હે ઘાવાપૃથિવી, તમે દેવો સદિન
અમારી પાસે આવો; તમારું છત્ર મહાન છે.)

ઝર્ચો ગન્ધર્વો અધિ નાકે અસ્વાદ્ વિશ્વા રુપા પ્રતિચન્નાણો અસ્ય । માતુઃ
શુક્રેણ શોચિયા વ્યચીર્ પ્રાસ્ત્વદોદમી માતરા અચિઃ । ઋ. ૯; ૮૫; ૧૨.

(સ્વર્ગમાં આદિત્યની ઉપરના ભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ સોમ રહે છે. તે આદિત્યનાં
સર્વ રૂપોને જોઈ રહે છે. આદિત્ય સદૈદ તેજથી પ્રકાશે છે, અને નિર્ભજ
એવો તે માતા૨૫ ઘાવાપૃથિવીને પણ પ્રકાશિત કરે છે.)

આ હિ યાગાપૃથિવી અમ્ર ઝમે સરા પુત્રો ન માનરા તનન્ય । પ્ર યાગ્ચોરોરો
યવિષ્ઠાડના વહ સહસ્યેહ દેવાન્ । ઋ. ૧૦; ૧; ૭.

(હે અગ્નિ, પુત્ર જેમ માતૃપિતાને મદદ કરે છે તેમ તમે ઘાનાપૃથિવીને સદા મદદ કરો છો, હે યુવાન, અમારી ઉપાસકોની પાસે તમે આવો, અને, હે બાલપુત્ર, તમે ઈન્દ્રાદિ દેવોને અમારા યજ્ઞમાં લઈ આવો)

દાવા નો અય પૃથિવી અનામસો મહી ગાયેતાં સુવિતાય માતરા । ડવા ઉચ્ચન્ત્યપ વાધતામય સ્વસ્ત્યગ્નિં સમિવાનમીમહે । ઋ ૧૦, ૩૫, ૩

(મહાન અને માતા૩૫ એના ઘાનાપૃથિવી આપણુ નિરપરાધીનુ આગે સુખને સારુ રક્ષણ કરો અધકારને ફેડનારી ઉપા અમારા પાપનો નાશ કરો તેમજ પ્રત્યવિત થયેલા અગ્નિની પાસે હું કલ્યાણની વાચના કરુ છુ)

તે હિ દાવાપૃથિવી માતરા મહો દેવી દેવાજન્મના યજ્ઞિયે રત । ઉમે વિદ્યુત ઉભય ભરીમગ્નિ પુરુ રેતાસિ પિતૃભિઃ સિંચત । ઋ ૧૦, ૬૪, ૧૪

(જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, મોટા, અને યજ્ઞને પાત્ર એના ઘાનાપૃથિવીએ દેવોને જન્મ આપ્યો તે બને અત્ર વડે સહુને પોષે છે, અને દેવોની સહાયતા વડે પુષ્કળ પાણીની વૃદ્ધિ કરે છે)

પરિક્ષિતા પિતરા પૂર્વનાગરી ઋતસ્ય યોના ક્ષયત સમોક્ષા । દાવાપૃથિવી ચરણાય સગ્રતે પૂતવત્ર પયો મહિપાય વિન્વત । ઋ ૧૦, ૬૫, ૮

(સર્વબાપી, માતૃપિતા જેવા પ્રાચીન, અને એકત્ર વસનારા ઘાનાપૃથિવી યજ્ઞમાં હોય છે અને એક જ કામ કરનાર તે બને પૂજ્ય વરુણને પ્રસન્ન કરવા માટે બાળાળા પાણીનુ સિંચન કરે છે)

દ્યુધી નો અગ્ને સદને સધસ્યે યુક્વા રથમમૃતસ્ય દ્રવિલુપ્ । આ નો વહ હોદસી દેવપુત્રે માકિર્દેવાનામપ મૂરિહિ સ્યા । ઋ ૧૦, ૧૧, ૯

(હે અગ્નિ, સર્વ દેવો જેમા છે એના ધરમાથી તમે અમારુ રતોત્ર સાલજો અમૃત જેમાથી દ્રવે છે એવો રથ તમે બેડો, અને દેવો જેમના પુત્ર છે એવા ઘાવાપૃથિવીને એ રથમાં અમારી પાસે લાવો દેવોમાથી કોઈ પણ યજ્ઞમાથી દૂર ન રહે, માટે તમે અહીં હાજર રહો)

૨૦, ૫ અય દેવાનામપસામપ્સતામો યો જગાન રોદસી વિદ્યુત્સર્જકો વીથિયો મમે રજસી સુક્તવ્યાયાડજેમિ સ્કમ્મનેમિ સમાનૃચે । ઋ ૧૦, ૧૬૦, ૪.

૨૦, ૬ અજો ન ક્ષોં દાધાર પૃથિવીં તસ્તમ્મ દ્યા મત્રેમિ મત્યે । પ્રિયા પદાનિ પશ્યો નિ પાહિ વિશ્વાયુરમે ગુહ્ય ગુહ્ય ગા । ઋ ૧, ૬૭, ૩

(અનાદિ અગ્નિ સત્ત્વનાળા મત્રો વડે ત્રિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે ને દુયોગને ટકાવી રાખે છે હે અગ્નિ, સર્વના પ્રાણરૂપ એના તમે પશુના પ્રિય સ્થાનોનું રક્ષણ કરે! એક ગૂઢ સ્થાનમાથી બીજામા પ્રવેશે)

૨૦, ૭ इन्द्राय गितो अनिशितसगा अप प्रेत्य सगरस्य युगात् । यो अक्षणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक् तस्तमम् पृथिवीमुत द्याम् । ઋ ૧૦, ૮૬, ૪

(જેમ ધરી વડે પૈઞ સ્થિર થાય છે, તે પ્રમાણે પોતાના કામ વડે પૃથ્વી અને સ્વર્ગને જે ઇન્દ્રે સર્વ પ્રકારે ટકાવી રાખ્યા છે, તે ઇન્દ્રની ધણી સ્તુતિ કરીને અમે આકાશમાથી વરસાદ પાડીશું)

૨૦, ૮ स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तमम् रोदसी । हरि पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् । ઋ ૧, ૧૦૧, ૧૫

(જે સોમે દાવાપૃથિવીને સ્થિર કર્યાં છે તે વીર સોમ સમર્થ છે તે પિશગ સોમ યજ્ઞમાનની પેઠે પોતે પણ પોતાને સ્થાને બેસના સાર ગળણીમા જાય છે)

૨૦, ૯ पित्रे चिच्चक्रु सदन समस्मे महि त्विषीमव सक्तो वि हि ह्यन् । विष्कभ्नन्त स्कम्मनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्व रभस वि मित्वन् । ઋ ૩, ૩૧, ૧૨

(અગિરસોએ આ પિતારૂપ ઇન્દ્રને માટે મોઢું ને તેમજ સ્ત્રી સ્થાન તૈયાર કર્યું સત્કર્મ કરનારા અગિરસોએ એ સ્થાન પર નજર નાખી યજ્ઞમા બેસીને દાવાપૃથિવીને અંતરિક્ષનો આધાર આપતાં તેમણે ઇન્દ્રને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપ્યા)

૨૧, ૧ य आस्वत्क आशये विधा जातान्येषाम् । परि धामानि मर्मदा वरुणस्य पुरो गये विधे देवा अनु व्रत नमन्तामन्यके समे । ઋ ૮, ૪૧, ૭

(જે વરુણ અજ્ઞાની પેઠે આખા જગતને, તેમાના સર્વ પ્રાણીઓ તથા તેમના નિવાસસ્થાન સહિત, ઢાકી દે છે, અને સર્વના સામર્થ્યનો વિચાર કરનાર જે વરુણને સહુ દેવો અનુસરે છે, તેની કૃપાથી અમારા દુષ્ટ શત્રુઓ નાશ પામે)

૨૧, ૨ आत्मा ते बातो रज आ नवीनोत् पश्यन् भूर्गिर्यवतो ससवार । अन्तर्मही वृहती रोदसीमे विधा ते धाम वरुण प्रियाणि । ઋ ૭, ૮૭, ૨

(હે વરુણ, વાયુ તમારો શ્વાસ — આત્મા — છે. તે પાણીને ગ્રેરે છે. જગતનો પોષક એ વાયુ શ્વાસ આધેલા પશુની પેઠે સમર્થ હોય છે. હે વરુણ, તમે આ વિશાળ ને મહાન ઘાવાપૃથિવીની અંદર રહો છો. એ સર્વ ધામો તમને પ્રિય છે.)

૨૧; ૩. હં હિ રાજા વરુણશ્ચાર સૂર્યાય પન્થામન્વેતવા ઇ । અપદે પાદા પ્રતિધાત્વેડરુતાપવક્તા હૃદયાવિઘચ્ચિત્ । ઋ. ૧; ૨૪; ૮.

(સૂર્યને જ્યાં માટે રાજા વરુણે પહોળો રસ્તો કરી આપ્યો, અને [અંતરિક્ષમાં] પગ મૂકીને જ્યાં માટે, પગ ન મૂકી શકાય ત્યાં માર્ગ કયો. હૃદયનું વિહારણ કરનારા શત્રુને તે દૂર કરે છે.)

પ્ર સીમાદિત્યો અસૃજદ્ વિધર્તાઃ કૃતં સિન્ધવો વરુણસ્ય ચન્તિ । ન ધ્રામ્યન્તિ ન વિ મુચન્ત્યેતે વયો ન પન્તુ રઘુયા પરિઝ્મન્ । ઋ. ૨; ૨૮; ૪.

(ધારણ કરનારા આદિત્યે — વરુણે — તેમને વહેતી કરી. વરુણની નદીઓ ઋક્ષતને માર્ગે જાય છે. તે થાકતી નથી કે થળી જતી નથી, પણ પક્ષીની પેઠે વેગથી દોડે છે.)

તિલ્લો યાવો નિહિતા અન્તરસ્મિન્ તિલ્લો ભૂમીવપરાઃ વક્રિયાનાઃ । યૃત્સો રાજા વરુણશ્ચક્રં દિવિ પ્રેહ્નં હિરણ્યયં શ્રમે કમ્ । ઋ. ૭; ૮૭; ૫.

(આ વરુણમાં ત્રણ હુલોક અને છ પ્રકારના ત્રણ ભૂલોક સમાઈ ગયેલા છે. પ્રશંસાને પાત્ર એવા રાજા વરુણે જ પ્રકાશને માટે આ આકાશમાં લટકતો સોનેરી ગોળો — સૂર્ય — ટાંચ્યો છે.)

૨૧; ૪. અમી ચ કૃક્ષા નિહિતાસ ઉચ્ચા નક્કં દદધ્રે કુહ ચિદ્ દિવેયુઃ । અદૃશ્યાનિ વરુણસ્ય વ્રતાનિ વિચાકશ્ચન્દ્રમા નક્તમેતિ । ઋ. ૧; ૨૪; ૧૦.

(આ જે આકાશમાં ઊંચે રહેલાં નક્ષત્રો રાતે દેખાય છે તે દિવસે ક્યાંક જતાં રહે છે. વરુણની આગ્રાથી જ વિશેષ પ્રકાશવાળો ચંદ્રમા રાતે આવે છે. એમ વરુણના નિયમો કોઈ તોડતું નથી.)

તદિદ્ સમાનમાચાતે વેનન્તા ન પ્ર યુચ્છતઃ । પૃત્વત્રાય દાશયે । ઋ. ૧; ૨૫; ૬.

(વરુણનાં વ્રતા — નીતિના નિયમો — પાળનારા ભક્ત પર પ્રસન્ન થયેલા મિત્રાવરુણ સાથે ગ્રજાને એક જ હવિ પ્રહણુ કરે છે, તેમાં કદી પ્રમાદ કરતા નથી.)

જૃમ્બન્તુ સ્તામ મરુત સુદાનવોઽગ્નિજિહ્વા જતામૃષ । પિચ્ચુ સોમ વરુણા
ધૃતવ્રતોઽશ્વિભ્યામુપમા સજૂ । ઋ ૧, ૪૪, ૧૪

(સારુ દાન દેનારા, અગ્નિઉપી જીભ-ગાળા, ને સ્વતંત્રે વધારનારા મરુતો
અમારુ સ્તોત્ર સાંભળેા અશ્વિનો અને ઉદાને સાથે રાખીને ધૃતવ્રત વરુણ
સોમરસ પીએ)

ત્વમગ્ને રાજા વરુણો ધૃતવ્રત । ઋ ૨, ૧, ૪

(હે અગ્નિ, જેણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા વરુણ સમ તમે જ છે)

નમ પુરા તે વરુણોત નૂનમુતાપર જુવિનાત વ્રામ । લે દિ ક પર્વને ન ગ્રિતા
ન્યપ્રચ્યુતાનિ દુઃક્રમ વ્રતાનિ । ઋ ૨, ૨૮, ૮

(હે બળવાન વરુણ અમે તમને અગાઉ નમન કર્યું છે, હમણા કરીએ
છીએ, ને હવે પછી પણ કરીશુ હે દુર્દમ વરુણ પર્વતની પેડે તમારે આશ્રયે
રહેના વ્રતો કદી તેના સ્થાનથી અગતા નથી)

અદશ્યાનિ વરુણસ્ય વ્રતાનિ । ઋ ૩, ૫૪, ૧૮

(વરુણના વ્રતો — નિયમો — અવિનાશી છે)

મિત્રા ત્વના ન રથ્યા ૩ વરુણો યથ સુક્રતુ । સનાત્ સુજાતા તનયા ધૃતવ્રતા ।

ઋ ૮, ૨૫, ૨

(ધન આપનારા, રથવાળા, સારો જન્મ પામેના, કાર્યકુશળ, પૃથ્વી
માથી ઉત્પન્ન થયેના, ને જેમણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એના, મિત્રાવરુણની
હુ પૂજા કર)

૨૧, ૫ યો મૃચ્યાતિ ચક્રુયે ચિદામો વય સ્યામ વરુણે અનાગા । અનુ
વ્રતાન્યદિતેર્ઋધન્તો યૂય પાત સ્વસ્તિમિ સદા ન । ઋ ૭, ૮૭, ૭

(તે વરુણ પાપ કરનાર પ્રત્યે પણ દયા રાખે છે અમારે હાથે એ
વરુણનો અપરાધ ન ચાએ અમે વરુણના વ્રતો — નિયમો — પાળીએ
હે દેવો ! કલ્યાણે વડે સર્વદા અમારુ રક્ષણ કરો)

૨૧, ૬ શુદ્ધેયમધિષ્ઠાતાન્તિકાદિવ પશ્યતિ ।

યસ્તાવન્મન્યતે ચરન્તર્વે દેવા દદ વિદુ ॥

યસ્તિષ્ઠતિ ચરતિ યથ વચતિ યો નિલાયં ચરતિ ય વ્રતકમ્ ।

દ્વૌ સંનિવસ્ય યન્મન્ત્રયેતે રાજા તદ્વેદ વરુણસ્તૃતીયઃ ॥
 ઉતેયં ભૂમિર્વસ્તુસ્ય રાજ્ઞ ઉતાસૌ યૌર્વૃહતો દ્રોઞન્તા ।
 ઉતો સમુદ્રૌ વરુણસ્ય કુક્ષી ઉતાસ્મિન્નસ્ય ઉદકે નિલીનઃ ॥
 ઉત યો યામતિસર્પાત્પરસ્તાન્ન સ મુચ્યાતે વરુણસ્ય રાજ્ઞઃ ।
 દિવ સ્પશઃ પ્ર ચરન્તીદમસ્ય સહસ્રાક્ષા અતિ પશ્યન્ત ભૂમિમ્ ॥
 સર્વે તદ્રાજા વરુણો વિ ચૅટ્ટે યદન્તરા રોદસી યત્પરસ્તાન્ ॥
 સંલ્યાતા અસ્ય નિમિષો જનાનામક્ષાનિવ શ્વખી નિ મિનોતિ તાનિ ॥
 યે તે પાશા વરુણ સપ્તસપ્ત ત્રેયા તિષ્ઠન્તિ વિપિતા રશન્તઃ ।
 છિન્નન્તુ સર્વે અનૃતં વદન્તં યઃ સત્યવાચતિ તં સજન્તુ ॥

અ. ૪; ૧૬; ૧-૬.

(આ વિશ્વનો અધિષ્ઠાતા છેક જ પાસે રહીને જોતો હોય એવી રીતે બધું જુએ છે. માણસ વિકાસ પામે છે ને પાકન કરે છે, ફરે છે ને ફરવે છે, તેમજ વિચાર કરે છે, તે બધું દેવો જાણે છે. માણસ જીવો રહે છે કે ચાલે છે, ફરે છે, ગુપ્ત આચરણ કરે છે કે ખુલ્લમખુલ્લા વર્તે છે, તથા બે જાણુ સાથે બેસીને કંઈ વિચાર કરે છે, તે બધું ત્રીજો રાજા વરુણ જાણે છે. આ પૃથ્વી, અને આ ધણે દૂર દેખાતું આકાશ, એ બંને વરુણ રાજાનાં છે. બે સમુદ્રો વરુણની બે કૂખો છે. છતાં તે આ અર્ધ ઉદકમાં પણ વસે છે. કોઈ માણસ આકાશથી પણ પાર ચાલ્યો જાય તેથી કંઈ તે વરુણ રાજાના શાસનમાંથી છટકી શકતો નથી. સ્વર્ગમાંથી એના દૂત જગતમાં સંચાર કરે છે. તે હજારો આંખવાળો હોઈ આખી પૃથ્વીને નિહાળે છે. ધરતી અને આકાશની વચ્ચેના ભાગમાં, તથા તે બંનેની પાર પણ, જે કંઈ છે તે બધાને વરુણ રાજા જુએ છે. માણસોની પાંપણોના પલ્લકારાને પણ તે ગણે છે. જુગારી જેમ પાસાને ફેંકે છે તેમ, હે વરુણદેવ ! ત્રણ રીતે બાંધેલા જે તમારા સાત સાત પાશ છે તે સર્વ અસત્યવાદીઓને બાંધે, પણ સત્યવાદીઓને જતા કરે.)

ઉત સ્વયા તન્વા૩ સં વદે તત્વ કદા ન્વડન્તર્વરુણે સુવાનિ ।
 ફિં મે હવ્યમદ્રુણાનો જુપેત કદા મૃદ્વીકં સુમના અગિ સ્વયમ્ ॥
 ધૃષ્ટે તદેતો વરુણ દિદ્ધૂપો એમિ ચિકિત્તુપો વિપૃચ્છમ્ ।
 સમાનમિન્ને કન્વયધિદાદુરયં હ તુમ્યં વરુણો હળીતે ॥

સ્મિત્વા આસ વહ્નિ જ્યેષ્ઠ યત્ સ્તોતાર ગિષાંસસિ સગાયમ્ ।
 પ્ર તન્મે વોચો દૃઢમ સ્વધાવોઽવ ત્યાનના નમસા તુર ઇયામ્ ॥
 અવ દુશ્વાનિ પિંગ્યા સુત્તા નોઽવ યા વય ચક્રમા તનૂમિ ।
 અવ રાજન્ પશુતૃપ ન તાર્યું સૃજા વસ ન દામ્નો વસિષ્ઠમ્ ॥
 ન સ સ્ત્રો દક્ષો વહ્નિ ધૃતિ સા સુરા મન્યુર્નિમીદસો અશિત્તિ ।

ઋ ૭, ૮૬, ૨-૬

(હું પોતે થઈને તેમનો પીછો પકડું ? હું વરુણની સાથે એક વિચારનો ક્યારે થઈશ ? તે ક્રોધ લરાયા વિના મારા હવિનો સ્વીકાર કરને ખરા ? પ્રસન્ન મન વડે સુખદાતા વરુણને હું ક્યારે જોઈશ ? હે વરુણ, હું તમારું દર્શન કરવાને ઉત્સુક છું, એટલે અનેક શાનીઓ પામે જઈને પૂછું છું કે ‘મારાથી એવું શું પાપ થયું છે જેને લીધે વરુણ મને દર્શન દેતા નથી ?’ સર્વ કવિઓએ મને કહ્યું કે ‘વરુણ તારા પર કાપેના છે’ હે વરુણ, મેં એવું તે શું મોટું પાપ કર્યું છે કે જેને લીધે તમે તમારી સ્તુતિ કરનાર મિત્રનો નાશ કરના તૈયાર થયા છો ? હે દુર્દમ તેજસ્વી વરુણ એ પાપ શું છે તે તમે મને જલદી કહો, એમ્ને નમન કરી, નિષ્પાપ થઈને હું તમારી સ્તુતિ કરવા માહું હે વરુણ અમારા વડનાઓને કે અમારે હાથે જે પાપ થયા હોય તેમાથી તમે અમને મુક્ત કરો હે રાજા, પશુને તૃપ્ત કરનારા ચોરની જેમ અથવા દામણાના બંધનમાથી વાઝાને છોડે તે પ્રમાણે, તમે વસિષ્ઠને છોડો હે વરુણ એ પાપ અમે જાતે જાણી-મૂછને નથી કર્યું એ તો અમારી ચૂક થઈ ગઈ દાર, ક્રોધ, પાસા, ને અવિચારને લીધે એ પાપ થઈ ગયું)

૨૨, ૧ ‘વેદિક માઈથોનોશ’, ૫ ૩

૨૨ ૨ આ ચાલિન્દ્રો દિવ આ પૃથિવ્યા મક્ષુ સમુદ્રાદુત વા પુરીપાત્ ।
 સ્વર્ગરાદવને નો મહ્ત્વાન્ પરાવન્તો વા સદનાદત્તસ્ય । ઋ ૪, ૨૧, ૩

(ઈન્દ્ર મરતોની સાથે સ્વર્ગમાથી, પૃથ્વી પરથી, સમુદ્રમાથી, અંતરિક્ષા માથી, સૂર્યલોકમાથી, દૂરથી કે ઝડપના સદનમાથી અમારા રક્ષણ માટે આવો)

૨૨, ૩ ઋતસ્ય ગર્ભમ્ । ઋ ૧, ૧૫૬, ૩

૨૨, ૪ સ દાવાત પૃથિર્નાં વામુતેમામ્ । ઋ ૧૦, ૧૨૧, ૧

(એણે આ પૃથ્વીને તેમજ આકાશને ટકાવી રાખેના છે)

૨૨; ૫ ઋતની કલ્પના હિંદી — ધરિની યુગ જેટલી જૂની છે

૨૩, ૧ एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वमाना समना पुरस्तात् । ऋतस्य फ्यामन्वन्ति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति । ऋ १, १२४, ३

(શુભ કામનાવાળી અઘોની દીકરી હિયા જ્યોતિર્મય વસ્ત્ર પહેરીને પૂર્વમા દેખા દે છે. તે ઋતના માર્ગને જાણતી હોય એવી રીતે રસ્તા પર સારી રીતે ચાલે છે, અને દિશા ચૂકતી નથી)

૨૩, ૨. ऋतस्य दृष्ट्वा धरुणानि सन्ति पुङ्गवि चन्द्रा वपुये वपूषि । ऋतेन दीर्घमिपणस्त पूक्ष ऋतेन गाव ऋनमा विवेश ॥ ऋत येमान ऋनमिद् वनोत्प्लुतस्य छम्पस्तुर्या उ गव्यु । ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ ऋ ४, ૨૩, ૧-૧૦

(દેહધારી ઋતના બગવાન, આવારભૂત અને આહ્વાદક એના અનેક રૂપો છે ઋતને લીધે સ્તોતાઓ ધાણુ અજ ધર્ય છે છે ઋતને લીધે ગાયો ઋતમા પ્રવેશ કરે છે ઋતને વશ કરવા ઇચ્છનાર ઋતની જ ઉપાસના કરે છે ઋતનુ બગ તામડતોબ ગાય ઇચ્છનાર બને છે ઋતને માટે જ વિસ્તૃત અને ગંભીર (ઘાનાપૃથિવી હસ્તી ધરાવે છે એ બે ઉત્કૃષ્ટ ધેનુઓ — ઘાનાપૃથિવી — ઋતને માટે જ પોતાનુ દોહન થયા દે છે)

૨૩, ૩ ऋतस्य न पथा नयाति विश्वानि दुरिता । ऋ १०, १३३ ६

૨૪, ૧ एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्यन् । विश्वस्य स्यात्तुर्नगतश्च गोषा ऋजु मर्तेषु वृत्रिना च प्रश्यन् ॥ ऋ ૭, ૬૦, ૨

(હે મિત્રાવરુણ ! આ પ્રસિદ્ધ સૂર્ય — મનુષ્યોને નિહાળનાર, અત રિક્ષમા ફરનાર, સર્વ સ્થાપર અને જગમ વસ્તુઓનુ રક્ષણ કરનાર — ઘાવાપૃથિવીને લક્ષમા રાખીને, મનુષ્યોમા થતા પુણ્ય અને પાપ બોતો બોતો ઉદય પામે છે)

૨૪, ૨ ऋ ૭, ૬૩

૨૫, ૧ अचिन्ती यच्चकृमा देव्ये जने दीनैर्दक्षे प्रभूती पूज्यत्वंना । देवेषु च सवितर्मौनुष्येषु च त्व नो अत्र ह्यवतादनामस ॥ ऋ ૪, ૫૪, ૩

૨૯, ૧ પ્ર વામઘાંસિ મલાન્યસ્થુર ગત્ત હવિયો વીતયે મે । તિરો અયો
હવનાનિ શ્રુત ન ॥ જ ૭, ૬૮, ૨

અધિનો, તમારે માટે આહવાદનક અન્ન તૈયાર કર્યું છે તમે

૨૫; ૨. ઇકો દાવાર મુવનાનિ વિશ્વા । ઋ. ૧; ૧૫૪; ૨.

૨૫; ૩. ત્રીણિ પદ્મ વિચક્ષમે વિષ્ણુર્ગોષા બદામ્યઃ । ઋ. ૧; ૨૨; ૧૮.

ન તે મહિત્સમન્વત્નુવન્તિ । ઝમે તે વિદ્ય રજસો પૃથિવ્યા વિષ્ણો દેવ ત્વં પરમસ્ય
અસ્યો । ન તે વિષ્ણો જાયમાનો ન જાતો દેવ મહિમ્નઃ પરમન્તમાપ ॥ ઋ. ૭; ૯૯; ૧-૨.

૨૫; ૪. ચતુર્ભિઃ સાકં નવતિ ચ નામભિથકં ન વૃત્તં ધ્યર્તૌરવીવિપદ્ । શૃદ્ધ-
ચ્છરીરો વિમિમાન ઋત્વભિર્યુગાકુમારઃ પ્રત્યેત્યાહવમ્ ॥ ઋ. ૧; ૧૫૫; ૬.

(વિષ્ણુ ગોળ પૈડાની પેઠે જુદી જુદી ચોરાણી રીતે ફરે છે. તે વિષ્ણુ
વિરાટ શરીરવાળા છે, જુદાં જુદાં અનેક રૂપવાળા છે, તરણુ છે, કુમાર છે.
તેમને ધોક્ષાવનાર્યેત તે આવે છે.)

૨૫; ૫. વિ ચક્ષમે પૃથિવીમેવ ઇતાં લેગ્રાય વિષ્ણુર્મનુયે દશસ્યન્ । ધ્રુવાસો
અસ્ય કીરયો જનાસઃ ઉરુક્ષિતિ સુજનિમા ચકાર ॥ ઋ. ૭; ૧૦૦; ૪.

૨૬; ૧. 'અમ્બિન્' નો અક્ષરાર્થ છે ઘોડેસવાર.

૨૬; ૨. અદિતિર્ચૌરદિતિરન્તરિશ્વમદિતિર્મૌતા ॥ પિતા સ પુનઃ । વિધે
દેવા અદિતિઃ પંચ જનાઃ અદિતિર્જૌતર્માદિતિર્જન્તિત્વમ્ ॥ ઋ. ૧; ૮૯; ૧૦.

૨૭; ૧. આ અર્થનો લેટિન શબ્દ છે 'ઈગ્નીસ' (Ignis).

૨૭; ૨. યો અદમનોરન્તરર્મિ જજાન । ઋ. ૨; ૧૨; ૩.

(જોણે અકમકના બે પંથરમાંથી અંદર રહેલા અગ્નિને પ્રહીત કર્યો.)

૨૭; ૩. ભૃશુ એ એક જાતિસમૂહનું નામ છે.

૨૭; ૪. આમે વદ વરુણમિથ્યે ન હન્દ્રં દિવો મસ્તો અન્તરિક્ષાદ્ ।

ઋ. ૧૦; ૭૦; ૧૧.

૨૭; ૫. અર્મિ મન્યે પિતરમમિમાપિમર્મિ ધ્રાતરં સદમિત્ સલાયમ્ ।

ઋ. ૧૦; ૭; ૩.

૨૮; ૧. જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી, ૩; ૨૯૨.

૨૮; ૨. સ્વાદિષ્ટ્યા મદિષ્ટ્યા પવસ્વ સોમ ધારયા । હન્દ્રાય પાતવે સુતઃ ॥

ઋ. ૧; ૧; ૧.

૨૮; ૩. અપામ સોમમશ્તા અમૂમાગન્મ જ્યોતિર્વિદામ દેવાન્ । ઋ. ૮; ૪૮; ૩.

૨૯, ૧ પ્ર વામઘાસિ મયાન્યસ્યુર ગત હવિયો વીતયે મે । તિરો અયો
હવનાનિ શ્રુત ન ॥ ઋ ૭, ૬૯, ૨

(હે અશ્વિનો, તમારે માટે આહવાદગ્નિક અન્ન તૈયાર કર્યું છે તમે
મારો હવિ આરોગ્યના માટે જનદી આવો અમારા શત્રુનું નિમત્રણ ન
સાલળના અમારી હાક સાલગો)

અય વિપ્રાય દાશુપે વાજોં દ્યર્તિ ગોમત । અય સસમ્ય આ વર વિ વો મદે
પ્રાન્થ ધ્રોણ ચ તારિપદ્વિવક્ષતે ॥ ઋ ૧૦ ૨૫, ૧૧.

(આ સોમ પિદ્ધાન દાતાને ગાયોવાળુ અન્ન આપે છે તેણે સાત
હોતાઓને ઉત્તમ ધન આપ્યું આધળા દીર્ઘતમસને તેણે આપો આપી,
પાગળા પરાવૃજને પગ આપ્યા, ને બનેને તાર્યા તુ ખરેખર મહાન છે)

૨૯, ૨ યત્ર ય્યોતિરજહ્ય યસ્મિન્ લોકે સ્વર્હિતમ્ ।
તસ્મિન્ માં ઘેહિ પવમાનાડમૃતે લોકે અક્ષિતે ॥
યત્ર રાના વૈવસ્વતો યત્રાવરોધન દિવ ।
યત્રાધ્યૈર્હતીરાપસ્તત્ર મામમૃત કૃધી ॥
યત્રાનુકામ ચરણ ત્રિનાકે ત્રિદિવે દિવ ।
લોકો યત્ર ય્યોતિમન્તસ્તત્ર મામમૃત કૃધી ॥
યત્ર કામા નિઝમાશ્વ યત્ર ઘ્રાશ્ય વિટપમ્ ।
સ્વધા ॥ યત્ર તૃપ્તિશ્ચ તત્ર મામમૃત કૃધી ॥
ચત્રાગ્નન્દાશ્વ મોદાશ્વ મુદ પ્રમુદ આસતે ।
કામસ્ય યત્રાપ્તા કામાસ્તત્ર મામમૃત કૃધી ॥

ઋ ૯, ૧૧૨, ૭-૧૧

૨૯; ૩ પિતૃયાણ ઋ ૧૦, ૨, ૭

૨૯, ૪ ઋ ૧૦, ૧૪

૩૦, ૧ માતા ભૂમિ પુત્રો બહ પૃથિવ્યા । પર્જન્ય પિતા સ ડ ન પિર્તુ ।
અ ૧૨, ૧, ૧૨

(ભૂમિ માતા છે, ને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું પર્જન્ય પિતા છે તે
અમારું પાનન દરો)

૩૦; ૨. મૂમ્યૈ પર્જન્યપત્ન્યૈ નમોઽસ્તુ વર્ષમેદસે । ઋ. ૧૨; ૧; ૪૨.

(વર્ષાથી જેનું પાલન થાય છે, અને જે પર્જન્યની પત્ની છે, તે ભૂમિને નમસ્કાર.)

૩૦; ૩. યત્ પર્જન્યઃ કૃણુતે વર્ષ ૧ નમઃ । ઋ. ૫; ૮૩; ૩.

૩૦; ૪. યો વિશ્વસ્ય જગતો દેવ ર્દશે । ઋ. ૭; ૧૦૧; ૨.

યસ્મિન્ વિશ્વાનિ ધ્રુવનાનિ તસ્યુઃ । ઋ. ૭; ૧૦૧; ૪.

આત્મા જગતસ્તસ્યુપથ । ઋ. ૭; ૧૦૧; ૬.

૩૦; ૫. મૂમિ પર્જન્યા જિન્વન્તિ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૫૧.

૩૦; ૬. ‘ઈડિયાઃ વોટ કેન ઈટ ટીચ અસ ?’, બ્યાખ્યાન ૬.

૩૦; ૭. હિંદી-ધરિની યુગમાં પશુ ઈન્દ્ર બાણીતો હતો. જુઓ કીથ :
‘ધી રિલિજિયન ઓન્ડ ફિલોસોફી ઓફ ધી વેદ’, વો. ૧, પૃ. ૧૩૩.

૩૧; ૧. એકરાક્ષસ્ય ધ્રુવસ્ય રાજસિ શચીપત ઇન્દ્ર વિશ્વામિરુતિભિઃ ।

ઋ. ૮; ૩૭; ૩.

જનિતા દિવો જનિતા પૃથિવ્યાઃ । ઋ. ૮; ૩૬; ૪.

ક્ષેમસ્ય ચ પ્રયુજથ ત્વમીશિરે શચીપત ઇન્દ્ર । ઋ. ૮; ૩૭; ૫.

વિશ્વં શૃણોતિ પશ્યતિ । ઋ. ૮; ૭૮; ૫.

સ મન્યું મર્ત્યાનામદન્વો ન ચિકીપતે । પુરા નિદધિકીપતે । ઋ. ૮; ૭૮; ૬.

(નિર્ભય ઈન્દ્ર મનુષ્યોનો ક્રોધ દૂર કરે છે. નિંદા શરૂ થતા પહેલાં જ તે ક્રોધને શમાવે છે.)

૩૧; ૨. યો જાત એવ પ્રથમો મનસ્વાન્ દેવો દેવાન્ ક્રતુના પર્યભૂયત્ ।

યસ્ય શુભ્રાદ્ રોદસી અમ્યસેતાં નૃમ્ણસ્ય મહા સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૧ ॥

યઃ પૃથિવી વ્યથમાનામર્દ્ધદ્ યઃ પર્વતાન્ પ્રકુપિતાં અરમ્ણાત્ ।

યો અન્તરિક્ષં વિમમે વીર્યો યો યામસ્તમ્નાત્ સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૨ ॥

યો હત્વાદિમરિણાત્ સત્ત સિન્ધૂન્ યો ગા ઉદાજદપથા વલ્સ્ય ।

યો અપ્સનોરન્તરમિં જજાન સંતૃકૃ સમત્સુ સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૩ ॥

યં સ્મા પૃચ્છન્તિ બુદ્ધ સેતિ ધોરમુતેમાર્દુર્નૈવો અસ્તીત્યેનમ્ ।

સો અર્ચઃ પુટીર્વિજ દ્વા મિનાતિ થ્રદસ્મે ધત સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૫ ॥

યસ્યાશ્વાસ* પ્રદિશિ યસ્ય ગાવો યસ્ય ગ્રામા યસ્ય વિથે રથાસ. ।
 યઃ સૂર્યે ય ઋષં જજાન યો અર્ષા નેતા સ જનાસ ઇન્દ્ર ॥ ૭ ॥
 યસ્માન ઋત્તે વિજયંતે જનાસો યં યુધ્યમાના અવસે હવતે ।
 યો વિથસ્ય પ્રતિમાન વભૂવ યો અચ્યુતચ્યુત સ જનામ ઇન્દ્ર ॥ ૯ ॥
 ય શશ્વતો મહોનો દધાનાનમન્યમાનાઽષ્ટર્ષા જધાન ।
 ય શર્ષતે નાનુદદાતિ શશ્વ્યા યો દસ્યોર્હન્તા સ જનાસ ઇન્દ્ર ॥ ૧૦ ॥
 ૪ ૨; ૧૨

૩૧, ૩ ઇન્દ્રો દિવ ઇન્દ્ર ઈંસે પૃથિવ્યા ઇન્દ્રો અપામિન્દ્ર ઇત્ પર્વતાનામ્ ।
 ૪ ૧૦, ૮૯, ૧૦

૩૧, ૪ અહ રાજા વરુણો મહા તાન્યસુર્યોણિ પ્રથમા ધારયન્ત ।
 ઋતુ સચન્તે વરુણસ્ય દેવા રાજામિ કૃતેશ્વમસ્ય વત્રે ॥
 અહમિન્દ્રો વરુણસ્તે મહિત્વોર્વી ગમીરે રજસી સુમેકે ।
 ત્વેવ વિશ્વા શુવનાનિ વિદ્વાન્તસમૈસ્ય રોદમી ધારયં ચ ॥
 અહનયો અર્ષિવમુક્ષમાણા ધારય દિવં સંદન ઋતસ્ય ।
 ઋતેન પુનો અદિતેર્કતાવોત ત્રિધાતુ પ્રયયદ્વિ ભૂમ ॥
 મા નર સ્વધા યાજયન્તો મા વૃતા સમરણે હવન્તે ।
 કૃણોમ્યાજિ મધવાહમિન્દ્ર ઇયર્મિ રેણુમભિભૂત્યોજા ॥
 અહ તા વિશ્વા ચકરં નર્મિર્મા દૈવ્ય સહો વરતે અપ્રતીતમ્ ।
 યન્મા સોમાસો મમદન્યદુષ્મોમે મયેતે રજસી અપારે ॥
 વિદુષ્ટે વિશ્વા શુવનાનિ તસ્ય તા પ્ર વ્રવીપિ વરુણાય વેથ ।
 ત્વં વૃત્તાણિ શશ્વિપે જધન્વાન્ત્વં વૃત્તો અરિણા ઇન્દ્ર સિન્ધૂત્ ॥
 ૪ ૪, ૪૨, ૨-૭

([વરુણ કહે છે] “ હું રાજા વરુણ છું પ્રથમની આ દેવી શક્તિઓ
 મને જ અપાઈ છે દેવો વરુણની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે હું સૌથી ઉચ્ચ
 છત્રનો [ઊંચા આકાશનો] ધણી છું)

“ હું વરુણ તે જ ઇન્દ્ર છું આ બે વિશાળ, ગભીર, અને સુદૃઢ લોક —
 ધારાપૃથિવી — સર્વ પ્રાણીઓને જાણનાર એના ત્વષ્ટાની પેઠે મે જોયા
 છે ને ટકાવી રાખ્યા છે

“વાદ્યોનાં પાસે વરસાદ મેં પડ્યો છે. મેં ઘુસોડને ઝતના સ્થાનમાં રચાડ્યો છે. મેં ઝતને અનુસરીને ચાલનાર અદિતિપુત્ર થઈને ઝત વડે સૃષ્ટિને ત્રણપાણી વિતારી છે.”

[ઈન્દ્ર કહે છે :] “ધોગ્ર પર બેઠેલા, લડવા ઈચ્છનાર લોકોં મને અનુસરે છે. સગ્રામમાં ધેરાઈ ગયેલા મને જ ધા નાખીને બોલાવે છે. મધવા — દાનશીલ એવો હું ઈન્દ્ર યુદ્ધ કરું છું, અને પ્રયંક બળવાળો હોઈ ધૂળ છાકું છું. મેં એ બધાં કામો કર્યાં. મને ન જિતાયેલાને દેવોનું બળ પશુ રોકી શકે એમ નથી. સોમરસ અને સુક્રતોનું ગાયન ન્યારે મને આનંદિત કરે છે ત્યારે અપાર એવાં ઘાવાપૃથિવી કંપે છે.”

[ઋષિ કહે છે :] “તમે આ બધાં કામો કર્યાં તે આખું જગત જાણે છે. હે રાજા ! તમે હવે તે વરણને કહી સંભળાવ્યાં. તમને ઈન્દ્રને માણસો વૃતના હણનાર તરીકે વખાણે છે. ધેરાઈ ગયેલાં પાણીને તમે છોડ્યાં છે.”

૩૨; ૧. આપો હિ ॥ મયોમુવસ્તા ન ઝજેં દધાતન । મહેરણાય ચક્ષ્મે ॥ યો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય માજયતેહ નઃ । ઇક્ષતીરિવ માતરઃ ॥ તસ્મા અરં ગમામ વો યસ્ય હયાય જિન્વય । આપો જનમયા ચ નઃ ॥ ૪. ૧૦; ૧; ૧-૩.

(હે પાણી, તમે મુખદાયક છો; તેથી અન્ન અને પવિત્ર ને રમણીય એવા આત્મજ્ઞાનને માટે મારું રક્ષણ કરો. બાળકનું દૃશ્યાણુ ઈચ્છનારી માતાઓ કરે છે તેમ તમારો જે સૌથી દૃશ્યાણુકારક રસ હોય તે અમને આપો. હે પાણી, જે રોગનો નાશ થવાથી અમને આનંદ થાય તેના નાશ માટે અમે તમારું ગ્રહણ કરીએ છીએ. અમને પ્રજોત્પાદનનું સામર્થ્ય આપો.)

૩૨; ૨. અગ્રહ તદ્ વહેવે મય આહુતિં ચમધત્યમુપતિષ્ઠન્ત જાયવોઽસ્મે તે સંતુ જાયવઃ । સાર્કં ગાવઃ સુવતે પચ્યતે યવો ન તે વાય ઔ દસ્યન્તિ ધેનવો નાપ દસ્યન્તિ ધેનવઃ । ૪. ૧; ૧૩૫; ૮.

(સ્વાદિષ્ટ રસની આહુતિ, જે અશ્વત્યની ચોતરફ વિગેતા વિગેા બેસે છે તે તરફ તમે આવો. હજી પશુ અમારે માટે તે વિગેતા થાઓ. ગાયો એકદમ વિચાય છે. જવનો પુરોગ્રશ તૈયાર થાય છે, હે વાયુ, ગાયો ક્ષીણ થતી નથી; ગાયો તમારે માટે ઊડી જવાની નથી)

૩૨; ૩. રૂઢા સમસ્ત સાસહદમિત્રાન્ । ઋ. ૬; ૩૩; ૧.

(યુદ્ધમાં તમે ઇત્ર શત્રુને હરાવ્યો.)

એવા હિ જાતો અસમાયોજાઃ પુત્ર ચ રૂઢા હનતિ નિ દસ્યુન્ । ઋ. ૬; ૨૯; ૬.

(આ રીતે પ્રગટ થયેલા અસાધારણ પરાક્રમી ઇન્દ્ર ઇત્રને અને યુદ્ધમાં હણે છે.)

૩૨; ૪. અવ દ્રષ્તો અશ્વમતીમતિદિવાનઃ કૃષ્ણો દશમિ સહસ્રૈ । આવત્તન્નઃ શઙ્ગ્યા ધર્મતમપ ર્નેહિતીર્નમણા અવત્ત । ઋ. ૮, ૧૬; ૧૩.

૩૨; ૫. પાછળથી, સાપ, નાગ આદિની, ઊતરતા પ્રકારની પૂજા, અને ઝાળની ઇન્દ્રની પૂજા, એના કરતાં કૃષ્ણપૂજને ઊંચું સ્થાન મળ્યું. ભગિની વેદિતા બલ્યે છે :

“કૃષ્ણ કાળીનાગને જીતે છે ને પોતાના પગલાની નિશાની તેના માથા પાડે છે. નવેા ભક્તિ સંપ્રદાય, અને સાપ, નાગ આદિની પરાપૂર્વથી ચાલતી વેદી પૂજા, એ બે વચ્ચેના જે સંઘર્ષ આપણે નાગેશ્વર શિવના ૨૧૩૫માં ઈશકીએ છીએ તેજ સંઘર્ષ અહીં પણ દેખાય છે. કૃષ્ણ ગોપ લોકોને ઇન્દ્રની ૧ છોડી દેવા સમજાવે છે. આવી રીતે તે પરભાર્યું પ્રાચીન વૈદિક દેવાનું ન લે છે. હિમાલયના કેટલાક ભાગમાં, વૈદિક દેવા ને કૃષ્ણની વચ્ચે બ્રહ્માએ ન મેળવેલું, એ વાતની લોકોને આજે પણ ખબર નથી.”

(ફૂટનોટ્સ ઓફ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી, પૃ. ૨૧૨)

૩૨; ૬. ॥ સ્વિગ્જાતઃ કુત આ વમૂલ । આત્મા દેવાનાં શુવનસ્ય ગર્ભો યયાવશં તૈ દેવ ઇયઃ । ધોવા હૃદસ્ય શૃષ્ટિરે ન રૂપં તસ્મે વાતાય હવિષા વિધેમ ।

ઋ. ૧૦; ૧૬૮; ૩-૪

૩૩; ૧. ‘ઇડિયાઃ વોટ ફ્રેન ઇટ ટીચ અસ ?’, પૃ ૧૮૦.

૩૩; ૨. મરતો યદ્ધ વો વલં જર્નો અચુચ્યવીતન । ગિરીસ્તુચ્યવીતન ।

ઋ. ૧; ૩૭; ૧૨.

(હે મરતો, તમારી પાસે જે બળ છે તેનાથી તમે લોકોને હજારો મર્યા છે, અને પર્વતોને પણ હજારો છે.)

પિન્વન્યપો મહતઃ સુદાનવઃ પયો ઘૃતવદ્ વિદયેષ્વાસુવઃ । અત્યં ન મિદે વિ
નયન્તિ વાજિનસુત્તં દુહન્તિ સ્તનયન્તમક્ષિતમ્ । ઋ. ૧; ૬૪; ૬.

(દાની મરુતો — યજ્ઞમાં પ્રભાવશાળી — પાણી જે (વાદળાંતું) ધટ
દૂધ છે તેને વપાવે છે; મજબૂત ઘોડાને — વાદળને દોરી જતા દેખાય
છે; અને ગર્જના કરતા ને અક્ષય એવા ઝરાનું દોહન કરે છે.)

ગૂઢતા ગુહ્યં તમો વિ યાત વિશ્વમગ્નિષમ્ । જ્યોતિર્કર્તા ચદુસ્મસિ ।

ઋ. ૧; ૮૬; ૧૦.

(હે મરુતો ! યજ્ઞમાં રહેનાર તિમિરને ઢાંકી રાખો. તમે સર્વ મોટા
દાંતવાળા શત્રુને ભગાડી મૂકો. અમે જે જ્યોતિની ઈચ્છા કરીએ છીએ તે
તમે પ્રગટ કરો.)

૩૩; ૩. રુદસ્ય મર્યાઃ । ઋ. ૧; ૬૪; ૨.

૩૩; ૪. યા તે દિદુદવમૃષ્ટા દિવસ્પરિ ક્ષમયા ચરતિ પરિ સા ઘૃણક્તુ નઃ ।

ઋ. ૭; ૪૬; ૩.

(હે રુદ્ર ! આકાશમાંથી પડનારું તમારું વીજળીરૂપી હથિયાર પૃથ્વી
પર આવે છે તે વેળા તે અમારા પર ન પડે.)

ઔરે તે ગોઘ્રમુત પૂરપૂર્ણ ક્ષયદ્વીર સુમ્નમસ્મે તે અસ્તુ ।

મૃદ્યા ચ નો અધિ ચ મૃહિ દેવાધા ચ નઃ શર્મ ચચ્છ દ્વિર્ધાઃ ।

ઋ. ૧; ૧૧૪; ૧૦.

(હે વીર પુત્રવાળા રુદ્ર ! તમારું પેલું, ગાયને મારનારું ને માણસને
મારનારું, હથિયાર જરા આધું મૂકો, ને તમારી કૃપા અમારા પર થવા દો.
હે દેવ, તમે અમારા પર કૃપા કરો ને અમારો પક્ષ લઈને બોલો. અમને
બેવડું સુખ આપો.)

હમા રુદાય તવસે કર્પદિને ક્ષયદ્વીરાય પ્ર મરામહે મતીઃ ।

યયા શમસદ્ દ્વિપદે ચતુષ્પદે વિશ્વં પુષ્ટં ગ્રામે અસ્મિન્નાતુરમ્ ।

ઋ. ૧; ૧૧૪; ૧.

(આ બળવાન, જટાધારી, ને પરાક્રમી પુત્રોવાળા, વીરોના અધિપતિ
રુદ્રની આપણે સ્તુતિ કરીએ; જેથી આ ગામમાં બેપગાં ને ચોપગાંનું
કપ્પાણુ થાય, ને સહુ કોઈ પુષ્ટ ને નીરાગી થાય.)

૩૩; ૫. પ્ર સત્તરીણમતિ સિન્ધુરોજસા । ઋ. ૧૦; ૭૫; ૧.

(વહેનારી નદીઓમાં સિન્ધુ બળમાં શ્રેષ્ઠ છે.)

૩૩; ૬. પ્ર ણો દેવી સરસ્વતી વાજેમિર્વાજિનીવતી । ધીનામવિચ્ચવતુ ।

ઋ. ૬; ૬૧; ૮

(અત્રથી સમૃદ્ધ અને વિચારોને ઉત્તેજન આપનાર સરસ્વતી દેવી, અમારું સારી પેઢે રક્ષણ કરે.)

વાકને ઉદ્દેશેલા સુક્ત (૧૦; ૧૨૫) માં આપણે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા શબ્દની — વસ્તુમાત્રમાં રહેનારી ને કામ કરનારી શક્તિ, જેના અંતસ્તત્ત્વમાં મનુષ્યમાત્ર અગ્રણ્ય વસે છે તેની — કલ્પના જોઈએ છીએ.

૩૩; ૭. અરણ્યાન્યરણ્યાન્યસૌ વા પ્રેવ નયસિ ।

કયા પ્રામં ન વૃચ્છમિ ન ત્વા મીરિવ વિન્દતીર્ણ ।

ઋ. ૧૦; ૧૪૬; ૧.

(હે અરણ્યાની, તું અરણ્યમાં જ ભરાઈ રહે છે ! તું ગામની પૂછપરછ કેમ કરતી નથી ? તને ખીક નથી લાગતી ?)

૩૩; ૮. આયાતુ ઘરદા દેવી, અક્ષરં વ્રહ્મસંમિતમ્ ।

તૈત્તિરીય આરણ્યક ૧૦; ૩૪; ૫૨

૩૩; ૯. અમીહિ મન્યો તવસસ્તવીયાન્ તપસા યુજા વિ જહિ શત્રૂન્ ।

ઋ. ૧૦; ૮૩; ૩.

(હે મન્યુ, બળવાનમાં બળવાન એવો તું આવ. તપની સહાયતા વડે તું શત્રુઓનો નાશ કર.)

૩૩; ૧૦. શ્રદ્ધાં પ્રાતર્હવાપ્હે શ્રદ્ધા મયંદિનં પરિ ।

શ્રદ્ધા સૂર્યસ્ય નિષ્પ્રુચિ શ્રદ્ધે શ્રદ્ધાપ્યેહ ન ॥

ઋ. ૧૦; ૧૫૧; ૫.

(અમે પ્રાતઃકાળે શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. મધ્યાહ્ને શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. સૂર્ય આથમતી વેળાએ શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ હે શ્રદ્ધા, તું અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ)

૩૩; ૧૧. દેવસ્ત્વયઃ સવિતા વિશ્વરૂપઃ પુષોપ પ્રજાઃ પુરુષા જજાન ।
 ઇમા ચ વિશ્વા ભુવનાન્યસ્ય મહદ્ દેવાનામમૃતત્વમેકમ્ ॥

જ્ઞ. ૨; ૫૫; ૧૧.

(વિશ્વરૂપ દેવ ત્વષ્ટાએ — એટલે કે સવિતાએ — અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ને તેનું પોપણુ કર્યું આ બધાં ભુવનો એ ત્વષ્ટાનાં જ છે. દેવાનું એ એક અદ્ભુત કામ છે.)

૩૪; ૧. રોચ લભે છે: “જે દેવાનાં નામની સાથે ‘પતિ’ શબ્દ જોડાયેલો છે તેને પાછળના ગણુવા જોઈએ. માણસે વિચાર અને ચિન્તન કરીને એ દેવો નિર્માણ કરેલા.” પણ આ વાત બધા દેવોને લાગુ પડતી નથી. સરખાવો વારતોષ્પતિ. આ માહિતી માટે હું અધ્યાપક કીચનો આભારી છું.

૩૪; ૨. ત્રીણિ જ્ઞતા ત્રી સહસ્રાણ્યમિં ત્રિંદચ દેવા નવ ચામપર્યન્ ।

જ્ઞ. ૩; ૧; ૧.

(૩, ૩૩૯ દેવે અગ્નિની પૂજા કરી.)

૩૭; ૧. ‘ધી રિશિગ્રિથન ઓઢ ધી વેદ’, પૃ. ૧૯૯.

૩૮; ૧. વિશ્વતઃશ્વરુત વિશ્વતોમુલો વિશ્વતોવાહુરુત વિશ્વતસ્માત્ ।
 સં શાહુર્મ્યા ધમતિ સં પતૈર્વાભૂમી જનયન્ દેવ એકઃ ॥

જ્ઞ. ૧૦; ૮૧; ૨.

(તેનાં ચક્ષુ સર્વ બાજુએ છે. તેનાં મુખ સર્વ બાજુએ છે. તેના બાહુ સર્વ બાજુએ છે. તેના પગ સર્વ બાજુએ છે. તે બાહુ અને પાંખો વડે ઘાવાભૂમિને ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન કરનારો દેવ એક જ છે.)

યો નઃ પિતા જનિતા યો વિધાતા ધામાનિ વેદ ભુવનાનિ વિશ્વા । યો દેવાનાં નામવા એક એવ તં સંપ્રશં ભુવના ચન્ત્યન્યા । જ્ઞ. ૧૦; ૮૨; ૨.

(જે આપણો પિતા છે, જનક છે, વિધાતા છે, જે આપણું તેજ જાણે છે, એટલું જ નહીં પણ સર્વ ભુવનોને જાણે છે, જે દેવાનાં પણ નામ પાડનારો એક ને અદ્વિતીય છે, તેને વિશે આખું જગત પ્રશ્ન કરે છે કે તે કોણ છે ?)

પરો દિવા પર એના પૃથગ્વા પતો દેવેભિસ્મૃતૈર્વેદસ્તિ । કં સ્વિદ્ ગર્ભે પ્રથમે દદ્ર આપો, યત્ર દેવાઃ સમપ્રયન્ત વિધે । જ્ઞ. ૧૦; ૮૨; ૫

(જે આકાશની પાર, આ પૃથ્વીની પાર, દેવ અને અમુરોની પાર છે, તેણે — વિશ્વકર્માએ — પાણીમાં ગર્ભ મૂક્યો ત્યારે બધા દેવો નિહાળી રહ્યા.)

૩૮; ૨. ઋ. ૧૦; ૭૨.

૩૮; ૩. આ નઃ પ્રજાં જનયતુ પ્રજાપતિઃ । ઋ. ૧૦; ૮૫; ૪૩.

(પ્રજાપતિ અમારે માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.)

આ સિદ્ધતુ પ્રજાપતિર્ધાતા ગર્ભે દવાતુ તે । ઋ. ૧૦; ૧૮૪; ૧.

પ્રજાપતિઃ પ્રજા અસૃજત । ય ઋર્ષેભ્ય એવ પ્રાણેભ્યો દેવાનસૃજત ।

શ. મા. ૧૦; ૧; ૨; ૧.

(પ્રજાપતિએ પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેણે પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસ-માંથી જ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યાં.)

૧ળી જુઓ શ. મા. ૬; ૬; ૮; ૧-૧૪.

૩૮; ૪. દિરવ્યગર્ભઃ સમર્વર્તતામે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરક આસીદ ।

ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૧.

(શર્યાતમાં ભૂતમાત્રનો એક પતિ દિરવ્યગર્ભ હતો.)

૩૯; ૧. ઋ. ૧; ૨૪; ૧૦. જુઓ પૃ. ૧૦૩, લીટી ૨૦.

કતરા પૂર્ણ કતરાપરાયોઃ કથા જાતે કવયઃ કો વિ વેદ ।

વિશ્વં ત્મના વિશ્વતો યદ્દ નામ વિ વર્તેતે અહનીં ચક્રિયેવ ॥ ઋ. ૧; ૧૮૫; ૧.

(હે કવિઓ ! આ બે — રાત અને દિવસ — માં પહેલું કાણુ, ને પછીનું કાણુ ? આ બે કેવી રીતે પેદા થયાં એ કાણુ જાણે છે ? આ દિવસ અને રાત, જે પોતા વડે વિશ્વને ટકાવી રાખે છે, તે રચના પેડે એક પછી એક આવ્યાં કરે છે.)

૩૯; ૨. કસ્મે દેવાય હવિષા વિધેમ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧.

૩૯; ૩. શ્રદ્ધે શ્રદ્ધાપયેહ નઃ । ઋ. ૧૦; ૧૫૧; ૫.

(હે શ્રદ્ધા, અમને શ્રદ્ધાણુ બનાવ.)

૩૯; ૪. વિ હિ સીતોસ્સક્ષત નેત્રં દેવમમંમત । ઋ. ૧૦; ૮૬; ૧.

(સોમ માટે યજ્ઞ દર્શાવવા બેસાડેલા સ્તોતાઓએ ઈન્દ્રદેવની સ્તુતિ કરી નહીં.)

૫૩ીં જુઓ ઋ. ૭; ૧૦૦-૩; તથા ૨; ૧૨; ૫.

૪૦; ૧. કો દર્શો પ્રથમે જાયમાનમસ્યન્યન્તં યદનશ્યા વિભર્તિ । મૃચ્યા અમુરસ્યાત્મા કઃ સ્વિત્ કો વિદ્વાંમનુષ ગાત્ પ્રશ્નમેત્ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૪.

૪૧; ૧. एजद् ध्रुवं कथ्यते विभमेकं परत् फनत्रि विपुत्रं वि जानम् ।

ઋ. ૨; ૫૪, ૮.

૪૧; ૨. एकं सद् विद्या बहुधा वदन्यमिं यमं मातरिभान्माहुः ।

ઋ. ૧; ૧૬૪; ૪૬.

૪૧; ૩. न मृच्युरातोदमृतं न तर्हि न राज्या अह आमीत् प्रसेतः ।
आनीदवानं स्वधया तंदकं तस्मादान्यत्र परः किं चनाम । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૨.

(તે વેળાએ નહોતું મૃત્યુ કે નહોતું અમૃત. રાતદિવસનો બેઠ કળવાનું કશું સાધન નહોતું. જે કંઈ હતું તે એકનું જ સ્વધા વડે, એટલે કે પોતાની શક્તિ વડે, વાયુ સિવાય આસોઅપ્વાસ લેતું હતું. તેના સિવાય બીજું કશું જ ન હતું.)

૪૨; ૧. यो देवेवधिदेव एक आमीत् । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૮.

(જે એક હોઈ દેવોમાં અધિદેવ હતો.)

न तं विदाय य इमा जजान । ઋ. ૧૦; ૮૨; ૭.

પાઠઃ પૃચ્છામિ મનસાવિજાનન્ દેવાનામેના નિહિતા પદાનિ । અચિકિત્વાધિ-
વિતુયધિદય કવીન્ પૃચ્છામિ વિષ્ણુને ન વિદ્વાન્ । ઋ. ૧; ૧૬૪; ૫-૬.

૪૨; ૨. सुपर्णे विद्याः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कथयन्ति ।

ઋ. ૧૦; ૧૧૪; ૫.

માદામામ્યાદેવતાયા એક આત્મા બહુધા સ્તૂયતે । યાસ્ક—નિરુક્ત ૭; ૧.

(મહાએશ્વર્યને કારણે એક જ આત્મનત્વની બહુ પ્રકારે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.)

૪૩; ૧. ‘आडितलार्ध-स ओङ् छडिपन द्विसोसोई’, પૃ. ૧૩.

૪૩; ૨. 'સિદ્ધસિસ્ટિમ્સ ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી', પૃ. ૫૧, ૫૨.

૪૭; ૧. જનં ચ સન્યં ચામીદાન્ તપનોઽચજાયત । તતો રાત્ર્યજાયત તતઃ સમુદ્રો ભાવઃ । સમુદ્રાદર્પેવાદયિ સંવત્સરો અજાયત । અહોરત્રાણિ વિદધર વિભસ્ય મિપતો વસો । સૂર્યાચન્દ્રમસો ઘાતા યથારૂર્વમક્રમ્યત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાઽન્તરિક્ષ-મયો દ્વઃ । ક્ર. ૧૦; ૧૧૦; ૧-૩.

(તે પંક્તી તરત જ તપમાંથી ઋત અને સત્યને ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં. તેમાંથી રાત્રીનો જન્મ થયો; ને રાત્રીમાંથી સમુદ્રનો. સમુદ્રમાંથી સંવત્સરનો જન્મ થયો. આંખના પલ્લકારા કરનાર પ્રાણીમાનના અધિપતિએ દિવસ અને રાત પેદા કર્યાં. તેણે પહેલાંની પેઠે સૂર્ય તથા ચન્દ્રને, તેમજ પુષ્પાક, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગને પણ પેદા કર્યાં.)

૪૭; ૨. ક્ર. ૧૦; ૧૬૮.

૪૭; ૩. અમતઃ સદજાયત । ક્ર. ૧૦; ૭૨; ૩

(અસતમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું.)

ઋગ્વેદમાં, જ્યાં સૃષ્ટિનો સર્જનક્રમ ને તેની સ્વરૂપરચના જણાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે, ત્યાં 'સત્' નો અર્થ દૃશ્ય અથવા ઇન્દ્રિયગોચર જગત છે; અને 'અસત્' નો અર્થ વર્નમાન વિશ્વઅવસ્થાની પૂર્વેની અવ્યાકૃત અવસ્થા છે. જુઓ તૈત્તિરીયોપનિષદનું નીચેનું વચન :

અમદ્વા હૃદમપ્ર આસીત્ । તતો વૈ સદજાયત । ૨; ૭.

અહીં સત્ એટલે કે નામરૂપવાળું જગત અસતમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ કહ્યું છે.

૪૮; ૧. અદિતેર્દક્ષો અજાયત દક્ષાદ્વદિતિઃ પરિ । અદિતિર્લજનિષ્ઠ દક્ષ યા હુદિતા તવ । ક્ર. ૧૦; ૭૨; ૪-૫.

(અદિતિમાંથી દક્ષ ઉત્પન્ન થયો; અને દક્ષમાંથી અદિતિ ઉત્પન્ન થઈ. હે દક્ષ, તારી જે દીકરી હતી તે અદિતિ જ હતી.)

૪૮; ૨. ધીરા ત્વસ્ય મહિના જનૂંપિ વિ યસ્તસ્તંભ રોદસી ચિદુર્વી । પ્ર નાકમૃત્વં નુતુદે બૃહન્તં દ્વિતા નક્ષત્રં પચચ ભૂમ । ક્ર. ૭; ૮૬; ૧.

(જે વરુણે વિશાળ ઘાવાપૃથિવીને પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર કર્યા

જન્મ ધણો મહત્વવાળો છે. કેમકે તેણે જ મહાન સૂર્યને અને રમણીય નક્ષત્રને ગતિ આપી ને પૃથ્વીને વિશાળ બનાવી.)

દાધાર યઃ પૃથિવૌ યામુનંમાં જજાન સૂર્યમુપમં સદંસાઃ । ઋ. ૩; ૩૨; ૮.

(એ પરાક્રમી ઈન્દ્રે ઘાવાપૃથિવીને ધારણ કર્યાં, ને સૂર્ય તથા ઉપાને ઉત્પન્ન કર્યાં.)

યતો ભૂમિં જન્યન્ વિશ્વકર્માં વિ યામ્ । ઋ. ૧૦; ૮૧; ૨.

(વિશ્વકર્માએ ભૂમિ અને ઘુલોકને ઉત્પન્ન કર્યાં.)

મદ્મણસ્પતિરેતા સં કર્મારં ઇવાધમત્ । ઋ. ૧૦; ૭૨; ૨.

(બ્રહ્મણ્ણરપતિ કે અદિતિએ કુંભારની પેઠે આ દેવાને પેદા કર્યાં.)

સ (હિરણ્યગર્ભઃ) દાધાર પૃથિવૌ યામુનંમામ્ । ઋ. ૧૦; ૧૨૧; ૧.

(તેણે પૃથ્વી અને ઘુલોકને ઉત્પન્ન કરીને તેમનું રક્ષણ કર્યું.)

૪૮; ૩. કિં સ્વિદ્વનં ક ડ સ વૃક્ષ આસ યતો યાવાપૃથિવૌ નિષ્પન્નધુઃ ।

ઋ. ૧૦; ૩૧; ૭, ઋ. ૧૦; ૮૧; ૪.

(જેમાંથી ઘાવાપૃથિવી ઉત્પન્ન થયાં તે વન કયું ને તે વૃક્ષ કયું ?)

૪૮; ૪. જુઓ તૈ. 'દ્રા.

૪૮; ૫. ઋ. ૧૦; ૧૨૩; ૧.

૪૮; ૧. સરખાવો :

આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજાતમલ્કશ્ચળમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિત્રેયં પ્રમુસમિવ સર્વતઃ ॥

તતઃ સ્વયંભૂર્ભગવાનવ્યક્તો વ્યંજયન્નિદમ્ ।

મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્તમોનુદઃ ॥

યોડમાત્રતીન્દ્રિયગ્રાહઃ સૂક્ષ્મોડવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વભૂતમયોડચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ગમૌ ॥

સોડમિષ્યાય શરીરાત્ સ્વાત્ સિસુધુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સમર્જોદૌ તામ્ બીજમવાસૃજત્ ॥

મનુસ્મૃતિ ૧; ૫-૮.

(આ જે કંઈ હતું તે નિમિત્તરૂપ, ઓગળાય નહીં એવું, લક્ષણ વિનાનું, જેને વિશે તક ન ચલાવી શકાય એવું, ને અવિરોધ હતું. જાણે બધી બાજુએથી સ્પર્ધ ગયેલું હોય એવું હતું. પછી અવ્યક્ત, ને અપ્રતિબંધ સામર્થ્યવાળા, એવા ભગવાન સ્વયંભૂ પ્રગટ થયા. તેમણે તિમિરને દહાવી કાઢ્યું ને આ મહાભૂતો વગેરેને પ્રગટ કર્યાં. એ જે પરમાત્મા ઈન્દ્રિયમાત્ર નહોતા, જે સૂક્ષ્મ, અવ્યક્ત, સનાતન, સર્વજ્ઞનમય ને અચિન્ત્ય હતા, તે જાતે પ્રગટ થયા. તેમણે ધ્યાન ધરીને, પોતાના શરીરમાંથી અનેકવિધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી, શરૂઆતમાં પાણી પેદા કર્યું, અને તેમાં બીજ મૂક્યું.)

પ્રજાપતિર્ણ ણ્વોઽપ્સતિષ્ઠ્ય નારમતૈઃ સ આત્માનમભિધ્યાયદ્ મહ્તાઃ પ્રજા અમૃજન્ । મૈત્રાયશ્ચુપનિવન્ ૨; ૫.

(શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા હતા. તેમને એન પશું નહીં. તેમણે પોતાના મનમાં ધ્યાન ધર્યું, ને પાણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી.)

૪૬; ૨. [મૂળ અગ્રિયમાં આ સંદર્ભ આપવામાં સરતથૂક થયેલી છે. આ અવતરણ કથાથી લીધેલું છે તે શોધી શકાયું નથી. —અનુવાદક]

૫૦; ૧. નામદામીન્નો મદાગોત્ તદાનીં નાસીઽજો નો વ્યોમા પરો યત્ ।

વિમાવરીવઃ કુદ્ધ વસ્ય દર્શનમ્મઃ કિમાસીદ્ ગહનં ગમીરમ્ ॥

ન મૃત્યુરામીદમૃતં ન તર્હિ ન રાત્ર્યા અહુ બાભીત્ પ્રસ્તઃ ।

આનીદવાતં સ્વધયા તદેકં તમ્માદાન્યત્ર પરઃ કિં ચનામ ॥

તમ આસીત્ તમગા ગૂઢમગ્રેષ્વરેનં સલિલં રવિમા દદમ્ ।

તુષ્ઠયેનાન્વપિહિતં યદામીત્ તમ્મસ્તન્નદિનાગાયતૈસ્મ્ ॥

કામસ્તદગ્રે સમર્જનાધિ મનગો રેતઃ પ્રયમં યદામીત્ ।

સનો કન્ધુમગતિ નિરવિન્દન્ હૃદિ પ્રતીપ્યા કવયો મનીષા ॥

તિરસ્વીનો વિનતો રત્નિર્મણમગઃ સ્વિદામીરુદુરિ સ્વિદાસીરત્ ।

રેતોધા આમન્ મહિમાન આસન્ ત્વધા અસ્તાત્ પ્રયતિઃ પરસ્તાત્ ॥

કો અદ્ધા વેદ ક દ્વિ પ્ર વોચન્ કુન આજાતા કુત્ત દ્યં વિસૃષ્ટિઃ ।

અર્ચાદેવા અસ્ય વિમર્જનેનાઽધા કો વેદ યત આમ્ભૂ ॥

દ્યં વિસૃષ્ટિયેત આમ્ભૂવ યદિ યા દધે યદિ યા ન ।

યો અસ્ત્યાધ્વજઃ પરમે વ્યોમન્ ત્સો અદ્ધ વેદ યદિ યા ન વેદ ॥

વળી જુઓ શ. મા. ૧૦; ૫; ૨; ૧.

૫૦; ૨. તસ્માદાન્યથ પરઃ કિં ચનાસ । ઋ. ૧૦; ૧૨૯; ૨.

૫૧; ૧. એક જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે ગ્રીક દેવસૃષ્ટિમાં કામને મળતો જે ધરોસ દેવ છે તેને સૃષ્ટિસર્જનની સાથે સંગન્ધ છે એવી ગ્રીક કલ્પના છે. પ્લેટો ‘સિપોસિથમ’ માં કહે છે: “ધરોસને માતપિતા ન હતાં. તેમ કોઈ અસ લોકોએ કે કોઈ પણ કવિએ કહ્યું નથી કે તેને માત-પિતા હતાં.” એરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે ઈશ્વર એ કામનાના વિષયરૂપે વિચરે છે.

૫૨; ૧. આની સાથે સરખાવો બાઈબલના ‘સૃષ્ટિસર્જન’ના અધ્યાયનાં વચનો: “સાગરના પૃથ્થાગ પર અંધકાર હતો; ને પાણીની સપાટી પર ઈશ્વરનો આત્મા વિહરતો હતો.” વળી જુઓ ઋગ્વેદના દસમા મંડળનાં સૂક્ત ૧૨૧ ને ૭૨.

ઓરફીક સંપ્રદાયમાં જણાવેલા વિશ્વોત્પત્તિના ક્રમમાં એ કલ્પના મળે છે કે આરંભમાં આદિજળ હતું, તેમાંથી ‘અંક’ ઉત્પન્ન થયું, ને તેમાંથી પ્રથમ ત્રણી — દેવ ફેનીસ — ઉત્પન્ન થયું. જુઓ નીકસન: ‘એ હિસ્ટરી ઓફ ગ્રીક રિલિજિયન’, પૃ. ૭૩.

૫૩; ૧. આની સાથે સરખાવો પ્લેટોએ ‘ટિમિયસ’ના અધ્યાયમાં વાપરેલી ‘ડેમીઅર્ગ’ની કલ્પના. વળી ડમક્સ ફોસેટે તેનાં બે પુસ્તક ‘ધી વર્લ્ડ એઝ ઇમેન્જિનેશન’ અને ‘ડિવાઈન ઇમેન્જિનિંગ’ માં ૨૪૦ કહેણો. ‘સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિ’નો ખ્યાલ પણ આની સાથે સરખાવી શકાય.

૫૩; ૨. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । ઋ. ૬; ૪૭; ૧૮.

૫૩; ૩. प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते द्युमे रक्षसे विनिक्षे ।

ઋ. ૫; ૨; ૯.

(તે દુર્ગમ રાક્ષસી માયાનું નિરસન કરે છે, ને રાક્ષસોના નાશને માટે પોતાનાં શિંગડાં — જ્વાળાઓ — તીક્ષ્ણ બનાવે છે.)

प्रजा विधस्य वृषयस्य मायिनः । ઋ. ૬; ૬૧; ૨.

(માયાવાળા — કપટી — જૃસપના દીકરા વૃત્રને તમે છાર કરો.)

दिन्द्राहन् प्रथमजामहीनामान्मायिनामभिनाः प्रोत मायाः । ઋ. ૧; ૩૨; ૪.

(હે ઇન્દ્ર ! અહિઓમા જે સૌથી મોટો તેને તમે માર્યો, અને એ માયાવીની માયાઓનો પણ નાશ કર્યો)

યદેદદવીસહિષ્ટ માયા । ઋ ૭, ૧૮, ૫

(ઇન્દ્રે રાક્ષસી માયાનો નાશ કર્યો)

ત્વયા માયા વેદપ્રમાણસ્તમ । ઋ ૧૦ ૫૩, ૯

(કુશાગ્રમા કુશાગ્ર એના ત્વષ્ટા બંધી માયાઓ — કારીગરીઓ — બાણો છે)

૫૩, ૪ માયેત્ સા તે યાનિ યુદ્ધાન્યાહુ । ૧૦, ૫૪, ૨

(તેઓ તમારા યુદ્ધના જે વર્ણુન કરે છે તે માયા છે — ખોગ છે)

૫૪, ૧ મેકડોનેન, 'વેદિક રીડર', પૃ ૨૦૭ વેદકાગના કેટલાક વિચારકો પ્રસક્ત અનુભવગોચર જગતના આદિકારણ તરીકે સત્ અથવા અસતને માને છે કદાચ એમથી જ પાછળના ન્યાયદર્શનના સત્કાર્યવાદ ને અસત્કાર્યવાદ એ બે વાદ નીકળ્યા હશે સત્કાર્યવાદ એટલે કારણમા કાર્યનો અંતર્ભાવ અસત્કાર્યવાદ એટલે કારણમા કાર્યનો અંતર્ભાવ ન હોવો તે

૫૪, ૨ યત્ પુરુષેણ હવિષા દેવા યજ્ઞમતન્વત । ઋ. ૧૦, ૧૦, ૬

(એ પુરુષથી હવિ વડે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો)

૫૪, ૩ પુરુષ એવેદ સર્વ યત્ મૂત યચ મય્યમ્ । ઋ ૧૦, ૧૦, ૨

૫૬, ૧ ઓહન-મર્ગ 'એનસન્ટ ઇડિયા', પૃ ૭૧

૫૬, ૨ ગિનમટ મરે 'ફોર સ્ટેઈશિસ ઓફ ગ્રીક રિનિન્જિયન',

પૃ ૮૮

૫૭, ૧ જટુમ્મા તે દક્ષિણમિન્દ્ર હસ્ત વમૂચ્ચો વસુપતે વસૂનામ્ । વિદ્મા હિ ત્વા ગોપતિં શર ગોનામસ્મન્થ ચિત્ર વૃષણ રયિં દા । ઋ ૧૦, ૪૭, ૧

(હે ધનપતિ ઇન્દ્ર, અમે ધનની ઇન્દ્રિયાવાળા હોઈ તમારી આગળ જમણો હાથ લાગ્યો કરીએ છીએ હે શર, તમે અનેક ગાય-મગદના માલિક છો એ અમે બાણીએ છીએ માટેઅમને ભરપૂર ને આશ્ચર્યકારક ધન આપો)

વયમિન્દ્ર ત્વે સ્ત્રવા વય ત્વામિ નોનુમ । અસ્મૌં અસ્મૌં હુદુદવ । ઋ ૪, ૩૨, ૪

વળી જુઓ શ્રા ૧૦, ૫, ૩, ૧

૫૦, ૨ તત્સમદાન્યથા પર કિં ચત્સા ૧ ૧૦, ૧૨૬, ૨

૫૧, ૧ એક જાણના જેવી હકીકત એ છે કે ગ્રીક દેવસૃષ્ટિમા કામને મળતો જે ધરોસ દેવ છે તેને સૃષ્ટિર્જનની સાથે સમન્વ છે એવી ગ્રીક કલ્પના છે પ્લેટો 'સિપોસિયમ' મા કહે છે "ધરોસને માતપિતા ન હતા તેમ કોઈ અગ્ર લોકોએ કે કોઈ પણ કવિએ કહ્યું નથી કે તેને માન પિતા હતા" એરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે ધર્મર એ કામનાના વિચરૂપે વિચરે છે

૫૨, ૧ આની સાથે સરખાવો વાઈમનના 'સૃષ્ટિર્જન'ના અધ્યાયના વચનો "સાગરના પૃથ્લાગ પર અનકર હતા, ને પાણીની સપાળી પર ધર્મરનો આત્મા વિહરતો હતો" વળી જુઓ નગ્વેદના દસમા મંડળના સુક્ત ૧૨૧ ને ૭૨

ઓરફીક સપ્રદાયમા જાણાવેના વિશ્વોત્પત્તિના ક્રમમા એ ક'પના મળે છે કે આરભમા આદિજળ હતું, તેમાથી 'અગ્ર' ઉત્પન્ન થયું, ને તેમાથી પ્રથમ પ્રાણી — દેન ફેનીસ — ઉત્પન્ન થયું જુઓ નીનસન 'એ હિસ્ટરી ઓફ ગ્રીક રિનિજિયન', ૫ ૭૩

૫૩, ૧ આની સાથે સરખાવો પ્લેટોએ 'ગિમિયસ'ના અધ્યાયમા વાપરેલી 'ડેમીઅર્જ'ની કલ્પના વળી ડાનસ ફોર્મેટે તેના એ પુસ્તક 'ધી વર્લ્ડ ઓઝ ઇમેજિનેશન' અને 'ડિવાઈન ઇમેજિનિંગ' મા રજૂ કરેલો 'સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિ'નો ખ્યાન પણ આની સાથે સરખાવી શકાય

૫૩, ૨ ઇન્દ્રો માયામિ પુરુષ્મ ઈયતે ૧ ૬, ૪૭ ૧૮

૫૩, ૩ પ્રાદેવીમાયા સહતે દુરેવા શિશ્વીતે ગૃમે રક્ષસે વિનિષ્ણે ૧

જ્ઞ ૫ ૨ ૯

(તે દુર્ગમ રક્ષસી માયાનું નિરસન કરે છે, ને રક્ષસોના નાશને માટે પોતાના શિંગડા — બ્વાળાઓ — તીક્ષ્ણ બનાવે છે)

પ્રજાં વિશ્વસ્ય જ્ઞસયસ્ય માયિન ૧ ૬, ૬૧ ૩

(માયાવાળા — કપળી — જુસપના દીકરા જન્મને તમે શર કરો)

યદિન્દ્રાહનૃ પ્રથમત્રામહૌનામાન્માયિનામમિના પ્રોત માયા ૧ ૧, ૩૨ ૪

(હે ઈન્દ્ર ! અધિઓમાં જે સૌથી મોટા તેને તમે માર્યો, અને એ માયાવીની માયાઓનો પણ નાશ કર્યો.)

યદેદેવીસહિત માયાઃ । ઋ. ૭; ૧૮; ૫.

(ઇન્દ્રે રાક્ષસી માયાનો નાશ કર્યો.)

ત્વદા માયા વેદપનામયસ્તમઃ । ઋ. ૧૦; ૫૩; ૯.

(કુશળમાં કુશળ એવા ત્વદા બધી માયાઓ — કારીગરીઓ — બાણો છે.)

૫૩; ૪. માયેત્ સા તે યાનિ યુદ્ધાન્યાહુઃ । ૧૦; ૫૪; ૨.

(તેઓ તમારા યુદ્ધનાં જે વર્ણન કરે છે તે માયા છે — ખોટાં છે.)

૫૪; ૧. એકકોનેષ, 'વેદિક રીડર', પૃ. ૨૦૭. વેદકાળના કેટલાક વિચારકો પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર જગતના આદિકારણ તરીકે સત્ અથવા અસતને માને છે. કદાચ એમાંથી જ પાછળના ન્યાયદર્શનના સત્કાર્યવાદ ને અસતકાર્યવાદ એ બે વાદ નીકળ્યા હશે. સત્કાર્યવાદ એટલે કારણમાં કાર્યનો અંતર્ભાવ. અસતકાર્યવાદ એટલે કારણમાં કાર્યનો અંતર્ભાવ ન હોવો તે.

૫૪; ૨. યત્ પુરુષેણ હવિષા દેવા યજ્ઞમતન્વત । ઋ. ૧૦; ૧૦; ૬.

(એ પુરુષરૂપી હવિ વડે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો.)

૫૪; ૩. પુણ્ય એવેદં સર્વં યદ્ મૂલં યદ્ મત્તમ્ । ઋ. ૧૦; ૧૦; ૨.

૫૬; ૧. ઓહનખર્ગઃ 'એનશન્ટ ઈન્ડિયા', પૃ. ૭૧.

૫૬; ૨. ગિલખર્ટ મરે : 'ફાર રટેઈલ્સ ઓફ ગ્રીક રિસિન્જિયન', પૃ. ૮૮.

૫૭; ૧. અઘ્રમા તે દક્ષિણમિન્દ્ર હસ્તં વસૂયવો વસુપતે વસૂનામ્ । વિદ્મા દિ ત્વા ગોપતિ શર ગોનામસ્મયં ચિત્રં વૃષણં રયિં દાઃ । ઋ. ૧૦; ૪૭; ૧.

(હે ધનપતિ ઈન્દ્ર, અમે ધનની ઈચ્છાવાળા હોઈ તમારી આગળ જમણા હાથ લાંબો કરીએ છીએ. હે શર, તમે અનેક ગાયબળદના માલિક છો એ અમે બાણીએ છીએ. માટે અમને લરપૂર ને આશ્વર્થકારક ધન આપો.)

વયમિન્દ્ર ત્વે સત્તા વયં ત્વામિ નોતુમઃ । અર્ષોં અર્ષોં ઇદુદવ । ઋ. ૪; ૩૨; ૪.

(હે ઈન્દ્ર, અમે તમારી સાથે એકરૂપ થયા છીએ ને ફરીફરી તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ. તમે અમારું જ રક્ષણ કરો.)

ये स्तोतृभ्यो गोजग्रामधोपशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः । अस्माद्य तांश्च प्र
हि नेपि वत्स आ बृहद् वदेम विदवे सुवीराः । ऋ. ૨; ૧; ૧૬.

(હે અગ્નિ, જે દાતાઓ સ્તોતાઓને ગાય ધોડા વગેરે દક્ષિણામાં આપે છે તે દાતાઓને અને અમને ઋત્વિજોને તમે શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં સર્પ જાઓ. અમે સુપુત્રોત્રાણા થઈને સભામાં મોટેથી બોલીએ.

स नो वृष्टिं विवस्परि स नो बाजमनर्वाणम् । स नः सहस्रिणीरिपः ।

ઋ. ૨; ૬; ૫.

(તે અગ્નિ જ અમારે માટે આકાશમાંથી વૃષ્ટિ કરે છે. તે જ અમને ધાતું બળ આપે, તથા હજાર જાતનાં અન્ન આપે.)

एवा न इन्द्र धार्यस्य पूर्धिं प्र ते महौ समृतिं वेविदाम । इयं पिब्व मयवृभ्यः
सुवीरां द्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ऋ. ૭; ૨૪; ૬.

(હે ઈન્દ્ર, તમે અમને શ્રેષ્ઠ ધનથી પરિપૂર્ણ બનાવો. તમારી કૃપા અમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અમને દાતાઓને પરાક્રમી પુત્રાદિ અને અન્ન આપો. અમારું કલ્યાણ અને રક્ષણ કરો.)

૫૭; ૨. त्वं जना मम सत्येच्चिन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके । वज्रा युजं
वृणते यो हविमान् नासुन्वता सरण्ये वष्टि शूरः । ऋ. ૧૦; ૪૨; ૪.

(હે ઈન્દ્ર, લોકો તમને યુદ્ધમાં બોલાવે છે. યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા લોકો પણ તમને બોલાવે છે. જે માણસ હવિ તૈયાર રાખે છે તેની સાથે ઈન્દ્ર મૈત્રી કરે છે; સોમ તૈયાર ન રાખનારની સાથે શર ઈન્દ્ર સખ્ય કરતા નથી.)

૫૭; ૩. द्वे सुतो अश्वपर्व पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं
विधमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च । ऋ. ૧૦; ૮૮; ૧૫.

(દેવોનો અને પિતૃઓનો એમ બે માર્ગ મેં સાંભળ્યા છે. આ જે જગત ઘાતાપિધીમાં સમાસ પામેલું છે તે કાં તો દેવાનથી અથવા પિતાનથી જાય છે.)

નામસ્ય પૃષ્ઠે અધિ તિષ્ઠતિ ધ્રિતો ય પૃથાતિ સ હ દેવેષુ ગચ્છતિ ।

જ ૧, ૧૦૫, ૫.

(જે દક્ષિણા આપે છે તે સ્વર્ગને શિખરે પહોંચે છે, તે દેવોની વચ્ચે જાય છે — અર્થાત્ પોતે જ દેવ બને છે)

ઉચ્ચા દિવિ દક્ષિણાવત્તો અશ્વર્યે અધ્વદા સહ તે સૂર્યેણ । હિરણ્યદા અમૃતલ્લ મજન્તે વાસોદા સોમ પ્ર તિરન્ત આયુ । જ ૧૦, ૧૦૫, ૨

(દક્ષિણા આપનારા ઉપર સ્વર્ગમા જાય છે ધોડા આપનારા સૂર્યની સાથે વસે છે સોનુ આપનારા અમર મને છે વસ્ત્ર આપનારા સોમ પ્રાપ્ત કરે છે આ બધું આયુષ્યમા વધારો કરે છે)

■ ગચ્છસ્વ પિતૃભિ સ યમેનેષ્ટાપૂર્ણેન પરમે વ્યોમન્ । દિવાયાવચ પુનરસ્તમેહિ સ ગચ્છસ્વ તન્યા સુવર્ચા । જ ૧૦, ૧૪, ૮

(પિતૃઓને જઈને મળી યમને મળી જીવ્યા વ્યોમમા તારા ઈષ્ટ અને પૂર્ણને ભેળો થા એ નકામુ સ્થળ છોડી ફરી ધરમા આન, અને તેજસ્વી શરીરથી સમુક્ત થા)

‘ ઈષ્ટ ’ (યશમા આપેલું) અને ‘ પૂર્ણ ’ (પુરોહિતોને દાનરૂપે આપેલું) ની કલ્પનાઓમા પાછળના કર્મકાંડના અકુરો રહેલા છે ‘ ઈષ્ટાપૂર્ણ ’ ને અતઃ દેહરૂપે અસ્તિત્વ છે, ને આપણે મરણ પછી તેની સાથે ભળી જઈએ છીએ આપણા કર્મકાર્યો વડે આપણને જે પુણ્યપાપ પ્રાપ્ત થાય તે ઈષ્ટાપૂર્ણ કર્મના સિદ્ધાન્ત પર આ કલ્પનાની ઘણી અસર પડેલી છે

૫૭, ૪ સ જો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતર ચ દ્વમેય માતર ચ ।

જ ૧, ૨૪, ૨

(એ જ મને ફરી અદિતિ પાસે લઈ જશે એને પ્રતાપે જ હું માતૃપિતાને જોઈશ)

૫૮, ૧ ઋ મહલ ૨ તથા ૬

૫૮, ૨. અથા ચન શ્રદ્ધ દધતિ ત્વિષીમત ઇન્દ્રાય । જ ૧, ૫૫ ૫

(એ દીસિમાન ઈન્દ્ર પર લોકો શ્રદ્ધા રાખે છે)

શ્રદ્ધિત તે મહત્ ઇન્દ્રિયાય । જ ૧, ૧૦૪, ૬

(તમારા મહાન સામર્થ્ય પર અમને શ્રદ્ધા છે)

૫૮, ૩ “ હોમરના કાવ્યોમા કર્મકાંડ સાદો ને એકધારો છે તેમા પ્રાર્થનાની સાથે દાણા છટાય છે, ને પછી પશુને યજ્ઞાગ્નિમા હોમનામા આવે છે એના માંસનો અમુક ભાગ ઉપાસકો આપે છે, ને તે અગ્નિમા નાખી દેવોને અર્પણ કરનામા આવે છે બાખીનો, પુષ્કળ દારૂની સાથે, મિજબાની તરીકે ખનાય છે ” (હેરીસન ‘સ્ટેઈલ્સ ઓફ ગ્રિશિયન લાઈફ’, ૫ ૮૭-૮) ભારત-વર્ષમાં અગ્નિ એ યજ્ઞનો મુખ્ય દેવ છે પ્રાચીન ગ્રીસમા ધણુ તેમ જ છે અગ્નિ પૃથ્વી પરથી હવિ સ્વર્ગનારી દેવો પામે લઈ જાય છે આ બધી વસ્તુઓમા ભારત-વર્ષની કશી વિશેષતા છે એવું નથી

૫૮, ૪ છન શેષો યમહુદ્ ગુમીત સો અસ્માન્ રાજા વરુણો મુમૌક્તુ ।
છન શેષો હવદ્ ગુમીતભિષ્વાદિત્ય દુપદેયુ વદ્ધ । અવેનં રાજા વરુણ સમુજ્યાદ્ વિદ્વો
અદગ્ધો વિ મુમૌક્તુ પાશાન્ । ઋ ૧, ૨૪, ૧૦-૩

(બધનમા પડેના શુન શેષે જોમને ધા નાખી હતી તે વરુણ રાજા અમને મુક્ત કરો ત્રણ ખીને બાધેના શુન શેષે અદિતિપુત્ર વરુણને પ્રાર્થના કરી હતી કે ‘ નિદ્ધાન અને કાર્ધથી ન હરાવી શકાય એવા વરુણ રાજા મારા પાશ છેદીને મને મુક્ત કરો ’)

૫૮; ૫ નઽવેદ મડય ૨, ૩, ૬, ૭

૫૮, ૬ રામેવેદ ૨, ૧, ૨

૫૮, ૭ ઋ ૬, ૨ જુઓ પુરુરવાની કથા

૫૯, ૧ એ સત્યાસો હવિરદો હવિષા દન્દ્રેણ દવૈ સરથ દધાના । આમે યાહિ
સહસ દેવવન્દે પૌર્વ પૂર્વે પિતૃગિર્ધર્મસન્નિ । ઋ ૧૦, ૧૫, ૧૦

(સત્ય, હવિ ખાનારા ને હવિ પીનારા, એના જે પિતૃઓ છે તે ઈન્દ્ર અને દેવોની સાથે એક રથમા બેઠેલા છે હે અગ્નિ, એ પિતૃઓ સાથે તમે આવો હજારો રતોત્રોએ તમારુ સ્તનન કર્યું છે શ્રેષ્ઠ એના અમારા યજ્ઞરથ પૂર્વજોએ તમને વર્ણવેના છે)

૫૯, ૨ બિહારીનાથ ‘ ધી વેદઞ્’, ૫ ૧૦૧

૫૯, ૩ ઋ ૭, ૮૬, ૬ જુઓ પાછળ ૫ ૧૦૬

▮ ૧ ત્યાનિ નૌ સહ્યા વમૂયુઃ સચાવહે યદટ્ટકં પુરા ચિત્ત ।
 જુહન્તં માનં વરુણ સ્વધાવઃ સહસ્રદ્વારં જગમા શૃહં તે ॥
 ય આપિર્નિત્યો વરુણ પ્રિયઃ સન્ ત્વામાનાંસિ કૃણવત્ સસ્યા તે ।
 મા ત એનસ્વન્તો યક્ષિન્ મુજેમ યન્થિ પ્મા વિપ્રઃ સ્તુવતે વસ્થમ્ ॥

ઋ. ૭; ૮૮; ૫-૬.

(હે વરુણ, પહેલાંનું આપણું સખ્ય ક્યાં ગયું? પહેલાં આપણું જે અત્યંત ગાઠ સખ્ય હતું તે અમારે જોઈએ છે. હે સંપત્તિમાન વરુણ, તમારા હજાર દ્વારવાળા ને સહુનો સમાસ કરનારા ધરમાં હું આવું છું. હે વરુણ, જે તમારો કાયમનો પોતીકા છે, ને જેણે તમારો પ્રિય હોવા છતાં તમારો અપરાધ કર્યો છે તેને તમે તમારો સખ્યા માનો. તમે જાની છો. એટલે અમને સ્તુતિ કરનારને તમે ધર આપો.)

૫૯; ૪. इदमापः प्र बहत् यत् किं च दुरितं मयि । यद् वाहमभिद्रुशेद् यद् वा शेष उतावृतम् । ऋ. १; २३; २२.

(હે પાણી, મારામાં જે કંઈ પાપ હોય, અથવા મેં જાણીજોઈને કોઈનો દ્રોહ કર્યો હોય, કે કોઈને ગાળ દીધી હોય, કે હું જૂઠું ખોસ્યો હોઉં, તે સર્વ તમે વહીને ધોઈને નાખો.)

વળી જુઓ ઋ. ૧; ૮૫.

૬૦; ૧. सरभावो षष्ठमक्षीरानुं कथनः “अतने अंगे आपणुने क्षगक्षग पूरेपूरी नीतिव्यवस्था, संपूर्णतानो उपदेश, भणी रहे छे.” — ‘धी रिक्षिजिथन ओइ धी वेह’, पृ १२६.

ઋગ્વેદમાં પાપનું જ્ઞાન નથી એવું નથી. સરખાવો :

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मय्यमं श्रयाय ॥ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम । ऋ. १; २४; १५.

(હે વરુણ, જે પાશ મને બાંધી રહ્યા છે તેને દીક્ષા કરો. ઉપજા, વચક્ષા ને નીચક્ષા પાશ દીક્ષા કરો. એટલે, હે આદિત્ય, તમારા વ્રતમાં નિષ્પાપ થયેલા અમે અદિતિના થઈએ.)

इमामग्रे शरणिं मीमृषो न इममन्वानं यमगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्पृष्टिहन् मर्त्यानाम् । ऋ. १; ३१; १६.

(હે અગ્નિ, અમારું આ પાપ માફ કરો, કેમકે અમે દૂરથી ધણો રસ્તો કાપીને તમારી પાસે આવ્યા છીએ. તમે મિત્ર સ્વજન છો, પિતા છો, પુણ્ય-શાળીની સભાગ શખો છો, ને માર્ત્ત મનુષ્યોને પ્રેરણા આપો છો.)

અચિત્તો યચ્છત્મા દેવ્યે જને દાંનૈર્દેવૈઃ પ્રભૂર્ના પૂર્યન્વતા । દેવેષુ ચ સત્તિર્માનુ-
પેષુ ચ ત્વં નો અગ્ર સુવત્સાદનાગમઃ ૧. ઋ. ૪; ૫૪; ૨.

અર્થ માટે જુઓ ૫. ૨૫, લીટી ૩.

૬૦; ૨. યા ઇદ્ મોજો યો ગૃહેવે દદાત્યનકામાય ચરતે કૃશાય ।
અરમસ્મિ ભવતિ ચામદૃતા ડતાપરીપુ કૃણુતે સસ્વાયમ્ ॥
ન સ સસા યો ન દદાતિ સત્યે સવામુવે સંચમાનાય પિત્વઃ ।
અપાસ્માન્ પ્રેયાન્ન તદોમો અસ્તિ પૃળન્તમન્યમરણં ચિદિચ્છેદ્ ॥
મોષમગ્નં વિન્દતે અપ્રવેતાઃ સર્વં વ્રવીમિ યા ઇત્ સ તસ્ય ।
નાર્યમર્ણં પુત્યતિ નો સસાયં કેવલાપો ભરતિ કેવલાદી ॥

ઋ. ૧૦; ૧૧૭; ૨, ૪, ૬.

(બૂખ્યો ને કૃશ અતિથિ બારણે અન્ન માગવા આવે ત્યારે તેને અન્ન આપે તે ખરો દાતા છે. યશનું ફળ તેને મળે છે, ને શત્રુઓ પણ તેના મિત્ર બને છે.

હંમેશાં પાસે રહી સેવા કરનારને જે અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. એવા કૃપણને છોડીને બાંધવો દૂર જાય તો પછી એ ધર તે ધર રહેતું નથી. તેમજ દૂર ગયેલા લોકો અન્ન મેળવવા માટે ખીજની પાસે જાય છે.

કૃપણ મનુષ્યને સંપત્તિ મળે તે નકામી છે. એ હું સાચું કહું છું. જે દેવોને અને મિત્રોને અન્ન ન આપતાં એકલો જ ખાય છે તે સાચ પાપી થાય થાય છે. તેનું એ અન્ન પણ વિષ જેવું જાણવું.)

૬૧; ૧. પાપાસઃ સન્તો અનૃતા વસત્યા ઇદં પદમજનતા ગમોરમ્ ।

ઋ. ૪; ૫; ૫.

(પાપી, ને મન વચનમાં અસત્યથી ભરેલા, લોકોએ આ ઊંડું સ્થાન — એટલે કે નરક — પેદા કર્યું.)

વળી જુઓ ઋ. ૭; ૫૬; ૧૨. ૮; ૬; ૨, ૮.

૬૧; ૨. વ્રતાનિ જનાનામ્ । ઋ. ૯; ૧૧૨; ૧.

સુગઃ પન્થા અનૃક્ષર આદિત્યાસ ઋતં યતે । ઋ. ૧; ૪૧; ૪.

(જેઓ ઋતનો રસ્તો ખોળે છે તેમનો રસ્તો સુગમ થઈ જાય છે.)

ત્વં સોમ મહે ભગ્નં ત્વં યૂન ઋતાયતે । દક્ષં દવાસિ લીવસે । ઋ. ૧; ૯૧; ૭.

(હે સોમ ! જે જુવાન કે વૃદ્ધ ઋતને અનુસરે છે તેને તું સુખ અને શક્તિ આપે છે, જેથી તે સારી રીતે જીવી શકે.)

૬૧; ૩. इन्द्र घेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विष्वाभिः शच्या गृणानः ।

ઋ. ૧૦; ૧૦૪; ૩.

(તમારા શક્તિને કારણે અસંખ્ય સ્તુતિઓથી પ્રશંસા પામતાં, હે ઈન્દ્ર, હવે સાથે મેળવેલા સોમ વડે આનંદ પામો.)

સ इज्जनेन स विद्या स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासति धद्वामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । ઋ. ૨; ૨૬; ૩.

(જે માણસ મનમાં શ્રદ્ધા રાખીને દેવોના પિતા બ્રહ્માણ્વસ્પતિની હવિ વડે સેવા કરે છે તેને માણસો, બન્ધુજનો, પુત્રો, ધન અને બળ મળી રહે છે.)

अद्वयामिः समिष्यते अद्वया हूयते हविः । ઋ. ૧૦; ૧૫૧; ૧.

(શ્રદ્ધા રાખીને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા રાખીને હવન કરવામાં આવે છે.)

૬૧; ૪. જુઓ ૧૦ મા મંડળનું ૧૧૭ મું સૂક્ત.

૬૧; ૫. ઋ. ૧૦; ૧૧૭.

૬૧; ૬. ઋ. ૭; ૧૦૪; ૮ અને પંક્તિની ઋચાઓ.

૬૧; ૭. अर्यभ्यं वरुण मित्र्यं वा सत्यायं वा सद्यमिदं भ्रातरं वा ।

वेत्तं वा नित्यं वरुणारणं वा यत् सीमागच्छकृष्ण शिश्रयस्तत् ॥

ઋ. ૫; ૮૫; ૭.

૬૨; ૧. ત્વં પરિતપ્યાજયઃ સ્વઃ । ઋ. ૧૦; ૧૬૭; ૧.

(હે ઈન્દ્ર, તમે તપ કરીને સ્વર્ગને જીત્યું.)

૬૨; ૨. ઋ. ૧૦; ૮૬; ૨.

૬૨; ૩. ઉન્મદિતા મૌન્યેન । ઋ. ૧૦; ૧૩૬; ૩.

વળી જુઓ ઋ. ૭; ૫૯; ૬. ૧૦; ૧૧૪; ૨. ૧૦; ૧૬૭; ૧. ૧૦; ૧૦૯; ૪.

૬૪; ૧. કાશ્વરૂં તનો મિયગુપલ્લપ્રક્ષિણી નના । ઋ. ૯; ૧૧૨; ૩.

૬૪; ૨. ■ इत् सेति सुधित ओकमि स्वे तस्मा इव्य पिन्वते विश्वदानीम् ।
તત્સૈ વિશઃ સ્વયમેવા ન્યન્તે યસ્મિન્ પ્રદ્ધા રાજનિ પૂર્વં એતિ । ઋ. ૪; ૫૦; ૮.

૬૪; ૩. જુઓ ક્ષારખ્વાર : ‘આઉટલાઈન ઓફ ધી રિલિજિયસ સિટરેચર ઓફ ઇન્ડિયા’, પૃ ૬.

૬૪; ૪. વર્ણોએ જડ બનીને જાતિનું રૂપ ધારણ કર્યું, એને વિષે ડહોસ ડેવિડ્ઝ લખે છે : “અનાર્થ જાતિઓનો કેઈ પણ માણસ આર્ય કુટુંબમાં પરણી શકે નહીં કે તેને આર્ય પ્રજામાં લઈ શકાય નહીં, એવો જે કડક પ્રતિબંધ અગાઉથી આત્મો આવતો હતો તેની પાછળ, ને મુખ્યત્વે તેને લીધે જ, આ મહત્ત્વની ઘટના બનવા પામી હતી. આર્યો જે જાતિઓને વિષે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા તેમની સામે તેઓ આ જે પેઢીકિતાર પ્રતિબંધ મૂકી શક્યા હતા તેની પ્રતિક્રિયા તેમના પોતાના સમાજ ઉપર થઈ, ને તેમણે જે અસહિષ્ણુતાને જન્મ આપ્યો તેણે જ એમાં ઉમેરો કર્યો; અને તેણે જ આટલાં બધાં સૈકાં થયાં આણું કડવું ફળ નિપજાવ્યું છે.” (હિબર્ટ લેફ્ચર્સ, પૃ. ૨૩)

૬૫; ૧. ગતં जीवन्तु शरदः पुरुषीः । ઋ. ૧૦; ૧૮; ૪.

(લોકો સો શરદ શ્રવે.)

૬૬; ૧. અતિ સેતું દુરાવ્યમ્ । ઋ. ૯; ૪૧; ૨.

૬૬; ૨. દક્ષિણવતાનિદિમાનિ ચિત્રા દક્ષિણવતાં દિવિ સૂર્યાસઃ

દક્ષિણવન્તો અમૃતં મજન્તે દક્ષિણવન્તઃ પ્ર તિરન્ત આયુઃ ॥

ઋ. ૧; ૧૨૫; ૬.

• ૬૬; ૩. (“હે અમારા સ્વર્ગસ્થ પિતા !) તું આજે અમને અમારો રોજનો રોટલો આપ.”— મેથ્યુ ૬; ૧૧.

૬૬; ૪. “પણ હું તમને કહું છું કે હું આજ પછી આ દ્રાક્ષફળનો

દાઃ પીનાનો નથી, એ તો તમારી સાથે મારા પિતાના રાજ્યમાં નવો પીશ
સારે જ ખરો ”— મેથ્યુ ૨૬, ૨૯

૬૬ ૫ ‘ધી ક્વિનોસોફી ઓફ ધી ઉપનિષદ્ઝ’, પૃ ૩૨૦

૬૭, ૧ સમુક્ષમાણ રજસિ સ્વ આ દમે ચન્દ્રમિવ સ્વરૂપ દ્વાર આ દષ્ટ ।
જ ૨, ૨, ૪

૬૭, ૨ આહ્લાદક સર્વેવામ્ ।

૬૭, ૩ ચન્દ્ર એવ ભવતિ ।

૬૭ ૪ સ નો મહા અદિત્યે પુનર્દાત્ પિતર ચ દત્તોય માતર ચ ।

જ ૧ ૨૪, ૨

(એ અગ્નિ મને ફરી અદિતિ પાસે લઈ જશે તેને પ્રતાપે હું પિતાને
અને માતાને જોઈ શકીશ)

૬૭, ૫ યો અસ્મા અભિદાસત્યધર ગમયા તમ । જ. ૧૦, ૧૫૨ ૪

૫ળી જુઓ જ ૪, ૫, ૫ જ ૯, ૭૩, ૮

૬૮, ૧ અનચ્છયે તુરગાતુ જીવમેજદ ધ્રુવ મધ્ય આ પસ્ત્યાનામ્ ।

જીવો મૃનસ્ય ચરતિ સ્વધાભિરમત્યો મત્યેના મયાનિ ॥

જ ૧, ૧૬૪, ૩૦

(શ્વામ લેનારુ, સચેનન અને વેગથી ચાલનારુ જે તત્ત્વ છે તે દેહની
અદર નિશ્ચય પડી ગ્હે છે આ જીવતું તત્ત્વ મૃત પદાર્થના બળ વડે ચાલે છે
અમર્ત્ય અને મર્ત્ય એક જ ઢેકાણે રહે છે)

૬૮, ૧ હોપિકન્સ ‘ધી રિનિજિયન્સ ઓફ ઇડિયા’, પૃ ૧૫૧

૬૮, ૨ સસુ માતા સસુ પિતા સસુ શ્વા સસુ વિરપતિ । સસન્તુ સર્વે
જ્ઞાનય સત્ત્વયમભિતો જન । જ ૭, ૫૫, ૫,

(માતા ઊંઘી જાઓ, પિતા ઊંઘી જાઓ, ફૂતરો ઊંઘી જાઓ, ધરનો
માનિક ઊંઘી જાઓ, સહુ સગાનહાના ઊંઘી જાઓ, આસપાસના લોકો
ઊંઘી જાઓ)

૭૦, ૧ વ્રહ્મણામિ સવિદાનો રસોહા વાપતામિત ।

અમોવા યસ્તે ગર્ભે દુર્ગામા યોનિમાશયે ॥

યસ્તે ગર્ભમર્માવા દુર્ણામા યોનિમાદાયે ।
અગ્નિદં વ્રજ્યણા સદ્ નિઘ્ન્યાદમનીનસત્ ॥
યસ્તે હન્તિ પતયન્તં નિપત્સ્તું યઃ સરીસૃપ્મ્ ।
જાતં યસ્તે જિષ્ઠોસતિ તમિતો નાશયામસિ ॥

ઋ. ૧૦; ૧૬૨; ૧-૩.

૭૦; ૨. અંગાદંગાણોઽન્નો લોન્નો જાતં પર્વણિ પર્વણિ ।

યક્ષ્મં સર્વસ્માદાત્મનસ્તમિદં વિ વૃદ્ધામિ તે ॥ ઋ. ૧૦; ૧૬૨; ૬.

(તારા અંગેઅંગમાંથી, રોમેરોમમાંથી, સાંધેસાંધામાંથી, અને તારા આખા શરીરમાંથી હું આ યક્ષ્મા રોગને બહાર કાઢું છું.)

૭૧; ૧. 'સેકેડ બૂક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ', પૃ. ૪૩.

૭૨; ૧. આવો વિચાર કાયમ ટકી રહ્યો હોય, તો તેનું કારણ એ હતું કે તેમાં સત્યનો કંઈક અંશ હતો. શરીરના રોગોના — ખાસ કરીને માન-તંતુના વ્યાધિઓના — ઇલાજ તરીકે માનસિક ઉપચારની શક્તિ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર સ્વીકારતું થયું છે.

૭૨; ૨. 'વેદિક ઇડિયા', પૃ ૧૧૭-૧૧૮.

૭૩; ૧. 'જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી', ૩,

પૃ. ૩૦૭-૮.

૭૪; ૧. યસ્મિન્સ્તઽધ્યા પ્રજાપતિર્લોકાન્તસર્વો અધારયત્ ।

સ્કંભં તં શ્રુદ્ધિ કૃતમ્ સ્વિદેવ સઃ ॥ અ. ૧૦; ૭, ૭.

(જેના આધાર પર રહીને પ્રજાપતિએ સર્વ લોકને ધારણ કર્યા છે તે સ્કંભને વિષે કહ્યો કે તે કેવો છે ?)

યસ્ય ત્રયસ્ત્રિંશદેવા અંગે સર્વે સમાહિતાઃ ।

સ્કંભં તં શ્રુદ્ધિ કૃતમ્ સ્વિદેવ સઃ ॥ અ. ૧૦; ૭, ૧૩.

(તેત્રીસે દેવ જેના અંગમાં સમાઈ ગયેલા છે તે સ્કંભને વિષે કહ્યો કે તે કેવો છે ?)

યે પુરુષે વ્રજ્ય વિદુસ્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિન્મ્ ।

યો વેદ પરમેષ્ઠિનં યથ વેદ પ્રજાપતિમ્ ।

જ્યેષ્ઠં યે વ્રાત્મણં વિદુસ્તે સ્કંભમનુસંવિદુઃ ॥ અ. ૧૦; ૭; ૧૭.

(જેઓ મનુષ્યમા પ્રાણનુ દર્શન કરે છે તેઓ પરમેશ્વરીને જાણે છે જે માણસ પરમેશ્વરીને જાણે છે, જે 'પ્રજાપતિને જાણે છે, અને જેઓ જ્યેષ્ઠાપ્રાણનુને જાણે છે, તેઓ સ્કલને સારી રીતે જાણે છે)

૭૪, ૨ મન કદમે દ્વાય વૃને । ઋ ૪, ૩, ૬.

(હે અગ્નિ, મનુષ્યને હણનાગ રુદ્રને કૃષી રીતે કહેશે ?)

ઋ ૧, ૧૧૪, ૧૦ જુઓ પાછળ પૃ ૧૧૪, નોંધ નં ૩૩, ૪

૭૪, ૩ યસ્ય વાત પ્રાણાપાનો । અ ૧૦, ૭, ૩૪

(જેના પ્રાણ અને અપાન તે વાયુ છે)

૭૫, ૧ અ ૧૯, ૭૧, ૧

૭૫, ૨ સર્વાન્ કામાન્ ચમરાજ્યે વસા પ્રદદુષે દુરે ।

અવાહુર્નારક લોક નિરુધ્યાનસ્ય યાચિતામ્ ॥ અ ૧૦, ૪, ૩૬

(ચમરાજ્યમા ગાય દાતાની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત કરે છે યાચના કરના છતાં ન આપનારને માટે નરક લોક છે એમ કહેવાય છે)

૭૫, ૩ મેયનાનિ । અ ૧૧, ૬, ૧૪

૭૫, ૪ ધણા પ્રાચીન શાસ્ત્રમન્યોમા આપણને ત્રણ જ વેદ (ત્રી) નો ઉલ્લેખ મળે છે

તસ્માદ્દજ્ઞાત્ સર્વદ્રુત ઋચ સામાનિ જજિરે ।

છન્દાસિ જજિરે તસ્માદ્દજુન્તસ્માદ્દજાયત ॥ ઋ ૧૦, ૧૦, ૧

(એ યજ્ઞ, જેમા સર્વ દર્ષ હોમનામા આન્ધુ, તેમાથી ઋગ્વેદ અને સામવેદ ઉત્પન્ન થયા છન્દો તેમાથી ઉત્પન્ન થયા, ને યજુર્વેદ પણ એ યજ્ઞમાથી જ ઉત્પન્ન થયો)

મૂરિતિ વા ઋચ । મુવ ઇતિ સામાનિ । મુવરિતિ યજ્ઞપિ । તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ૧ ૫, ૨

(મૂ એટલે ઋગ્વેદ, મુવ એટલે સામવેદ, સ્વ એટલે યજુર્વેદ)

બૌદ્ધ આગમમન્યોમા અથર્વવેદનો ઉલ્લેખ નથી આગળ જતા અથર્વવેદને પણ વેદપદનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો.

૮૦; ૨. યોડનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુસ્તે શ્રમમ્ ।

સ જીવેન શદ્ધત્વમાશ્ન ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ૨; ૧૬૮.

(જે દ્વિજ વેદનો અભ્યાસ ન કરતાં ખીજા વિધેયો પાછળ મહેનત કરે છે તે આ ભવે જ કુટુંબપરિવાર સહિત જલદી શદ્ધત્વને પામે છે.)

મદાભારતમાં કહ્યું છે કે “અરણ્યમાં વસી ફળમૂળ ને વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેનારા મુનિઓનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ત્રણ દ્વિજ વણોને માટે રાખ્યો છે, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ તો સર્વ વર્ણને માટે છે.”

૮૦; ૩. નૌર્હે વાઙ્મણા સ્વર્ગ્યા । યદ્ બહિષ્વમાનં તસ્યા ઋત્વિજ એવ સ્મયાશ્ચ અરિગ્રાશ્ચ સ્વર્ગસ્ય લોનસ્ય સંપારણાઃ । તસ્યા એક એવ મજ્જયિત ય એવ નિન્વાઃ । સ યયા પૂર્ણામભ્યાસહ મજ્જયેદેવં હૈનાં સ મજ્જયતિ । તદ્દે સર્વ એવ યજ્ઞો નૌઃ સ્વર્ગ્યા । તસ્માદુ સર્વસ્માદેવ યજ્ઞામિન્યં પરિવિવાધિપેત । શ. બ્રા. ૪; ૨; ૫; ૧૦.

૮૨; ૧. ‘વેદ’ શબ્દ જે વિદ્ધ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે તેનો અર્થ છે ‘જેવું’. સરખાવો vision (લેટિન vidēs પરથી); ideas (ગ્રીક eidos અર્થાત્ શુદ્ધિ પરથી). વિદ્ધનો યોગ્ય અર્થ તો ‘જાણવું’ છે.

૮૨; ૨. બિટોવન કહે છે : “કલાકૃતિમાત્ર ધૃધિર પાસેથી આવે છે; અને જોટલે અંશે તે મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્યામીની પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે તેટલે અંશે જ તેને મનુષ્યની કૃતિ કહી શકાય.”

૮૨; ૩. જુઓ મ્યુર : ‘સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ’, વો. ૩.

૮૨; ૪. યો યામશ્વિના મનમો જઙ્ઘીયાન્ રથઃ સ્વથો વિશ આજિગાતિ । યેન ગચ્છયઃ સુકૃતો દુતેજં તેને નરા વર્તિતસ્મયં યાતમ્ । જ. ૧; ૧૧૫; ૨.

(હે અશ્વિનો, તમારો જે રથ મન કરતાં પણ અધિક વેગવાળો છે, જેને જોરાવર ઘોડા જોડેલા છે, ને જેમાં બેસીને તમે સત્કર્મોનું ધર શોધો છો, તે રથમાં બેસીને, હે વીરો, અમારે સાં આવો.)

ઇમં સ્વસ્મે હૃદ આ સુતટં મન્ત્રં વોચેમ બુવિદસ્ય વેદત્ । જ. ૨; ૩૫; ૨.

(હૃદયમાંથી સારી રીતે રચેલો આ મન્ત્ર અમે સારી રીતે બોલીશું. એ મન્ત્રને તે માન્ય કરશે નહિ ?)

૮૨; ૫. ઇમાં ધિયં સપ્તશીર્ષ્ણાં પિતા ન ઋત્રપ્રજાતા શૃદ્ધનીમવિન્દત્ । તુરીયં સ્વિજનયદ્વિધજન્યોડયાસ્ય રત્નમિન્દ્રાય શંમન્ । જ. ૧૦; ૬૭; ૧.

૭૭; ૧. ઓ વૈ વિષ્ણુઃ સ યજ્ઞઃ । શ. બ્રા. ૫; ૨; ૩; ૬. (જે વિષ્ણુ છે તે જ યજ્ઞ છે.) અપ વિષ્ણુર્યજ્ઞઃ । શ. બ્રા. ૫; ૪; ૫; ૧. વળી શુઓ શ. બ્રા. ૧૨; ૪; ૧; ૪; તથા ૧૪; ૧; ૧; ૬; તથા ૧૪; ૧; ૧; ૧૫.

૭૭; ૨. કૌપીતવિગ્રાહણ ૬; ૧-૬.

૭૭; ૩. નમો ગિરિશાય ચ । તૈત્તિરીયસંહિતા ૪; ૫; ૫. વળી શુઓ વાજસનેયીસંહિતા ૯.

૭૭; ૪. પ્રજાપતિર્વૈ વિશ્વકર્મા । શ. બ્રા. ૮; ૨; ૧; ૧૦; તથા ૮; ૨; ૩; ૧૩. (પ્રજાપતિ તે જ વિશ્વકર્મા છે.)

૭૮; ૧. કેટલીયે જગાએ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ આ અર્થમાં વપરાયો છે. ‘શક્ત્યાત્મમાં આ વિશ્વ તે બ્રહ્મ જ હું; તેણે દેવાને ઉત્પન્ન કર્યા.’ (શ. બ્રા. ૧૧; ૨; ૩; ૧. તથા શ. બ્રા. ૧૦; ૬; ૩.) તથા સર્વે રાત્વિદં બ્રહ્મ । છાંદોગ્યોપનિષત્ ૩; ૧૪; ૧. (આ બધું બ્રહ્મ જ છે.)

૭૮; ૨. યજ્ઞેન વૈ દેવાઃ इमां जितिं जिम्युः । શ. બ્રા. ૩; ૧; ૪; ૩.

સ્વર્ગ વા એતેન લોક્તુષ્પ્રપ્રયન્તિ યત્પ્રાયર્ણીયઃ । એ. બ્રા. ૨; ૧; ૧.

(આ પ્રાયશ્ચીય નામનો યજ્ઞ કરનારાઓ સ્વર્ગલોકને પામે છે.)

દેવા વૈ યજ્ઞેન ધ્રમેણ તપસાઽહુતિભિઃ સ્વર્ગ લોકમજયન્ । એ. બ્રા. ૭; ૩; ૬.

(દેવાએ યજ્ઞ વડે, ધ્રમ વડે, તપ વડે, ને આહુતિઓ વડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કર્યો.)

૭૮; ૩. સ જુહોતિ । દેહિ મે દદામિ તે નિ મે ધેહિ નિ તે દધે । નિહારં ચ હરાસિ મે નિહારં નિહરણિ તે સ્વાહેતિ । શ. બ્રા. ૨; ૫; ૩; ૧૧.

(તે આ મંત્ર બોલીને આહુતિ આપે છે: ‘તમે મને આપો, ને હું તમને આપું. તમે મને ભેટ આપો, ને હું તમને ભેટ આપું. તમે મને સારી ચીજ આપો, ને હું તમને આપું.’)

૭૯; ૧. દ્વયા વૈ દેવાઃ । દેવા અદૈવ દેવાઃ । અથ ચે બ્રાહ્મણાઃ શુશ્રુવાંસોઽનૂચાનાસ્તે મનુષ્યદેવાઃ । શ. બ્રા. ૨; ૨; ૨; ૬. શ. બ્રા. ૨; ૪; ૩; ૧૪.

૭૯; ૨. તૈત્તિરીયસંહિતા ૧; ૬; ૧૦; ૪. અને એ. બ્રા. ૨; ૨૧; ૨.

૮૦; ૧. બ્રાહ્મણસ્ત્વનધીયાનસ્તૃણામિરિવ શામ્યતિ । મનુસ્મૃતિ ૩; ૧૬૮.

૮૦; ૨. યોડનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે થમમ્ ।

॥ જીવન્નેવ શ્વેત્વમાદ્ય ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ૨; ૧૬૮.

(જે દ્વિજ વેદનો અભ્યાસ ન કરતાં ખીજ વિષયો પાછળ મહેનત કરે છે તે આ ભવે જ કુટુંબપરિવાર સહિત જીવદી શ્વેત્વને પામે છે.)

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “અરણ્યમાં વસી કળમૂળ ને વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેનારા મુનિઓનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ તથા દ્વિજ વર્ણને માટે રાખ્યો છે, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ તો સર્વ વર્ણને માટે છે.”

૮૦; ૩. નૌર્દ વાઽપા સ્વર્ગ્યો । યદ્ બહિષ્કવમાને તસ્યા ઋત્વિજ એવ સ્પયાથ્ય ધરિત્રાથ્ય સ્વર્ગસ્ય લોરુસ્ય સંપારણાઃ । તસ્યા એક એવ મજ્જયિત ય એવ નિન્ધઃ । સ યયા પૂર્ણામભ્યાસુઃ મજ્જયેદેવં હેનાં સ મજ્જયતિ । તદ્વૈ સર્વ એવ યજ્ઞો નૌઃ સ્વર્ગ્યો । તસ્માદુ સર્વસ્માદેવ યજ્ઞામિન્ધ્યં પરિવિશાધિપેત । શા. બ્રા. ૪; ૨; ૫; ૧૦.

૮૨; ૧. ‘વેદ’ શબ્દ જે વિદ્ધ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે તેનો અર્થ છે ‘જોવું’. સરખાવો vision (લેટિન vidēs પરથી); ideas (ગ્રીક eĩdōs અર્થાત્ જુદ્ધિ પરથી). વિદ્નો ઓછસ અર્થ તો ‘જાણવું’ છે.

૮૨; ૨. પ્રિટોવન કહે છે : “કલાકૃતિમાત્ર ઇશ્વર પાસેથી આવે છે; અને જેટલે અંશે તે મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્ધર્મીની પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે તેટલે અંશે જ તેને મનુષ્યની કૃતિ કહી શકાય.”

૮૨; ૩. જુઓ મ્યુર : ‘સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ’, વો. ૩.

૮૨; ૪. યો વામઘિના મનમો જઘીયાન્ રથઃ સ્વથો વિશ વાજિગાતિ । યેન ગચ્છયઃ સુક્તો દુરોણં તેને નરા વર્તિસ્મર્મ્મ્ યાતમ્ । ઋ. ૧; ૧૧૭; ૨.

(હે અધિનો, તમારો જે રથ મન કરતાં પણ અધિક વેગવાળો છે, જેને જોરાવર ઘોડા જોડેલા છે, ને જેમાં બેસીને તમે સત્કર્મોનું ધર શોધો છો, તે રથમાં બેસીને, હે વીરો, અમારે સાં આવો.)

ઇમં સ્વસ્મે હૃદ આ શતટં મન્ત્રં યોતેમ કુવિદસ્ય વેદત્ । ઋ. ૨; ૩૫; ૨.

(હૃદયમાંથી સારી રીતે રચેલો આ મન્ત્ર અમે સારી રીતે બોલીશું. એ મન્ત્રને તે માન્ય કરશે નહિ ?)

૮૨; ૫. ઇમાં ધિયં સપ્તશ્રીણીં પિતા ન ઋતપ્રજાતા બૃહતીમવિન્દત્ । તુરીયં સિવજન્યદ્વિષજન્યોડ્યાસ્ય ઉત્થમિન્દ્રાય શંસન્ । ઋ. ૧૦; ૬૭; ૧.

૮૨; ૬. અયં મે પીત ઉદયર્તિ વાચમયં મનીષામુક્તનીમઝીગઃ ।

ઋ ૬; ૪૭; ૨.

(આ સોમરસ પીવાથી મારી વાણીને સ્ફૂર્તિ થયે છે. તે મુંઝવે ભુદ્ધિને જાગૃત ને પ્રકાશિત કરે છે.)

૮૨; ૭. પ્ર વઃ ગર્ધાય ધૃત્વયે ત્વેપયુગ્માય શુષ્ણિણે । દેવતં વદ્ય ગાયત ।

ઋ. ૧; ૨૭; ૪.

(હે ઋત્વિજો, સહનશીલ, શત્રુનાશક, દેહીધ્મમાન કીર્તિવાળા, ને બળવાન એવા મરુદ્ગણને ઉદ્દેશીને દેવાનું આપેલું સ્તોત્ર ગાયો.)

ક્યમેનામ્ ઇચ્છમાનો ઘૃતેન જુહોમિ હવ્યં તરસે વલાય ।

યાવદીશે વ્રક્ષણા વન્દમાન ઇમાં ત્રિયં શનસેયાય દેવીમ્ ॥ ઋ. ૩; ૧૮; ૩.

(હે અગ્નિ, ધનની ઈચ્છા રાખનારો હું, તમારી જવાબામાં વેગ અને બળ આવે એટલા માટે, લાકડાં અને ઘી સાથે હવિ તમને અર્પણ કરું છું. મારી શક્તિ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતો હું સોગણા ધન માટે આ (મારું) દેવી સૂક્ત અર્પણ કરું છું.)

ચ્યુરની ‘સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ’ (વો. ૩, પૃ. ૨૧૭-૮૬) માં કેટલાંક સૂક્તોનો સંગ્રહ છે, તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે “પોતાની ધાર્મિક ભાવના ને કલ્પનાઓ પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા ધ્વિર તરફથી મળે છે, એમ કંઈનહીં તો કેટલાક ઋષિઓ માનતા ખરા; પણ સાથેસાથે તેઓ એ સૂક્તોને પોતાની અથવા (કદાચ) પોતાના પૂર્વજોની કૃતિઓ માનતા, અને તેમાં જૂનાંનવની ભેદ પાડતાં જે શબ્દો વાપરતા તે પરથી એમ જ દેખાઈ આવે કે તેઓ ખરેખર પોતાને એ સૂક્તોના કર્તા માનતા હશે. ”

૮૩; ૧. સ (પ્રજાપતિઃ) ઇતામૃચમપ્સ્યત્ । એ. વ્રા. ૭; ૬; ૧.

(પ્રજાપતિને આ ઋચ્યાનું દર્શન થયું.)

પ્રજાપતેર્વા ઇતાન્યંગાનિ ચચ્છન્દાંસિ । એ. વ્રા. ૭; ૮, ૨.

(આ જાહે છે તે પ્રજાપતિનાં અંગો છે, કેમકે તે પ્રજાપતિએ પેદા કરેલા છે.)

૮૩; ૨. વેદાનાં માતા । સૈ. વ્રા. ૨; ૮; ૮; ૫. (બાધિશના નવા કરારમાંની જોતની સુવર્તાનું આરંભનું વાક્ય સરખાવો: ‘આરંભમાં શબ્દ હતો.’)

૮૩; ૩. સરખાવો શ. શ્રા. ૧૧; ૫; ૮૧ અને તે પછીના મન્ત્રો; તથા ઋ. ૧૦; ૧૦; ૧.

૮૪; ૧. પ્રજાપતિર્હં વા इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति । सोऽध्राम्यन्, स तपोऽतप्यत, स प्रजा अयुजत । ૨; ૫; ૧; ૧.

(શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા જ હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘હું કેવી રીતે પ્રજાપતિ કરું ?’ તેમણે શ્રમ કર્યો ને તપ કર્યું. તેમણે સજીવ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં.)

૮૫; ૧. ब्रह्म वै स्वयंभूस्तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तर्पत्यानन्त्यमस्ति । हन्नाहम्भूतेनात्मानञ्जुहुवानि भूतानि चालनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वાત્માનં હુત્વા ભૂતાનિ ચાલનિ સર્વેષાં ભૂતાનાં શ્રેષ્ઠં સ્વારાજ્યમાધિપત્યમ્પર્યેત્ । શ. શ્રા. ૧૩; ૭; ૧; ૧.

(સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ તપ કર્યું. તેમણે વિચાર કર્યો: ‘તપમાં અનંતત્વ રહેલું નથી. માટે હું મારા પંડને ભૂતોમાં હોમી દઉં, ને ભૂતોને મારા પંડમાં હોમી દઉં.’ તે પ્રમાણે તેમણે પોતાના પંડને ભૂતોમાં હોમ્યો ને ભૂતોને પોતાના પંડમાં હોમ્યાં; ને એમ કરીને ભૂતમાત્ર પર શ્રેષ્ઠત્વ, સ્વારાજ્ય, અને આધિપત્ય પ્રાપ્ત કર્યાં.)

૮૪; ૨. एतद्ध वै देवा ऋतं चरन्ति यत्सत्यम् । શ. શ્રા. ૧; ૧; ૧; ૫.
(દેવો એક ઋત પાળે છે — સત્ય.)

૮૫; ૩. શ. શ્રા. ૧૦; ૫; ૪; ૧૫.

ઋતને ભૌતિક ને નૈતિક બંને ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ છે એવી વેદની જૂની કલ્પના હતી, તેનું રૂપાન્તર બ્રાહ્મણોમાં ધર્મની કલ્પનામાં થયું છે, ને એ ધર્મનો સંબંધ ખાસ કરીને વિશ્વની નૈતિક વ્યવસ્થા સાથે છે. પાછળથી કર્મકાંડ, સ્મૃતિ, કાયદો, રૂઢિ ને શિક્ષાચાર એ જે વિભાગો પડ્યા તે સર્વનો સમાવેશ એ ધર્મની કલ્પનામાં થાય છે. કેટલીકવાર ‘ધર્મ’ દેવરૂપે પણ દેખા દે છે. જુઓ. શ. શ્રા. ૧૩; ૪; ૩; ૧૪.

૮૫; ૪. अथ प्रतिग्रस्थाता प्रतिपरीति । स पत्नीमुदानेव्यनृच्छति केन न्यस्तोति । वदन्थं वा एतत् स्वीकरोति यदन्यस्य सत्यमेव चरति । अथो नेत्सेज्जतः । शत्या जुह्वदिति तस्मात्सृच्छति । निष्कं वा एनः कनीयो भवति । सत्यं हि भवति ।

તસ્માદ્વ વૃચ્છતિ । સા યત્ર પ્રતિનાનીત જ્ઞાતિવ્યો હાસ્યૈતદહિત સ્યાત્ । શ વ્રા
૨, ૫ ૨ ૨૦

(પછી પ્રતિપ્રસ્થાતા [જ્યાં યજ્ઞમાનની પત્ની બેઠેલી છે ત્યાં] આવે
છે તે પત્નીને લઈ જવા માટે છે ત્યાં પૂછે છે 'તુ કોની સાથે સભોગ
કરે છે ?' એક પુરુષની પત્ની બીજા પુરુષ સાથે સભોગ કરે ત્યારે તે વસ્તુની
સામે પાપ કરે છે એટલે પ્રતિપ્રસ્થાતા તેને આ પ્રમાણે પૂછે છે, જેથી
રખેને તે મનમાં ખટકો રાખીને યજ્ઞ કરે પાપ જ્યારે કબૂલ કરવામાં આવે
છે ત્યારે એણે થાય છે, કેમકે તે સત્ય બને છે તેથી જ તે પત્નીને પૂછે
છે જે [સભોગ] તે કબૂલ ન કરે તે તેના સગાઓને હાનિકારક નીવડે છે)

૮૫, ૫ તપસા દેવા દેવતામગ્ર ઇત્યન્ । તૈ વ્રા ૩, ૧૨, ૩

૮૬, ૧ 'આશ્રમ' શબ્દ મૂળ 'શ્રમ' એટલે મહેનત કરવી એ ધાતુ
પરથી નીકળેલો હોઈ, બતાવે છે કે પ્રગતિમાત્રને અગે કષ્ટ તો વેશુ જ પડે
એ સત્ય ભારતનાસીઓ સમજ્યા હતા

૮૬, ૨ આ આશ્રમોનુ વર્ણુન જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં જુદુ જુદુ આવે છે

एत वै तमान्मान विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैयणायाश्च वितैयणायाश्च लोकैयणायाश्च
व्युत्थायाय भिक्षार्क्यं चरन्ति । बृहदारण्यकोपनिषत् ૩, ૫, ૧

(એના આશ્રમાને જે બ્રાહ્મણો જાણે છે તેઓ દીકરા મેળવનાની ધૃષ્ટિ
છોડી દે છે, ધન મેળવવાની ધૃષ્ટિ છોડી દે છે, સ્વર્ગ વગેરે લોકમાં જવાની
ધૃષ્ટિ છોડી દે છે, અને ભિક્ષા માગી તેના પર નિર્વાહ કરે છે)

चरवार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुल मौनं वानप्रस्थ्यमिति ।

आपस्तवधर्मसूत्र ૨, ૧, ૨૧, ૧

(આશ્રમ ચાર છે ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન એટલે મુનિનો, અને
વાનપ્રસ્થ)

ब्रह्मचारी गृहस्थो भिभुर्वैखानस । गौतमधर्मसूत्र ૧, ૩, ૨

(આશ્રમ ચાર છે બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, ભિક્ષુ અને વૈખાનસ)

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्यात् वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ मनुस्मृति ૫ ૧૧૭

(આટલો શૌચનો વિધિ તો ગૃહસ્થે કરનાનો બ્રહ્મચારીએ એથી બમણો, વાનપ્રસ્થે ત્રણગણો, ને યતિએ ચારગણો)

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થથ્વા વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

એતે ગૃહસ્થપ્રમવાધત્વાત્ પૃથગાશ્રમા ॥ મનુસ્મૃતિ ૬, ૮૭.

(બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને યતિ એ ચાર જુદા જુદા આશ્રમ છે તે બધા ગૃહસ્થાશ્રમભાષી ઉત્પન્ન થયેલા છે)

ચત્વાર આશ્રમા બ્રહ્મચારિગૃહસ્થવાનપ્રસ્થપરિમાજકા । યતિઠસ્મૃતિ ૭, ૨

(આશ્રમ ચાર છે — બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને પરિમાજક)

વળી જુઓ ધૌધાયનધર્મસૂત્ર ૨, ૭, ૧૧, ૧૨

૮૬, ૩. હત યત્ પત્યો દશ લિયા પૂર્વે અગ્રાગ્ન્યા । પ્રજ્ઞા ચદ્વસામપ્રહીત
ન એવ પતિરેન્ધા ॥ અ ૫, ૧૭, ૮

(અગાઉ બ્રાહ્મણ સિરાયના દસ પતિ સ્ત્રીને લેને હોય, પશુ જે બ્રાહ્મણ તેની સાથે લગ્ન કરે તો તે સ્ત્રીને એકમાત્ર પતિ બને છે)

૮૭, ૧ સ્વન્સર્ગ કાસવાના પ્રાન્નના પ્રતચારિણ । જાત પર્વન્મજિન્વિના પ્ર
મજ્જ્વા અવાદિપુ ॥ ઋ ૭, ૧૦૨, ૧

(વરસ દહાડો તપ કરનાર વનચારી બ્રાહ્મણોની પેઠે આ દેહકાએ મેનરાગ્નએ જાગૃત કરેલી વાણી બોલે છે)

પ્રાન્નગાસો અતિરાત્રે ન સોમે સરો ન પૂર્ણમભિનો વદન્ત ।

સ્વન્સરસ્વ તદદ્ પરિ ॥ યન્મજ્જ્વા પ્રાપ્તવીણ કમૂલ ॥

પ્રાન્નગાસ સોમિનો વાચમન્ત બ્રહ્મ કૃષ્વન્ત પરિવન્તરીણ્મ ।

અર્ચ્યવો ધર્મિણ સિલ્વિદાના આર્ચિર્ભવન્તિ ગુહ્યા ન કે ચિત્ ॥

ઋ ૭, ૧૦૨, ૭-૮

(અતિરાત્ર નામના સોમયાગમાં જેમ બ્રાહ્મણો મન્ત્ર બોલે છે તેમ ભરેલા સરોવરની આસપાસ આ દેહમાં અગ્નિ કરે છે ચૌમાસુ આવે ॥ ત્યારે વરસાદને એ દિવસે દેહમાં ઠરઠર પેદા થાય છે સોમ પીને વાર્ષિક સ્તોત્ર બોલનારા બ્રાહ્મણોની પેઠે દેહકા બોલે છે પ્રવર્ચ્ય અત્વિજ્ઞેની પેઠે પરમેશ્વરી રેખાગ્રેય થયેલા ને સત્વાર્થભરેલા દેહકા વરસાદ પડનારો દેખા દે છે)

ચાતુર્નાસ્યાજી પદ્મ પદ્મ પશુબંધયાજી સંવત્સરે સવત્સરે સોમયાજી । શ. વ્રા. ૧૦; ૧; ૫; ૪.

(હવે યજ્ઞ કરવાથી ગ્રામ થતી શક્તિને વિષે જે માણસ નિયમિત રીતે અગ્નિહોત્ર કરે છે તે પરલોકમાં જાય ત્યારે સાળસવાર ખાય છે; એટલું પોપણુ આપનાની શક્તિ એ યજ્ઞમાં છે. અમાસ અને પૂનમને દિવસે યજ્ઞ કરનાર — પરલોકમાં જાય ત્યારે — અડધે અડધે મહિને ખાય છે. ચાતુર્નાસને યજ્ઞ કરનાર ચાર ચાર મહિને ખાય છે. પશુબંધ યજ્ઞ — વરસમાં બેવાર — કરનાર ૭ ૭ માસે ખાય છે. અને સોમયાગ કરનાર વરસે એકવાર ખાય છે.)

૮૮; ૨. પ્રજાપતિર્ગૌ એવં યદંશ્ચઃ સોડ્યૈવ આત્મેવ । આત્મા હ્યય પ્રજાપતિઃ । તદસ્યૈતમાત્માનુર્વાન્તિ યજ્ઞૈર્તૈ વૃહન્તિ તસ્મિન્નેતાન્પ્રાણાન્દધાતિ । યથા યથૈતે પ્રાણા પ્રઘ્વા વ્યાપ્યાચન્તે । સ હ મર્તનૂરેવ યજમાનોઽમુર્ધ્નિલોકે સંભવતિ । શ. વ્રા. ૪, ૬; ૧; ૧.

(હવે આ જે અશુ [પ્યાલો] છે તે પ્રજાપતિ જ છે. એ [યજ્ઞને] કે

૮૭, ૨. રાજન્યઋશિર્વિત્તેવ તદુવાચ । શ. બ્રા. ૮; ૧; ૪; ૧૦.

૮૭, ૩. एषा होमयेषा देवमनुयाणां दिव्यदुदीची प्राची । एतस्यां ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम् । શ. બ્રા. ૬; ૬; ૨, ૪.

(ઈશાનકોણુ એ દેવો અને મનુષ્યો બંનેની દિશા છે. એ જ દિશામાં સ્વર્ગલોકનું દ્વાર છે.)

૮૭; ૪. तद्वा एतद्वसन्त एव हेमन्तात्पुनरसुः । एतस्माद्वपेय पुनर्भवति । पुनर्ह वा अस्मिन्नेके भवति य एवमेतद्वेद । શ. બ્રા. ૧; ૫; ૨; ૧૪.

(હેમન્તમાંથી વસન્ત ફરી જન્મે છે, કેમકે એકમાંથી બીજી ફરી જન્મે છે. તેથી જ આ પ્રમાણે બીજી છે તે આ લોકમાં ફરી જન્મ પામે છે.)

૮૭; ૫. य एवं जुहोतीति तेजस्वी यशस्यप्रादो भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यं सलोक्ततां जयति । શ. બ્રા. ૧૧; ૬; ૨; ૩.

૮૭; ૬. स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निरेव तर्हि भवत्यग्नेरेव सायुज्यं सलोક્तां जयति । अथ यद्वरुणप्रघासैर्यજते वरुण एष तर्हि भवति वरुणस्यैव सायुज्यं सलोક્तां जयति । अथ यत्सामवेधैर्यજते इन्द्र एव तर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोક્तां जयति । શ. બ્રા. ૨; ૬; ૪; ૮.

(તે બ્યારે વૈશ્વદેવ કરે છે ત્યારે તે અગ્નિ બને છે, અને અગ્નિ સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા અગ્નિના લોકમાં તેની સાથે વસે છે. તે બ્યારે વરુણપ્રધાસ થત કરે છે ત્યારે તે વરુણ બને છે, અને વરુણ સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા વરુણના લોકમાં તેની સાથે વસે છે. તે બ્યારે સામવેધ થત કરે છે ત્યારે તે ઈન્દ્ર બને છે, અને ઈન્દ્ર સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા ઈન્દ્રના લોકમાં તેની સાથે વાસ કરે છે.)

૮૭; ૭. तुलामां ह वामुर्मलोक आदधानो यतरवांस्यति तदन्वेयति यदि साष्टु वासाष्टु । શ. બ્રા. ૧૧; ૨; ૭; ૩૩.

(તેઓ એને પરલોકમાં ત્રાજવામાં મૂકે છે. એમાંથી જ પશુ બાંધે બાંધે તે પરથી તે જુએ છે કે એ માણસ સારો છે કે નરસો.)

૮૮; ૧. अयातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातीहै वाऽमुर्मल्लोकैऽमिहोऽनुदध्नाति तावती ह तस्मिज्यज्ञ उर्गर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी चतुःपु चतुःपु मासेपु

ચાતુર્માસયાજી પદ્મ પદ્મ પદ્મવન્ધયાનો સવન્તરે સવન્તરે સોમયાજી । શા ગ્રા
૧૦, ૧, ૫, ૪

(હવે યજ્ઞ કરવાથી ગ્રામ થતી શક્તિને ત્રિપે જે માણસ નિયમિત રીતે
અગ્નિહોત્ર કરે છે તે પરલોકમા ગય ત્યારે સાજસનાર ખાય છે, એટલું
પોષણ આપનાની શક્તિ એ યજ્ઞમા છે અમાસ અને પૂનમને દિવસે યજ્ઞ
કરનાર — પરલોકમા ગય ત્યારે — અડધે અડધે મહિને ખાય છે ચાતુર્માસનો
યજ્ઞ કરનાર ચાર ચાર મહિને ખાય છે પશુમન્ધ યજ્ઞ — વરસમા ખેનાર —
કરનાર છ ૭ માસે ખાય છે અને સોમયાગ કરનાર વરસે એકનાર ખાય છે)

૮૮, ૨ પ્રજાપતિર્વા એપ યદગ્ન સોડસ્યૈવ આત્મેવ । આત્મા હ્યય પ્રજાપતિ ।
તદસ્યૈતમાત્માન કુર્વન્તિ યન્નૈત ગૃહ્ણન્તિ તસ્મિન્નેતાન્પ્રાણાન્દધાતિ । યથા યથૈતે પ્રાણા પ્રદ્ધા
ચ્યાત્યાયન્તે । ॥ હ સર્વતત્રુરેવ ગજમાનોડમુષ્ણિકે સમવતિ । શા ગ્રા ૪, ૬, ૧, ૧

(હવે આ જે અગ્નિ [ખાલો] છે તે પ્રજાપતિ જ છે એ [યજ્ઞનો કે
યજ્ઞમાનનો] આત્મા જ છે, કેમકે પ્રજાપતિ એ જ આત્મા છે એટલે
જ્યારે તેઓ એ ખાલો લે છે ત્યારે તેઓ એના આત્માને જ લે છે તેમા તેઓ
આ પ્રાણોને મૂકે છે આ પ્રમાણે આ પ્રાણો તે જ ગ્રહો છે એમ સમજાવ્યું
છે તે યજ્ઞમાન ખોતાનુ આપ્તુ શરીર લઇને પડલોકમા જન્મે છે)

૫ળી જુઓ જા ગ્રા ૧૧ ૧ ૮, ૬ તથા જા ગ્રા ૧૨, ૮, ૬, ૨૧

૮૮, ૩ વેનત જર્ગન ઓક ધી રોયન એશિયાટિક સોસાયટી,
૧, ૧૮૬૫, ૫ ૩૦૬ થી

૮૮, ૪ વેનત એગ્ન

૮૮, ૫ કૃત લક્ષ પુરુષોડમિ જાયતે । શા ગ્રા ૬, ૨, ૨ ૨૭

૮૮ ૬ સ યદ વાસ્ત્વિજે પુરુષોડમતિ તદેનમમુષ્ણિકે પ્રત્યતિ ।

શા ગ્રા ૧૨, ૧, ૧, ૧

૮૮, ૭ શા ગ્રા ૨, ૬

૮૮ ૧ જુઓ એ ગ્રા ૩, ૪૪

૮૮, ૨ આત્મયાજી શ્રેયાન્દવયાજી । इत्यात्मयाचीति ह ब्रूयात् ।

શા ગ્રા ૧૧, ૨, ૬, ૧૩

૮૯, ૩ શ બ્રા ૧૦, ૫, ૬, ૯

૮૯, ૪ તે ચ એવમેતદ્વિદુ । એ વૈ તત્કર્મ કુર્વતે મૃત્વા પુન સમવન્તિ તે સમવન્ત એવામૃતમસિસમવન્નય ચ એવ ન વિદુર્યૈ વૈ તત્કર્મ ન કુર્વતે મૃત્વા પુન સમવન્તિ । ત એતસ્યૈવાન પુન પુનર્મવન્તિ । શ બ્રા ૧૦, ૪, ૧, ૧૦.

(જોઓ આ પ્રમાણે જાણીને — જ્ઞાનપૂરેક — આ કર્મ કરે છે તેઓ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, અને જન્મ પામીને મૃત્યુપાત્ર પામે છે પણ જોઓ આ પ્રમાણે જાણ્યા વિના — જ્ઞાન વિના — કર્મ કરે છે તેઓ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, અને ફરીફરી તેનું — મૃત્યુનું — બક્ષ થઈ પડે છે)

૮૯, ૫ સોડસ્યૈષ સર્વસ્યાન્તમેવાત્મા સ એપ સર્વાસામર્ષા મધ્યે સ એપ સર્વૈ કામૈ સપતસ એપોડકામ સર્વકામ ન હોત કસ્યચન કામ । શ બ્રા ૧૦, ૫, ૪, ૧૫

૮૯, ૬ વિદ્યા તદારોહન્તિ ચત્ર કામા પરગતા । ન તત્ર દક્ષિણા ચન્તિ નાવિદ્વાસસ્તપસ્વિન । ન હ વૈ ત લોક દક્ષિણાભિર્ન તપસા નૈવવિદન્નુતે । એવવિદ્વા દૈવ સ લોક । શ બ્રા ૧૦ ૫, ૪, ૧૬

આ વિચાર પોતાના મતને ફેટલો બધો મળતો આવે છે એ બતાવના શકે આ વચનનો વેદાન્તસૂત્ર પરના તેમના બાબ્બમા ઉત્તરેષ કયો છે .

ન હિ કેવલાભ્યા ંદાતપોભ્યામન્તરેણ વિચાબલમેષા ગતિર્ભવ્યતે । ' વિદ્યા તદારોહન્તિ નાવિદ્વાસસ્તપસ્વિન ' ઇતિ શ્રુત્યન્તરાત્ । મદ્ધસૂનશાકર-ભાષ્ય ૨, ૨, ૨૧

(વિદ્યામળ વિના ંગળ શ્રદ્ધા અને તપ વડે આ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી કેમકે ખીજ એક શ્રુતિચયનમા કહ્યું છે કે ' જો સ્થાનમા કામમાત્ર શમી જાય છે તે સ્થાન મુખી માણસો વિદ્યા વડે ચડી શકે છે જોમનામા વિદ્યા એટલે કે જ્ઞાન ન હોય એના, કેવળ કર્મ અથવા તપ કરનારા, ત્યા જતા નથી ')

અનુવાદકનાં ટિપ્પણો

[ટિપ્પણની આગળ આપેલા બે આંકડામંત્રો પહેલો આ પુસ્તકનો પૃષ્ઠાંક, ને બીજો આંકડો લીટીની સંખ્યા સૂચવે છે.]

૫; ૧૯. સરખાવો : “આપણે જોડેલે અંશે વાણીમાં — એટલે કે વિચારમાં — આર્યો છીએ તેટલે અંશે ઋગ્વેદ એ આપણો પોતાનો જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે.” — મેક્સમૂલ્લર. આ વચન યુરોપવાસીઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું છે. વળી : “આર્ય ગ્રંથનું, બહુ મનુષ્યજાતિનું, એ સર્વથી પ્રાચીન પુસ્તક છે, અને હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક ઇતિહાસનાં સર્વ બીજાં એમાં ભરેલાં છે.” — આ. બા. ક્રુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૩૨૯.

૭; ૨૬. મુખ્ય બ્રાહ્મણગ્રંથોનાં નામ — આર્યેય, ઐતરેય, કૌષિક, કૌપીતકિ, ગોપથ, જૈમિનીય, તલ્લવકાર, તાંજ, તૈત્તિરીય, વંશ, શતપથ, શાંખાયન. આ ગ્રંથોને ‘બ્રાહ્મણ’ નામ શા માટે અપાયું હશે એ વિષે ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ દાસચુપ્ત લખે છે : “વેબર કહે છે કે ‘બ્રાહ્મણ’ નો અર્થ છે ‘બ્રહ્મ એટલે કે સ્તુતિની સાથે સંબંધ ધરાવનાર’. મેક્સમૂલ્લર કહે છે કે ‘બ્રાહ્મણ’ નો મૂળ અર્થ ‘બ્રાહ્મણોનાં વચન એવો છે. એ બ્રાહ્મણો તે સામાન્ય અર્થમાં પુરોહિતો હોય, અથવા તો એથી અધિક વિશિષ્ટ અર્થમાં બ્રાહ્મણ-પુરોહિતો હોય.’ એગલિંગ કહે છે આ ગ્રંથોને ‘બ્રાહ્મણ’ નામ મળ્યું ‘એનું કારણ કદાચ એ હશે કે તે સામાન્યપણે ઋત્વિજો ને પુરોહિતો (બ્રાહ્મણો) ના શિક્ષણ ને માર્ગદર્શન માટે રચાયેલા હતા; અથવા તો એ પણ કારણ હોય કે જે લોકો વેદવિદ્યા ને યજ્ઞવિદ્યામાં પારંગત હતા, ને તેથી બ્રાહ્મણ અથવા ઋત્વિજ કે પુરોહિત થવાને લાયક હતા, તેમનાં પ્રમાણશૂન

વચનો એમાં મોટે ભાગે સ્વરાયેલાં હોય. ” પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોને વેદના જોડલા જ અપૌરુષેય માનવામાં આવતા, એ હકીકત જોનાં હું માનું છું કે વેચરનો મત ખરો છે. ” (‘ એ હિસ્ટરી ઓફ ઇમ્પિન ક્વિલોસોફી ’, વો. ૧, પૃ. ૧૩ પરની પાટ્ટીપ)

૭; ૨૭. મુખ્ય આરણ્યકોનાં નામ — ઐતરેય, કાપીતકિ, તૈત્તિરીય, શાંખાયન.

૭; ૨૮. ઉપનિષદો કુલ ૧૦૮ ગણાય છે (આમ તો સંખ્યા ૨૦૦ ઉપર થવા જાય છે, પણ બધાંને ઉપનિષદ ન કહી શકાય.) તેની યાદી મુક્તિકોપનિષદમાં આપેલી છે. ઉપનિષદોની નામાવલિ તથા શાખાવાર વિભાગ વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ ‘ ઉપનિષદવિચારણા ’ (ન. દે. મહેતા), પ્રકરણ ૨.

૮; ૧૭-૧૯. મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે : સદેતત્સત્યં મંત્રેષુ કર્માણિ કવયો યાન્યપશ્યંસ્તાનિ ત્રેતાયાં વહુધા સંતતાનિ । તાન્યાચરય નિયતં સત્યકામા એષ વઃ પન્થાઃ સ્મૃતસ્ય લોકે । મું. ૧; ૨; ૧. (એ સાન્યું છે કે કવિઓએ મન્ત્રોમાં જે કર્મો જોયાં તેનો વિસ્તાર ત્રણ વેદમાં અનેક પ્રકારે થયો છે. હે સત્યકામ લોકો ! તમે એ કાર્યોનું આચરણ કરો. સત્કર્મથી મળતા લોકમાં તમારે જવા માટે એ જ માર્ગ છે.) પણ એ જ ઉપનિષદમાં આગળ પર કહ્યું છે : પ્લવા હોતે બદ્ધા યજ્ઞપાઃ । મું. ૧; ૨; ૭. (આ યજ્ઞરૂપી હોડીઓ તકનાદી છે.) વળી ચારેય વેદની ગણુનરી અપરા, એટલે કે ઊતરતી કોટિની, વિદ્યામાં કરી છે. (મું. ૧; ૧; ૫.), અને કહ્યું છે કે પરા વિદ્યા તે જોનાથી એ ‘ અક્ષર ’ પ્રાપ્ત થાય. અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ।

૯; ૨૬. સૂકતોના રચનાકાળ વિષે બીજો એક ઠેકાણો રાધાકૃષ્ણને

૧૪, ૨૪ ન વિ જાનામિ યદિવેદમસ્મિ નિષ્ઠ સન્દ્ધો મનસા ચરામિ ।

ઋ ૧, ૧૬૪, ૩૭

૧૮, ૨૪ ખીજ એક જગાએ રાધાકૃષ્ણને આ સમન્ધમા લખ્યું છે તે આમા પૂર્તિ કરે એવું હોઈ, તે આખો ભાગ અહીં આપવા જેવો છે

■ ભારતીય સરકૃતિની ખીજ ભૂમિકા — ઋગ્વેદનો યુગ — આપણને ઈ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ ના સમય પર લઈ જાય છે, અને આપણે એક તરફ હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ, ને ખીજ તરફ ગ્રીક, રોમન, કેલ્ટ, જર્મન અને સ્લાવ એ પ્રજાઓ, બેની ભાષા, દેવકથાઓ, ધાર્મિક પ્રણાલિકાઓ, ને સામાજિક પ્રથાઓની વચ્ચે ગાઢ સામ્ય જોઈએ છીએ ઘૌષ્ણિતા (ઘૌષ્ણિતર, જ્યુપીટર), પૃથ્વીમાતા, આકાશનો વિશાળ નિસ્તાર (વરુણ, ઉરેનોસ), ઊષા (ઊષા, ઓરોરા), સૂરજ (સૂર્ય) વગેરે દેવોને ગ્રીકો અને હિંદીઓ બંને પૂજે છે, અને મૂળ તો તેમની કલ્પના નિર્સર્ગમા કામ કરતા બળો કે કારણો રૂપે કરવામા આવેલી તેમને મનુષ્યના જેવા કેટલાક ગુણો છે ખરા, પણ તેમને મનુષ્યના જેવા સ્પષ્ટ રૂપ કે શરીરાકૃતિ અપાયા નથી ગ્રીકોનો દેવપૂજનો ધર્મ અને વૈદિક માન્યતાઓ બંનેનો ઉદ્ભવ એક જ મૂળમાથી થયેલો હોમરના કાવ્યો અને વેદ એ બેમા વર્ણવેના સામાજિક જીવનમા પણ ભારે સરખાપણું છે બંનેમા પિતા કુટુંબનો મુખી ને કર્તાહતાર છે, અને સમાજ ગોત્રો અથવા નાના નાના જાતિસમૂહોમા વહેંચાયેલો છે આ સમાનતાઓ એમ સૂચવે છે કે આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે ઈર્ષિક આચીન યુગમા ગાઢ સંસર્ગ હોવો જોઈએ પણ બેમાથી એકેને એ કાળનું સ્મરણ રહ્યું નહોતું અને તેઓ ઈરાની સામ્રાજ્યમા અગ્રણી પ્રજાઓ તરીકે જ ભેગી થઈ એમલે ઋગ્વેદમા યુરોપવાસીઓને તેમના પોતાના જાતીય વારસાના સ્મારકો મળી આવશે હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ, તેમના પશ્ચિમી જાતભાઈઓથી જુદા પડ્યા પછી, ઘણો વખત ભેગા રહ્યા હતા ઋગ્વેદના દેવોમા વરુણ સૌથી આગળપડતો છે તે શાણો ને સર્વશક્તિમાન છે તે ઋતના નિયમ વડે સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને પાતાળ પર રાજ્ય કરે છે તે નીતિનિયમનો રક્ષક છે તેની નજરથી કશું છૂપુ નથી તે પવિત્ર ને શુદ્ધ મનવાળો (પૂત્રસ્) છે

(અહીં જે અવતરણ આપ્યું છે તે પાછળ પૃ ૧૦૪-૫ પર મળશે.)

“ તેનું રાજ્ય નીતિમય અને સત્યપૂર્ણ છે, ને ‘તેને તે વિરોધમાત્ર સામેની લડાઈમાં વિજય અપાવે છે.’ આ કલ્પનાને જરથોસ્તી ધર્મમાં અદુરમઝદ અને અદરીમાન વચ્ચેના — દેવી તેજ અને આસુરી તિમિર વચ્ચેના — યુદ્ધરૂપે વર્ણવી તેના પર ખાસ ભાર દેવામાં આવ્યો છે. વસ્તુનું રાજ્ય એ બ્રહ્મલોકનું અને સ્વર્ગરાજ્યનું પૂર્વરૂપ છે.

“હતાં વેદનાં સૂક્તો હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ છૂટા પડ્યા તે પછી રચાયેલાં; અને એની રચના થઈ તે વખતે એ લોકો — હિંદી આર્યો — નું નિવાસસ્થાન તે સિંધુકાંઠાનો પ્રદેશ હતું.” (‘ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ, ઍન્ડ વેસ્ટર્ન થોટ, પૃ. ૧૧૮-૯).

વળી જુઓ ‘ધર્મોનું મિસન’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૬૩, તથા ૧૬૩-૬; તથા ‘હિંદુ ધર્મ’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૧૫૬-૭.

૧૯; ૧. દસ્યુઓની કાળી આમડી (ત્વં કૃણાં) નો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે: મનવે શાસદમતાન્ત્વં કૃણામસ્મયત્ । ઋ. ૧; ૧૩૦; ૮. (ઈન્દ્રે આ કાળી આમડીવાળા, ને અમત લોકોને આપેનિ સ્વાધીન કરી દીધા.) ‘મત’ એટલે દેવોએ સ્થાપેલો નીતિનિયમ; અથવા પવિત્ર માર્ગ. બીજે એક ઠેકાણે દસ્યુઓને ‘કૃષ્ણગર્ભ’ કહેલા છે. ઋ. ૧; ૧૦૧; ૧.

વિજાનીહ્યાર્યાન્યે ચ દસ્યવો યદિમ્મતે રંધયા શાસદમતાન્ । ઋ. ૧; ૫૧; ૮. (હે ઈન્દ્ર, આર્યો અને દસ્યુઓને તમે બરાબર ઓળખજો, અને પ્રતહીન એવા દસ્યુઓને દાખી દબને એમના ઉપર કાબુ ખેસાડજો.) એ જ ઋચામાં આર્યોને યજ્ઞ કરનાર (યજમાનમાર્યમ્) કહ્યા છે.

ન્યક્તૂન્ પ્રથિનો મૃગ્ધાવઃ પર્ણીસ્થદ્વૌ અરૂધૌ અયજાન્ । ધ્રુવ તાન્ દસ્યુરમિ-
ર્નિવાય પૂર્વદ્યન્નારાપસૌ અયજ્યૂન્ । ઋ. ૭; ૬; ૨.

(દસ્યુઓ પ્રતિલા વિનાના, વાચાળ, કહોર વાણીવાળા, પણી એ નામવાળા, શ્રદ્ધા વિનાના, યજ્ઞ વિનાના, અને દેવોથી અરક્ષિત છે. અગ્નિ એમને દૂર ને દૂર લગાડી મૂકે છે. એ દેવહીનોને એ પ્રાચીન [અગ્નિ] શત્રુઓ બનાવે છે.)

અર્ક્મા દસ્યુરમિ નો અમન્તુરન્યવ્રતો અમાનુષઃ । ત્વં તસ્યામિત્રન્ વધર્દાસસ્ય દમ્ભય । ઋ. ૧૦; ૨૨; ૮.

(અમારી આસપાસ દસ્યુઓ છે, તે કર્મહીન, બુદ્ધિહીન, અન્ય પ્રતોના પાળનારા, ને અમાનુષી છે હે અમિત્રને હણનારાં ! આ દાસો જે શસ્ત્રો વાપરે છે તેને નિષ્ફળ કરો)

ઋગ્વેદમા આર્યેતર લોકોની લિંગપૂજનો નિષેધપૂર્વક ઉલ્લેખ છે, ને તેમને 'શિશ્રદેવ' કહ્યા છે ઋ ૭, ૨૧, ૫, તથા ૧૦, ૧૧, ૩

૨૧, ૫ ઋગ્વેદમા વરુણ તથા મિત્રને આર્ય અસુરો (અમરા આર્યા ઋ ૭, ૬૫, ૨) કહેવા છે તે ઉપરાત વરુણને ઋ ૧, ૨૪, ૧૪ મા, અને સવિતાને ઋ ૧, ૩૫, ૧૦ મા, 'અસુર' કહેવા છે તે ઉપરાત ખીન્ન મુખ્ય દેવોને પણ 'અસુર' કહ્યા છે " ઇન્દ્રાદિ દેવો ગામરી, રખકુ, અર્ધજગલી પ્રજના દેવ હોય એમ લાગે છે, જ્યારે વરુણ અને મિત્રની ઉપાસનામા સરકુનિની કષ્ટક ઉપલી કક્ષા દેખાઈ આવે છે છેવટે દેવોએ તેમના પ્રતિસ્પર્ધી અસુરોને હાકી કાઢ્યા પણ વસ્તુત તો એ અસુરોને વૈદિક આર્યોએ અપનાવી લીધા હતા " — રાધાકૃષ્ણન 'ધર્મોનુ મિત્રન', પૃ ૧૬૫

૨૧, ૧૯ વેદા યો વીના પદમન્તરિણે પતતા વેદ નાવ સમુદ્રિય । વેદ યાતસ્ય વર્તનિમ્ । ઋ ૧, ૨૫, ૬, ૮

(જે અતરિક્ષમા ઊડતા પખીઓના પગના જાણે છે, જે સમુદ્રની નાવનો માર્ગ જાણે છે, જે વાયુનો માર્ગ જાણે છે)

૨૧; ૨૦ યો ધર્તા શુવનાનામ્ । ઋ ૮ ૪૧, ૫ (જે સર્વ લોકને ધારણ કરનાર છે) સત્યાનૃતે અવપ્રત્યજ્ઞનાનામ્ । ઋ ૭, ૪૧, ૩ (તે માણસોનું સત્ય ને અસત્ય જુએ છે) ત્વ વિશેષા વરુણસિ રાજા । ઋ ૧૦ ૧૩૨, ૪. (હે વરુણ, તમે સહુના રાજા છો) પરા હિ મે વિમન્યવ પતન્તિ વસ્ય દૃષ્ટ્યે ઘયો ન વસતીત્વ । (જેમ પક્ષીઓ માગા તરફ પાછા ફરે છે તેમ જ — તેના જ આનદથી ને તેટલા જ લાવથી — મારી વૃત્તિઓ વરુણ તરફ વળે છે)

૨૨, ૪ સરખાવે " ઋગ્વેદમા વરુણને હિંદીને કરેલી સ્તુતિઓ છે તે ખ્રિસ્તી સ્તોત્રો અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લક્ષિતસાહિત્યની લાપાનું સ્મરણ કરાવે છે " — રાધાકૃષ્ણન 'ધર્મોનુ મિત્રન', પૃ ૨૦-૧

૨૪; ૩. ભારતવર્ષનો મિત્ર તે જ ધર્શનમાં મિત્ર તરીકે પૂજાતો. મિત્રપૂજના સંપ્રદાય વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ધર્મોનું મિત્રન' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૨૮-૩૦.

૨૪, ૮. આદિત્યોમાં સવિતા, ભગ, વરુણ, મિત્ર ને અર્યમાને ગણાવ્યા છે : સવિતા મનો વરુણો મિત્રો અર્યમા । ક. ૮; ૧૮; ૩૫. સામાન્ય રીતે આદિત્યોની સંખ્યા સાત કે આઠની છે એમ ઋગ્વેદના કવિઓ જુદે જુદે વખતે કહે છે.

૨૪; ૧૦. સૂર્ય સર્વદર્શી (વિશ્વચક્ષાઃ । ક. ૭; ૬૩; ૧) છે. નૂત જનાઃ સૂર્યેણ પ્રસૂતાઃ । વ. ૭; ૬૩; ૪. (માણસોને ખરેખર સૂર્યે જ જન્મ આપ્યો છે.) इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरत्तमम् । ક. ૧૦; ૧૭૦; ૩. (આ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ સર્વ જ્યોતિઓમાં ઉત્તમ છે.) વિંધસ્ય સ્વાતુર્જગતઃ ગોપા ઋજુ મર્મેણ રુજિના ચ પર્યન્ । ક. ૭; ૬૦; ૨ (તે સકળ સ્થાવર તેમજ જંગમ જગતનો રક્ષક છે, ને માણસોમાં પુણ્ય ને પાપ જુએ છે.) તેને મિત્ર, વરુણ, અને અગ્નિનું ચક્ષુ કહ્યો છે (ચક્ષુર્મેતસ્ય વરુણસ્યામેઃ । ક. ૧; ૧૧૫; ૧).

૨૫; ૫. "હિંદુમાત્રની પ્રાર્થના તે ગાયત્રી છે." — રાધાકૃષ્ણન. ગાયત્રી વિષેના તેમના વધુ વિચાર માટે જુઓ 'ધર્મોનું મિત્રન', પૃ. ૨૦૬-૧૦.

૨૫; ૧૧. इदं विष्णुर्विचक्रमे श्रेया निदधे पदम् । ક. ૧; ૨૦; ૧૭. (વિષ્ણુએ આને ઓળંગીને ત્રણ પગલાં મૂક્યાં.) ધ્રીણિ પદા વિ ચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્યઃ । ક. ૧; ૨૨; ૧૮. (કાષ્ઠથી પણ છતી ન શકાય એવા રક્ષક વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં વડે વિશ્વને ઓળંગ્યું.)

૨૫; ૧૬. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને 'ધન્વના સહગામી મિત્ર' (દન્વસ્ય યુગ્યઃ સયા) કહેવા છે; ને 'તે એકલા સર્વ લોકને ટકાવી રાખે છે.' (एको दाधार भुवनानि विश्वा । ક. ૧; ૧૫૪; ૪.)

૨૫; ૨૨. પૂષાને 'પથરપતિ' (ક. ૬; ૫૩; ૧) — રસ્તાનો પતિ, અને પશુપા (ક. ૬; ૫૮; ૨) — પશુરક્ષક, અનટપગ્નઃ (ક. ૧૦; ૧૭; ૩) કહેલો છે. પૂષા ત્વા પાતુ પ્રપયે પુરસ્તાત્ । ક. ૧૦; ૧૭; ૪ (પૂષા આગળ સારે રસ્તે તારું રક્ષણ કરે) એવી પ્રાર્થના કરેલી છે.

૨૬; ૧૩. અશ્વિનો વૈદઃ મિપજ્યતં યદાનુસ્મ । ક. ૮; ૨૨; ૧૦

૩૨ ૧૮ સરખાવો. “ કૃષ્ણ અને એમની ગાયો વગેરે વર્ણન, જેને પાછળથી પૌરાણિક કંપના માનનાનો આગ પડી ગયો છે, તેનું મૂળ પણ છેક વિષ્ણુગાયા અદાખ્ય, યજ્ઞ ગાયો મૂરિચ્યા અયાદ્યસ ઇત્યાદિ ઋગ્વેદસહિતાના મંત્રોમાં છે ”

— આ બા ક્રુવ ‘આપણો ધર્મ’, ૫ ૫૩૫.

૩૩ ૧૩ અમ્બિકતમે નદીતમે દેવિનમે સસ્વતિ । ઋ ૨, ૪૧, ૮ (હે શ્રેષ્ઠ માતા હે શ્રેષ્ઠ નદી, હે શ્રેષ્ઠ દેવી સસ્વતી !) બીજો એક દેશણું નદીઓને ઉદ્દેશીને ગાયેના સૂક્તમાં બીજી નદીઓની આથે તેનું નામ છે. ઇમ મે ગમે યમુને સસ્વતિ । ઋ ૧૦, ૭૧, ૫ બીજી કેટલીક જગ્યાએ તેને રિદ્યાની દેવી કહી તેની સ્તુતિ કરેલી છે. આ તેને ધીનામવિત્રી । ઋ ૬, ૬૧, ૪ (શુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારી), ચોદયિત્રી સૂત્રતાના, ચેતન્તી હમતીનામ્ । ઋ ૧, ૨, ૧૧ (સર્કર્મની પ્રેરણા કરનારી, સુદર કર્મિતાને જાગૃત કરનારી) કહેલી છે.

૩૩, ૧૬ ઋગ્વેદમાં મુખ્યત્વે આટલી દેવીઓના ઉદ્દેશ આપે છે — ઉશ, ધના, સસ્વતી, મહી, ભારતી, ઘૌ, પૃથ્વી, અદિતિ, યુગ્મ, સિનીનાલી, રાકા, સૂર્યા આ ઉપરાંત દેવપત્નીઓના ઉદ્દેશ પણ આપે છે. દા ત ધન્નાણી, વરણાની, અમાપી ઋ ૧, ૨૦, ૧૦ એ જ સૂક્તમાં કહ્યું છે. અમે પન્નીરિદ્ધા વહ દેવાનામુશતીરુપ । ત્વશર્ સોમપીતયે । ઋ ૧, ૨૦, ૧ (હે અગ્નિ, તમે દેવાની રૂપવતી પત્નીઓ તથા ત્વષ્ટાને સોમ પીના માટે લઈ આવો.)

૩૩, ૨૮ ત્વષ્ટા માયા વેદપસામપસ્તમો વિષ્ણુ પાત્રા દેવપાનાનિ શતમા । શિશીત નૂન પરશુ સ્વાયસ યેન ધૃધાદેતસો વ્રહ્મણસ્પતિ । ઋ. ૧૦, ૫૩, ૧ (ત્વષ્ટા કુશળ દેવોમાં સૌથી કુશળ હોઈ કારીગરી જાણે છે તેણે દેવોને માટે પીનાના ચુર પાત્રો બનાવ્યા. બ્રહ્મણુરપતિની લોખંડની પરશુને ધાર ચડાવી જેના વડે બ્રહ્મણુરપતિએ એનશને હણ્યો.) ત્વષ્ટા યદ વજ્ર સુકૃત દ્વિષ્ણ્યમ્ । ઋ ૧, ૮૫, ૧ (તેણે ધન્ડને માટે મોનેરી વજ્ર બનાવ્યું.) ત્વષ્ટા રૂપાણિ દિ પ્રશુ પશન વિશ્વાન્ ત્તમાનજે । ઋ ૧, ૧૮૮, ૧

૪૨, ૧૨ સરખાવો. અગ્નિ પિતાપિતા ભવતિ, માતાડમાતા, લોકા અલોકા, દેવા અદેવા, વેદા અવેદા, અગ્નિ સ્તેનોડસ્તનો ભવતિ. ધ્રુવહાડધ્રુવહા

ચાંડ્યોડચાન્દાલ, પૌલ્કમોડપૌલ્કમઃ, શ્રમણોડશ્રમણ, સ્તાપસો ડ્તાપસો, ડનન્વાગતં
પુન્યેનન્વાગતં પાપેત, તૌર્ણો દિ તદા સર્વાઞ્જ્યોમાન્દદયસ્ય ભવતિ । વૃહદારણ્યકો-
પતેત્ ॥ ૩; ૩; ૨૨.

(એ સ્થિતિમાં આપ તે આપ રહેતો નથી; મા તે મા રહેતી નથી;
દુનિયા તે દુનિયા રહેતી નથી; દેવો તે દેવો રહેતા નથી; વેદ તે વેદ રહેતા
નથી એ સ્થિતિમાં ચોર તે ચોર રહેતો નથી; ગર્ભની હસા કરનાર તે ગર્ભની
હસા કરનાર રહેતો નથી; પૌલ્કસ તે પૌલ્કસ રહેતો નથી; શ્રમણુ તે શ્રમણુ
રહેતો નથી, તપસ્વી તે તપસ્વી રહેતો નથી. એ સ્થિતિમાં તેને નથી પુણ્ય
સમુત્તું કે નથી પાપ લાગતું; કેમકે તે હૃદયના સર્વ શોકોની પાર ચાલ્યો
મોઢો હોય છે.)

૫; ૩. સરખાવોઃ ચદન્નઃ પુણ્યો ભવતિ તદન્નાસ્તસ્ય દેવતાઃ ।

વામ્નીનિરામાયણ — અયોગ્યા ૦ ૧૦૪; ૧૫.

(જે અન્ન માણુએ ખાતો હોય તે જ અન્ન તેના દેવો પણ ખાય છે.)

૧૨; ૧૯. વ્રાજ્ઞનોડસ્ય મુખ્યમામીદ્ વાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ । ઊરુ તદસ્ય ચક્રેસ્ય
પન્ન શ્ચો અચત । ઋ. ૧૦; ૧૦; ૧૨.

(આજ્ઞણુ એનું મુખ હતા. રાજન્ય એના બાહુ હતા. ચૈસ્ય એની જાથ
હતી. અને ચક્ર તેના પગમાંથી જન્મ પામ્યો.)

૧૨; ૨૩. તે વેળા બે જ વર્ષુ હતા — આર્ય અને દાસ. ડમી કની
(ઋ. ૧; ૧૦૧; ૬) એવો ઉદ્દેશ્ય એક જગાએ આવે છે. બો દાસ
વન્નેસં શુભ કઃ । ઋ. ૨; ૧૨; ૪. (જેણે દાસ વર્ષુને દસવીને તેને શાખા
ધોવી હોય). આ બે વર્ણુનો બેદ મુખ્યત્વે તેમની ચામડીના રંગથી જોગબ તો

૧૨; ૨૫. દસમા મંડળના ૯૮ મા મુક્તમાં એક કથા જોઈ શકાય છે.
ચક્રેસ્ય એક દીકરો સંનતુ રાજા થયો, અને બીજા દાસ દેવરૂપે
પુરેકિન ચર્ચ સંનતુ પામે યજ્ઞ કરાવ્યો. ચક્રેસ્ય દેવરૂપે પુરેકિન ચર્ચ
ફ ૧

૬૩, ૧૨ “આત્માણુ શબ્દ ઋગ્વેદમા અનેક વેળા આવેલો છે, પણ
ત્રૈસ્ય અને રાજન્ય એ શબ્દ એમા આનવા નથી” — પાં વા કાણે
એજન, પૃ ૫૪ આમા એક પુરપમુક્ત અપનાદરૂપ છે

૬૩, ૧૬ સરખાવો “ક્ષત્રિય શબ્દ ઋગ્વેદમા ધણીનાર આવે છે,
ને તેનો અર્થ બળવાન હોય એમ દેખાય છે દાખલા તરીકે, તથા રાટ્ર ગુપિત
ક્ષત્રિયસ્ય (ક ૧૦, ૧૦૬, ૩) તથા રાજાના મહાજનસ્ય ગોપા સિન્ધુપતી
ક્ષત્રિયા યાતમર્વોર્ (ક ૭, ૬૪, ૨) એ ઋચ્યાઓ જુઓ ત્યાંનુ ક્ષત્રિયોં અથ
આદિત્યાન્યાચિપામહે (ક ૮, ૬૭, ૧) એમા આદિત્ય દેવોને ક્ષત્રિય કહેવા
છે ઇન્દ્રને પણ ક્ષત્રિય એ નિરોપણ લગાડવામા આવ્યું છે મિનાવસ્થાને
ક્ષતસ્ય ગોપા અને ક્ષત્રિય કહીને આયાતમર્વોર્ (અહીં આવો) એવું નિમન્ત્રણ
આપ્યું છે આ જગાએ ક્ષત્રિય એટલે ખાસ વર્ગ એવો અર્થ નથી, પણ
બધિષ્ઠ એવો અર્થ છે અમિત્રીદો શૂદ્ર, ક્ષત્રિયસ્ય અમિર્વોજસ્ય પરમસ્ય રાય ।
(ક ૪, ૧૦, ૩) એમા તો ક્ષત્રિય શબ્દનો અર્થ બળ જ છે અગ્નિ એ
મોટા બળવાળો, અજનો ને ઉત્કૃષ્ટ ધનનો સ્વામી છે, એમ એમા કહ્યું છે”
— પાં વા કાણે એજન, પૃ ૫૩

૬૭, ૯ ઉપનિષદમા કહ્યું છે કે જેઓ આ લોકમાથી જાય છે તે સહુ
ચદ્રમા પામે જ જાય છે, અને ચદ્રમા એ સ્વર્ગલોકનું દ્વાર છે જે વૈકે
ચાસ્માત્રેન્મત્ પ્રવન્તિ ચદ્રમમમેત તે સર્વે ગચ્છન્તિ । એતદ્ વૈ સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય દ્વાર
યથન્દ્રમા । કૌપીતકિવણ્ણોપનિષત્ ૧-૭

૬૭, ૧૯ ‘અલ’ શબ્દના જે જુદા જુદા અર્થો સાપણે આપ્યા છે
તે હોગે બેગા કર્યા છે (૧) અજ, અજનો હવિ, (૨) સામગાયકનું
ગાયન, (૩) સૂક્ત અથવા જાદુઈ મન્ત્ર કે વચન, (૪) સાગોપાગ કરેલો
વિધિ, (૫) જ્ઞાન અને દક્ષિણા સાથે, (૬) હોતાનો મન્ત્રોચ્ચાર,
(૭) મહાન — સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત, એજન, પૃ ૨૦

૭૯, ૨૨ સરખાવો એતે વૈ દેવા પ્રત્યક્ષ યદ્ ગ્રા-
૧, ૭, ૩, ૧૧ (આત્માણો તે સાક્ષાત્ દેવો જ છે) ન
ગ્રા ૧૦, ૪, ૪, ૬. (આત્માણુમા બધા જ દેવો -

૮૨; ૨-૩. વેદપ્રામાણ્ય તથા વેદના અપૌરુષેયત્વના વધુ વિવેચન માટે જુઓ 'હિંદુ ધર્મ' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૧૬૪-૬, તથા 'હિંદુ જીવનદર્શન,' પૃ. ૯-૧૨. શ્રુતિપ્રામાણ્યના વિષયમાં શંકરાચાર્ય માને છે કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન કરતાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય અડિયાતું અરું; પણ જે વિષયમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જ્ઞાન થઈ શકે છે તે વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચાલતું નથી જે વિષયો અતીન્દ્રિય છે, અને જેને વિષે અનુમાન ચાલી શકતું નથી, તેમાં જ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચાલે છે. તેઓ કહે છે:

યતુક્તં શ્રુતિપ્રામાણ્યાદિતિ । તત્ર, તત્પ્રામાણ્યસ્યાદૃષ્ટવિવેચત્વાત્ । પ્રત્યક્ષાદિ-
પ્રમાણાનુપલક્ષ્યે हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसंख्ये श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये,
अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात् प्रामाण्यस्य । न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निप्रकाशो वेति
मुक्त्वाप्रामाण्यमेति । गीताशांकरभाष्य ૧૮; ૬૬.

('શ્રુતિના પ્રામાણ્યને લીધે આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે,' એમ જે તમે કહ્યું તે ખરાબર નથી. કેમકે શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય તો અદૃષ્ટ વિષયો પરત્વે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવા અગ્નિહોત્રાદિનાં સાધ્ય, સાધન અને સંબંધના વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે; પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી જેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તે વિષયમાં નહીં. કેમકે અદૃષ્ટ વિષયનું દર્શન કરાવતું એ જ એ પ્રામાણ્યનો ધર્મ છે. અગ્નિ દેડો છે કે નિરતેજ છે એમ સો શ્રુતિવાક્યો કહે તોપણ તેમને કંઈ પ્રમાણુબૂત માની શકાય નહીં.)

૮૬; ૨૪. આર્ય અને દ્રુષ્ટ્યો વચ્ચેના સંબંધમાં સંહિતાકાળ કરતાં બ્રાહ્મણકાળમાં ઘણો ફરક પડ્યો છે. આર્યોમાં માંહોમાંહે દાશરાજાનું મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં સામસામા પક્ષોએ દ્રુષ્ટ્યોની મદદ લીધી હશે તેને લીધે પણ દ્રુષ્ટ્યો પ્રત્યેનો અણુગમો ઓછો થયો હોય. જેકે સંહિતાના કાળમાં પણ અગસ્ત્યના જેવા કોઈ દીર્ઘદર્શી જ્ઞાનીઓ આર્ય ને દાસ વચ્ચે બેઠલાવ ન રાખતાં બંનેનું શુભ ધ્વજે છે ને બંનેની સેવા કરે છે. ઝમ્મો વર્ણોટ્પત્તિ પુષ્પે સત્ત્વા દેવેશ્વાશિષો જગમ । ઋ. ૧; ૧૭૧; ૬. (સામર્થ્યવાન એવા ઋષિ અગસ્ત્યે બંને વણેની ઉત્કર્ષ કર્યો, ને દેવલોકમાં ખરેખરા આશીર્વાદ મેળવ્યા.) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે દેવો વૈ વર્ણો વ્રાહ્મણઃ અમુર્યઃ શૂદ્રઃ । તે પરથી કેટલાક એમ માને

છે કે સંહિનાકાળમાં જેમને અમુર કે દસ્યુ ગણના તેને જ આહલ્યકાળમાં શ્દ્ર ગણ્યા હશે. હાં દાસાયોપરદ્દર્શી કઃ । ક્ર. ૧; ૧૭૪; ૭ (હે ઇન્દ્ર, તમે દાસને ધરતીનું જ ઉસીકું કરાવ્યું, અર્થાત્ તેમને ભોંયભેગા કર્યા) એ જૂની ભાષાને ઠેકાણે હવે કહે છે : સ્ત્વં નો ધેહિ વ્રાહ્મણેષુ સ્ત્વં રાજસુ નસ્કૃધિ । સ્ત્વં નિર્યંતુ શ્દ્રેષુ મયિધેહિ સ્ત્વા સ્ત્વમ્ । તૈત્તિરીયમંહિતા ૫; ૭; ૬; ૨, ૪. આમાં આહલ્ય, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યની સાથે શ્દ્રને પણ તેજસ્વિતા આપો, એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. વળી આત્મૈક્યજ્ઞાનની અવસ્થામાં એમ પણ કહ્યું છે કે વ્રત્ત દાસા વ્રત્ત દાસા વ્રત્તેવેમે કિતવાઃ । માઢી, દાસ અને જુગારી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.

મુદ્રક : આર. આર. બખ્ષે, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪.

પ્રકાશક : એમ. કે. વારા, વારા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,
૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.